

Asztal körül

Farkas Péter: **A világrendszer-elmélet forrásairól**

Wallerstein lényegében a II. világháború után született történeti-társadalmi diszciplínaként határozza meg a világrendszer-szemléletet. Az igazság azonban az, hogy a Marx és Engels által kidolgozott kapitalizmuselmélet már egyértelműen „világrendszer-elmélet” volt, s ez számos idézettel bizonyítható. Marxék még a prekapitalista viszonyok továbbélésének hatását is tanulmányozták. Mindemellett hangsúlyozni kell a világrendszer-elmélet szerepét a mai globális kapitalizmus egyseges rendszerként való értelmezésében 5

Wiener György: **Wallerstein világrendszer-elméletének történetfelfogása**

Korunk legjelentősebb újbaloldali tudományos irányzatának keletkezésében meghatározó szerepet játszottak az 1968-as tömegmozgalmak: egyszerre fordultak szembe a polgári társadalommal és az államszocializmussal. A VRE hátterében ugyanakkor a kapitalista világ gazdaság újabb korszakváltása, illetve elméleti problémák egyaránt meghúzódnak. A marxi és a világrendszer-elmélet azért értelmezi eltérően a profitráta szekuláris esésének folyamatát, mert az előbbi a többletmunka elsajátításával, míg utóbbi az oligopolisztikus árképzéssel magyarázza a nyereség keletkezését 15

Vígh László: **Miért világrendszer a kapitalizmus, avagy miért kapitalista a világrendszer?**

Wallerstein világrendszer-elmélete lényegében alternatív gondolati keretnek tekinthető a marxi és részben a lenini kapitalizmuselmélettel szemben. Az írás azt vizsgálja, hogy ez a koncepció mennyiben nyújt valódi alternatívát a kapitalizmus mozgástörvényeinek és fejlődésének megértéséhez 28

Analízis

Ramón Grosfoguel: **A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodermitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság**

A posztmodernizmus mint végrehajtandó tudáselméleti projektum még mindig a gyarmatiság ilyen-olyan különös alakját termeli újra. A kolonialitástól mentes látószög tágabb gondolkodási szabályrendre tart igényt, megköveteli, hogy komolyan vegyék a globális Dél kritikai gondolkodóinak megismerésre vonatkozó nézeteit. Miképpen lendíthet túl bennünket az eurocentrizmuson egyfajta „transzmodern világot” célul kitűző „kritikai határgondolkodás”? 39

Benedek Szabolcs: Beatles-apokrif

Ahogy annak idején, úgy sokan szeretnék a Beatlest ma is afféle kedvesen mosolygó, kicsit szeleburdi, de végtére is aranyos srácoknak beállítani. Pedig eredetileg ez a zene, annak minden kulturális és társadalmi hozadékával együtt, olykor bűjtatottan, máskor nagyon is nyíltan a lázadásról, a tiltakozásról, de még inkább egy jobb, egy szeretetteljes, nem pénzéhes és nem kizsákmányoló világ megteremtéséről szólt 71

Történelem

Jürgen Kocka: A történelem és a társadalomtudományok ma

A neves német társadalomtörténész a történettudomány fejlődési tendenciáit a történetírás és a társadalomtudományok (közgazdaság-tudomány, szociológia, politikatudomány) viszonyában vizsgálja, s megállapítja, hogy a XX. század utolsó negyedében újra nőtt a távolság közöttük. Ma azonban új kooperáció lehetősége sejlik fel, és egyre inkább gyakorlattá is válik. A tudomány-módszertani problémák mélyen beágyazottak a történelmi alternatívák végigküzdesének folyamatába 89

Változatok egy témára

Aron Schner: A Katasztrófáról és a népi társasról. Ami általános és ami sajátos

A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, mennyiben volt egyedi a holokauszt, illetve mennyiben állítható párhuzamba más genocídiummal – az örményel vagy a németek szovjetellenes repressziójával, ami több millió áldozatot eredményezett. A szerző válasza az egyediség, ami abban rejlik, hogy a soá nem korlátozódott egyetlen államra, mint Törökországban az örmények elpusztítása, és a náci nem hagytak a zsidóknak semmilyen választást, míg a balti államok és a Szovjetunió számos állampolgárának felajánlották a kollaborációt..... 107

Frey Dóra: Az Auschwitz-jegyzőkönyv. Egy még mindig kevésbé ismert történelmi dokumentum

A tanulmány bemutatja az ún. Auschwitz-jegyzőkönyv keletkezését és fogadtatását, illetve a későbbi irodalomra és a történelmi emlékezetre gyakorolt hatását. A jegyzőkönyv felveti az uralkodó magyar elit felelősségét a vidéki zsidóság tragédiájában, hiszen a dokumentum számos magyar vezetőhöz, köztük Horthy köréhez is eljutott..... 123

Csonka Laura: Gettók a Szovjetunió elfoglalt területein (1941–1943)

A tanulmány a Holokausztnak a magyar szakirodalomban eddig kevésbé tárgyalt oldalát tárja fel. A náci az elfoglalt szovjet területeken azonnal hozálattak a zsidó gettók felállításához. A szerző bemutatja ezek létrehozásának körülményeit és működési mechanizmusait, s érzékletesen ábrázolja a gettók életét: milyen körülmények között, milyen nehézségekkel megküzdve éltek a gettólakók, illetve milyen eredményeket tudtak elérni például az oktatás és az egészségügy terén..... 137

Asszociációk

Maciej Melon: **Lengyelország útja az etnikailag egységes nemzetállamhoz.**
(Jan T. Gross: *Aranybánya* című könyvének margójára)..... 158

Tényről tényre

Fodor Gábor: **A törökországi örmények pusztulása az első világháborúban**
Az Oszmán Birodalom területén élő keresztény kisebbségek és a többségi muzulmán lakosság együttélése a XVIII. század végén meginduló balkáni nacionalista mozgalmak, valamint a nagyhatalmak beavatkozási kísérletei folytán véres összecsapásokba torkollott. A „keleti kérdésként” ismert probléma egyik, a XIX. század második felében egyre hangsúlyosabb részét alkotta az örménykérdés, amely végül az 1915-ös kitelepítési törvények következményeként több százezer ember halálához vezetett 164

Másképp – más kép

Tütő László: **Államcsőd Mozgalom**

Vannak, akik lépéseket tesznek a családi, kisközösségi vagy helyi élelmiszer- és energia-önellátás felé. Tágabb összefüggésben úgy is fogalmazhatunk: készülnek az államcsődre, vagy ahogy más, elméletileg általános perspektívában, szélesebb horizonton felsejlik: a rendszercsődre 178

Arcok

Keleti Éva Visszapillantása – Szarka Klára 188

E számunkat Keleti Éva fotográfiai illusztrálják.
Címlap: Bányásztanulók, 1954. Keleti Éva felvétele.

Következő számunk tartalmából:

- Vita a 2009–2011-es politikai rendszerváltás sajátosságairól
- Mészáros: A strukturális válság strukturális változásokat követel
- Szocializmus és piac
- A marxí életmű és a forradalmi cselekvés lehetőségei – ma
- Melléklet:
Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2011-ben

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

A vilárendszer-elmélet forrásairól

Nagy jelentőségű elmélettörténeti fejlemény volt, amikor a Második Világháború után társadalomtudósok csoportjai szembehelyezkedtek az unilineáris stádiumelméletek¹ nyugati hegemoniájával. Vizsgálatuk középpontjába vonták a globális kapitalista világ *rendszerű egységét* és belső törvényszerűségeit, többek között a függőségi viszonyokat és a differenciáló hatásokat. Ez a fejlemény egyáltalán nem véletlenül következett be, nem olyan váratlanul pattant ki a fejükből, mint Héphaisztosz ütése nyomán Zeuszéból Pallasz Athénéé. Ebben az időszakban a tőkés centrumok határozottan erőt és tért veszítettek, alternatívák születtek velük szemben. Napirendre tűzte világunk működésének holisztikus vizsgálatát a Szovjetunió (természetesen ellentmondásokat is hordozó, de gyors, a harmincas években is válságmentes) fejlődése és világháborús sikerei, a kínai fordulat, Kelet-Közép-Európa népi demokratikus irányú fejlődése, valamint – nem utolsósorban, és az előbbiektől nem függetlenül – a gyarmatok függetlenségi harcának eredményei.²

Immanuel Wallerstein, miközben hangsúlyozza, hogy minden gondolatnak, minden irányzatnak meg lehet találni az előzményeit a történelemben, alapjában véve az ötvenes-hatvanas évek történeti vitáihoz köti a vilárendszer-elmélet geneziséjét. Ezek: 1. harmadik világbeli tudósok nézetcsereje a centrum–periféria viszonyról, az „egyenlőtlen cseréről” és a „dependencia-elméletéről”. 2. A Szovjetunióban és Európában folytatott vita a Marx által elemzett ázsiai termelési módról. 3. A Maurice Dobb és Paul Sweezy nevével fémjelvezhető összecsapás az elmaradottság belső és külső tényezőinek jelentőségéről. 4. A francia *Annales* csoport és Fernand Braudel hatása, melyek nyomán megerősödött a meggyőződés az angolszász szakirodalomban a minden társadalmi szférára (gazdaságra, társadalomra) kiterjedő vizsgálat módszertani jelentőségéről, mégpedig a történetírás leíró, eseménytörténeti formája ellenében (Wallerstein 2010, 35–43). (Ahol külön nem jelölöm, a hivatkozott oldalszámok mindig Wallerstein e művére vonatkoznak.)

Ezen túlmenően Wallerstein a vilárendszer-elméletet „új elméleti perspektívának” nevezi, mely a hetvenes években jelent meg. Igaz, hozzáteszi: „Az elmélet bizonyos fogalmai régóta használatosak, míg mások újak voltak” (15). Másutt ezt írja: „A korábbi standard elemzési keret, a nemzetállam helyett most egy új keret, a »vilárendszer« vált kiindulóponttá” (44).

Wallerstein tehát lényegében véve, vagy szinte új történeti-társadalmi tudományos diszciplínaként határozza meg a világrendszer-szemléletet. Semmi esetre sem szeretném kisebbiteni azt a fontos érdemet, mellyel a világrendszer-elmélet hozzájárult a történeti-társadalmi és holisztikus szemlélet terjesztéséhez, a mai globális kapitalizmus egységes rendszerként való értelmezéséhez az elmúlt 40 év folyamán. Ugyanakkor hangsúlyozni akarom, hogy az elméleti folyamatosság és megszakított-ság tekintetében én más arányokat látok, függetlenül attól, hogy a világrendszer-elmélet képviselői hogyan értékelik az elméleti előzményeket, illetve mennyire vállalják azokat.

Az igazság ugyanis szerintem az, hogy a Marx és Engels által kidolgozott kapitalizmuselmélet már egyértelműen és világosan „világrendszer-elmélet” volt. Egyrészt, módszertanilag a történeti hosszú távú tendenciákra, a „strukturális időkre” koncentrált (mint Braudel *longue durée* koncepciója, melyre Wallerstein hivatkozik).³ Másodszor, a gazdasági folyamatokat széles társadalmi és kulturális (mai divatos kifejezéssel kulturális antropológiai) összefüggésében elemezte és ezek alapján vont le általános következtetéseket, akárcsak az ugyancsak hivatkozott *Annales*-iskola és követői – gondoljunk pl. Marxnak az indiai viszonyokról írt tanulmányaira. Harmadszor, és talán ez a legfontosabb: már Marxnál és Engelsnél „a »világrendszer« vált kiindulóponttá”, még ha nem is ezt a terminológiát használták. Ez utóbbi állításomat konkrét elemzéseikkel, tőlük vett idézetekkel támasztom alá.

Az elméletileg legáltalánosabb, legfilozofikusabb megfogalmazás talán a *Grundriss*-ben szerepel. Itt Marx az árucseré logikai és történeti lépcsőfokait tárgyalja a feleslegek egyszerű cseréjétől a rendszeres árucserén keresztül az állami keretekig, majd a „nemzetközi viszonyokig”, mely alatt Marx az akkori terminológiának megfelelően elsősorban a nemzetközi kereskedelmet érti. E négy lépcsővel azonban nem zárul le a (logikai) sor. „A világgpiac jelenti a lezárást, amelyben a termelés mint totalitás van tételezve és éppígy mint mindegyik mozzanata; *ebben azonban egyszerűsmind az összes ellentmondások folyamatba lépnek. A világgpiac azután megint éppígy az előfeltétele és hordozója az egésznek*” (Marx 1972b, II:135, kiemelés tőlem – F. P.). A szöveg világosan bizonyítja, hogy a formállogikai sorrendben utolsó helyre került „világgpiac”, egyáltalán nem az utolsó, hanem „előfeltétel”, legalábbis a kapitalista áruterelés tekintetében. Világgpiacon persze nem azt értette Marx, mint amit ma értünk alatta, hanem a világgpiaci termelés és munkamegosztás összességét, amelynek keretében világméretű tökefelhalmozás zajlik. A világgpiac nála a termelési (tulajdoni és osztály-) viszonyok globális összessége.

Hogy ez utóbbi nem belemagyarázás, azt bizonyítsák további idézetek! A kapitalizmus genezisében valóban előfeltétel-e a marxí értelemben vett világgpiac? A modern világrendszer-elmélet ugyan nagy hangsúlyt fektet annak bizonyítására, hogy a kapitalizmus genezise hosszú távú nemzetköziesedési folyamatokhoz kapcsolódik. Ahogy Wallerstein

fogalmazza: „a hosszú tizenhatodik század, amely során a kapitalista világ gazdaság formájában a modern világrendszer létrejött” (11). És mit olvashatunk Marxnál? „A XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen tágulása s egy új világpiac megteremtése döntő befolyást gyakorolt a régi termelési mód pusztulására [...] Maga a világpiac a bázisa ennek a termelési módnak” (Marx 1978, III:314). Tehát a kapitalista termelési mód Marxnál is – lényegét tekintve – mint világrendszer van tételezve. Most nem részletezhetjük azt, hogy a nemzetközi méretekben értelmezett termelési mód fogalom mennyire azonosítható a wallersteini világrendszerrel, de az azért világos, hogy a marxi világpiac és a wallersteini világ gazdaság fogalom sok tekintetben egybehajlik.⁴ Azal sem tudunk részletesebben foglalkozni, csak felvillantjuk, hogy Marx nem áll meg a nemzetköziesedés mozzanatánál, mint egyetlen mozgató tényezőnél, hanem egyidejűleg a kapitalista termelési mód belső hajtóerőiből (pl. ipari expanzióból) is magyarázza a világpiac folyamatos tágulását, tehát felmutatja a folyamat kettős dialektikáját is (Marx 1978, III:314). Ez a második mozzanat a világrendszer szemléletben gyakran elhomályosul.⁵ S vegyünk még egy fontos idézetet, mely egyszerre mutatja fel és hangsúlyozza a totalitást, az egységet, a világméretet, egyben a nemzeti és a világléptékű kölcsönös, de aszimmetrikus meghatározottságot: „Az ipari tőkés előtt mindig a világpiac áll, saját költségárait nemcsak hazája, hanem az egész világ piaci áraival hasonlítja össze és kell állandóan összehasonlítania” (Marx 1978, III:317). Hol volt még a világpiac egységesülése a maihoz képest, s Marx már látta a világpiaci árat, sőt termelési árat!

Nézzünk még olyan rövid idézeteket, melyek a világrendszer-szemlélet leggyakrabban hangoztatott, legfontosabb gondolatatihoz kapcsolhatók, azok szellemi előzményének tekinthetők!

Rendkívül fontos elem a *világgazdaság (és a világbirodalmak) egységes mozgástörvényeinek hangsúlyozása* Wallersteinnél és a világrendszer-iskola más követőinél. A Kommunista Kiáltványban ugyanerről ez áll: „A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakció sok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket [...], amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják [...] (A burzsoázia – F. P.) minden nemzetet rákényszerít, hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egy szóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának” (Marx 1848). 160 év múltán a máról (is) szól ez az értékelés! Marx egyik Engelshez írt levelében pedig ezt olvashatjuk: „A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalalaiban a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést” (Marx 1972a, 339). Még elméletibb

általánosításban ezt írta a világgazdasági törvények egységeségéről: „A tőke centralizációjának romboló hatása a világgazdaságra csupán óriási arányokban fedi fel a politikai gazdaságtan azon organikus belső törvényeit, amelyek ma minden civilizált városban hatnak” (Marx 1964, 213–214). A világgazdaság-elmélet nagy hangsúlyt fektet az *egyenlőtlen csere* mozzanatára, az értéktöbbletek nemzetközi lecsapolására. Az egyenlőtlen csereéről ez olvasható *A tőke* III. kötetében, egy hosszabb elemzést követően: „A kedvezőbb helyzetben lévő ország a csereben több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ám ez a különbséget, ezt a többletet, mint egyáltalán a tőke és a munka közötti csereénél, egy bizonyos osztály zsebeli be” (Marx 1978, III:227). *A filozófia nyomorában* pedig ez áll: „Ma is van néhány iparág, amely valamennyi felett uralkodik, és leginkább ebben az iparágban tevékenykedő népeknek biztosítja az uralmat a világgazdaságon.” Majd hozzáteszi: „Ha a szabadkereskedelem hívei nem tudják megérteni, hogy hogyan gazdagodhat meg egy ország a másik rovására, nem csodálkozhatunk azon, hogy ugyanezek az urak még kevésbé akarják megérteni, hogy hogyan gazdagodhat meg egy adott országon belül egyik osztály a másik rovására” (Marx 1952, 193–194).

Bár a világgazdaság koncepció képviselői a *közvetlen tőkebefektetések jövedelemlecsapoló hatását* kevésbé állítják előtérbe, mint ahogy ez a marx szövegekben szerepel, azért ezt is figyelembe vesszük. Wallerstein például most tárgyalt írásában hangsúlyozza a „nyerészkedést”, „a tőke vég nélküli felhalmozását”, s hogy „a tőkésnek a lehető legnagyobb profitot akarják” (58 és 158).⁶ Erről *A tőkés*ben ez szerepel: „Ami a gyarmatokon stb. befektetett tőkét illeti, ezek magasabb profitrátát hozhatnak, mert ott egyáltalán az alacsony fejlettség miatt magasabb a profitráta [...], magasabb a munka kizsákmányolása” (Marx 1978, III:226). Nagy kár, hogy Marx már nem tudta megírni *A tőke* IV. és V. kötetét, ezekben a „világgazdaság”, azaz a világgazdaság viszonyait részletesen is ki akarta fejteni.

Központi fontosságú minden Második Világháború utáni dependencia- és világgazdaság-szemléletű elemzésben az *egyenlőtlen fejlődés kérdése*. E tekintetben Leninnek az imperializmusról írt művét idézem. Kautsky ultraimperializmus nézeteit bírálva írja, hogy az „tápot ad annak a gyökerében hibás és az imperializmus apologétáinak kezére játszó gondolatnak, hogy a pénztőke uralma *enyhíti* a világgazdaságon belül fennálló egyenlőtlenégeket és ellentmondásokat, holott a valóságban *fokozza* azokat”. Másutt megerősíti: „A pénztőke és a trösztök nem enyhítik, hanem fokozzák a világ különböző részeinek fejlődési útjében közöti különbséget” (Lenin 1972, 129 és 132). Mára világos, hogy a neoliberaiszt fináncztőkés korszak mind az országokon belül, mind világméretben gyorsan tovább növelte a már korábban kialakult jövedelmi különbségeket. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy Lenin a legfejlettebb országok közötti tőkeáramlás nivelláló erejét is felmutatta (Lenin 1972, 132).

Az eddigiekkel azt akartam szemléltetni, hogy a szellemi folyamatosság a marxizmus és a világregndszer-elmélet között erős. Azt sugallom, hogy a világregndszer-elméletet megtestesítő irodalmat elsajátítva érdemes visszaolvasni, visszaásni az évszázaddal korábban született elméleti megalapozáshoz.

Maga Immanuel Wallerstein „Marx és az alulfejlettség” című írásában vázolta talán legmélyebben a viszonyát a marxi koncepcióhoz (lásd az *Eszmélet* 35. számát). Nem könnyű e hozzáállás értelmezése, mert magának Wallersteinnek a Marx-percepciója is bonyolult. Tulajdonképpen azt állítja, hogy a marxi mű nem egyértelmű. Ezt írja: „Mindaddig, amíg Marx elméletét olyan folyamatokra értjük, amelyek főként országhatárokon belül játszódnak le, és főként városi ipari bérmunkásokra vonatkoznak, akik ipari magántőkéseknek dolgoznak, nos mindaddig ez az elmélet könnyen bizonyulhat hamisnak, félrevezetőnek és érdektelennek, továbbá a politikai cselekvés számára használhatatlannak. Ha viszont ezt az elméletet egy történelmi világregndszerre vonatkoztatjuk, amelynek fejlődése az »alulfejlettség« jelenségét is tartalmazza, sőt ezen alapszik, akkor a fenti tézisek nemcsak érvényesnek, de forradalminak fognak mutatkozni” (Wallerstein 1997, 160).

Wallerstein Marxszal kapcsolatos fenntartásai vagy bizonytalanságai a citátum és az egész tanulmánya alapján kétirányúak. Egyrészt az idézet mondat első felében szereplő értelmezés felé hajlik, miszerint Marx inkább és alapjában véve nemzeti keretekben gondolkodott. A másik fenntartása az, hogy Marx túlságosan az ipari munkásságra, és a burzsoá–proletár ellentétre élezi ki vizsgálatát, a világregndszeren belüli alulfejlettség szerves jelenlétét nem integrálta gondolati rendszerébe. Szerinte csak ez utóbbival együtt válik/válva jelentőssé a marxi elmélet.

Ami az első dilemmát illeti, arra vonatkozóan fentebb már bőven hoztam érveket és idézeteket, melyek szerintem egyértelműen azt bizonyítják, hogy a marxi kapitalizmuselmélet a mai értelemben véve eleve világregndszer-elmélet. Szerintem a marxi „világpiac” lényegileg a mai világregndszer-elméletben értelmezett világgazdaság, a későbbi imperializmuselmélet pedig a világbirodalom fogalom szellemi előzménye.

Még ide, az első wallersteini fenntartáshoz vagy óvatossághoz kapcsolódik, hogy ebben a „Marx és az alulfejlettség” című írásában a marxi életmű fő tartalmát hat, illetve hét pontban foglalja össze. A következőket említi: a dialektikus ellentétek fontosságát; a tőkefelhalmozást; az érték-többlet elsajátítását és burzsoá felhalmozását; a polgárság és proletariátus osztályát és utóbbi nyomorát; a tőkés állam elnyomó jellegét; a szocialista átmenet forradalmiságát. Később a szövegben elővezet egy szerintem egyértelműen helytelen 7. tézist, nevezetesen, hogy Marx szerint „a kapitalizmus haladást jelent valamennyi megelőző formációhoz képest, és egykoron törvényszerűen az osztályok nélküli társadalom rózsaszín hajnalába fog torkolni”. Ebben az összefoglalásban az a legfurcsább

számomra, hogy semmi sem utal a marxi kapitalizmus-fogalom „világrendszer”, azaz nemzetközi jellegére (továbbá itt lényegében utópiának tartja az osztály nélküli perspektívát). (Lásd Wallerstein 1997, 165)

Wallerstein a marxi nézetekkel kapcsolatos második fenntartásának alátámasztására, szociológusként – mind a folyóiratcikkekben, mind pedig új kiadású könyvében – hosszan ecseteli, hogy a kapitalizmus és főleg az alulfejlettség viszonyai között milyen jelentős szerepe van az egyéb, nem-bérjellegű munkaformáknak a piacra termelésben, például a paraszti munkának. Nagy fontosságot ad a háztartási tevékenységeknek, a családi munkamegosztásnak és jövedelemtranszfereknek stb. Ezek is befolyásolják ugyanis a munkások és a vállalkozók béralkuját, jövedelemmegoszlását. Továbbá, közvetve hiányolja a nők és a kisebbségek helyzetének elemzését, a kliensrendszert, az illegális letelepedést, az etnikai konfliktusokat, a felfúvódott szolgáltató szektort, a korrupciót és az elnyomó államapparátusokat stb.

„Mi köze van mindennek az alulfejlettséghez?” – tesz fel a kérdést. „A válasz igen egyszerű [...] Csak ha (mindezen említettek – F. P.) nem rendellenességek és nem maradványok, hanem a tőkés termelési mód következményei, amelyek szerves részét képezik a termelési mód működésének; csak ha ezt tudatosítjuk tehát, akkor leszünk képesek a kapitalizmus történelmi rendszeréről olyan találó leírásokat adni, ahol a fenti hat marxi tézis ma is érvényesnek bizonyul” (Wallerstein 1997, 159–160). Tehát Wallerstein a fejlettségen belüli alulfejlettség szerves viszonyaival, azok elemzésével tartja szükségesnek kiegészíteni Marx tanait.

Úgy gondolom, hogy teljesen megalapozott és fontos Immanuel Wallerstein részéről a kapitalizmuson belüli prekapitalista és torzított társadalmi viszonyok meglétének hangsúlyozása. Teljesen világos, hogy ezek kihasználása a vállalkozók létérdeke, mert általuk tudják leszorítani a béreket, mert így tudják egymás ellen kijátszani a társadalmi rétegeket, mert a munkabérek leszorítása és pl. a terciér (szolgáltató) szektor menekülési irány a profitráta csökkenő tendenciája ellenében. Különösen fontosak az alulfejlettség különböző jegyei korunkban a globális térben. A transznacionális kapitalizmus korszakában pl. a termelés félperifériás országokba telepítésének lehetőségét elsősorban éppen ez, az olcsó munkaerő teremtette meg. A világrendszer-szemléletű közgazdászok az elmúlt időkben erősen hangsúlyozták, hogy a kapitalista centrumok nagyon is érdekelték a jelentős munkaerő-utánpótlással rendelkező paraszti vagy félparaszti országok/területek bevonásában, a fejlettségi különbségek kihasználásában, a kapitalizmushoz képest archaikus viszonyok fenntartásában.

Ugyanakkor azonban számomra teljesen világos, hogy Marx is számot vetett a kapitalizmuson belüli nemkapitalista viszonyokkal, alulfejlettséggel. Számára az alulfejlettség a modellalkotás szempontjából van előtérben: elsősorban mint a kapitalista és prekapitalista termelési módok harca és együttélése (egysége) merül fel.

Többek között azt elemezte, hogy a régi viszonyok a relatív túlnépesedés formájában, a bérek leszorítása révén növelik a profitot, fékezik a profitráta süllyedő tendenciáját. Szó szerint ezt írta: „E túlnépesedés viszont oka annak [...], hogy sok termelési ágban tovább tart a munka többé-kevésbé nem teljes alávetése a tőkének [...] Ez a rendelkezésre álló vagy szabaddá tett bémunkások olcsóságának és tömegének, valamint annak a nagyobb ellenállásnak a következménye, amit némely termelési ág természeténél fogva kifejt a kézi munkának gépi munkával való átváltoztatásával szemben.” Ráadásul itt nem is a gyengébben fejlett országokról ír, sőt, dialektikusan azt állítja, hogy „a viszonylagos túlnépesedés annál feltűnőbbben mutatkozik meg valamely országban, minél fejlettebb ott a tőkés termelési mód” (Marx 1978, III:225). Közvetlenül ezután tér ki a külkereskedelemre, azon belül a fejletlen országokra, ahol „az alacsonyabb fejlettség miatt magasabb a profitráta és rabszolgák, kulik stb. alkalmazása mellett ugyancsak magasabb a kizsákmányolási ráta” (Marx 1978, III:226).

E működési módok a marxi modell szerves részét képezik. Az áruk értéke kapcsán például azt írja, hogy annak kialakulásában a kapitalizmusban is van szerepe nemkapitalista viszonyoknak: „Ez érvényes olyan állapotokra, amikor a termelési eszközök a munkáséi, és ez az állapot található, mind az ókorban, *mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél.* Ez megegyezik korábban kifejezésre juttatott nézetünkkel is, mely szerint *a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon közösség tagjai közötti cseréből*” (Marx 1978, III:171, kiemelés tőlem – F. P.).

Marx tehát saját korának legfontosabb vonatkozásaiban nagyon is tisztában volt azzal a szereppel, amit a prekapitalista maradványok az uralkodó kapitalista termelési módban betöltenek.

Ráadásul – akárcsak Immanuel Wallerstein –, arra is kitér, hogy a kapitalizmus előtti maradványok megléte „a történelmi fejlettségi foktól és az ezzel adott körülményektől függ”, s a vele kapcsolatba lépő tőkésnek (itt uzsorásnak) érdeke is e helyzet fenntartása. „Valóban a közvetlen termelők (termelési eszközökkel rendelkező önálló kistermelők F. P.) egész többletmunkáját elsajátítja, anélkül, hogy a termelési módot megváltoztatná [...], megőrökíti ezeket a siralmas állapotokat, amelyek között a munka társadalmi termelékenységé nem fejlődik, mint a tőkés termelésben, magának a munkának a rovására [...] *A termelési módot nem változtatja meg, hanem mint élősdit rátapad és nyomorúságossá teszi*” (Marx 1978, III:566–568, kiemelés tőlem – F. P.). Másutt az írja, hogy a kapitalista viszonyok alakulása „nagyobb akadályokba ütközik, ha a kapitalista üzemek közé nagyszámú és tömeges, nem kapitalista módon üzött termelési szféra (például kisparaszti földművelés) ékelődik be és fonódik össze a tőkés üzemekkel” (Marx 1978, III:188).

Az érem (a dialektikus kapcsolat) másik oldala volt Marxnál, hogy a nemkapitalista maradványok problematikája, *mint a különböző*

termelési módok harca volt előtérben – hiszen az akkori helyzetnek megfelelően pl. Németországban, Oroszországban, Írországban még a feudális, sőt utóbbiaknál még sok tekintetben a prefeudális viszonyokkal való küzdelem volt napirenden. Ezért több helyen azt is hangsúlyozza, hogy a kapitalista módon felhalmozó ipari integrátor, közvetítő, kereskedő vagy pénztőkés pl. az uzsora révén hogyan fojtja meg a kisparasztot, a családi gazdaságot, a kisárutermelőt, a termelőeszközökkel még rendelkező, de alapanyagot vásárolni nem tudó takácsot, tímárt, bútorasztalost.

Egyébként *A tőke* különböző oldalain az „*alulfejlettség*” különböző problémái merülnek fel: az uzsorásnak önkéntes ingyenmunkát végző kisparasztról, akivel munkabért spórol és ugyanakkor „egyre jobban befonja az uzsora pókhálójával”; a nők végtelen kizsákmányolásáról és a varrónők otthon végzett bedolgozói munkája során az önkizsákmányolásról; a női és gyermekmunkáról; a földjáradék természetes formájáról, mely „az egyesült mezőgazdasági-ipari családi munkának a terméke”, s ugyancsak konzerválja a prekapitalista termelési formát; az angliai és franciaországi textilipari, takács és bútórészárutermelő bedolgozókról (kistermelőkről), akik „rosszabb körülmények között dolgoznak, mint a közvetlenül a tőke alá soroltak, többletmunkájukat a régi termelési mód bázisán sajátítják el”; arról, hogy Kínában és Indiában a földközösségi formák, a kisüzemű földművelés és a háziipar ellenáll a nagyipari termékeknek, csak lassan bomlanak és lassan adnak teret a kapitalista termelési módnak, stb. (Marx 1978, III: 41, 94, 222, 315–316, 749).

Valóban sok olyan vonatkozása van az elmaradottságnak, amely Marx idején még nem, vagy csak nagyon általánosan volt tárgyalható, s csak a nemzetközi munkamegosztás kiteljesedése, a neoliberais világrend kialakulása, a termelési viszonyok nemzetköziesedése után vált kontúrossá. Marx sokat foglalkozott a nem bérjellegű munkaformákkal, a paraszti munkával, de nem láthatta a családi jövedelemtranszferek mai jelentőségét, a legális és illegális migrációt, a kisebbségi problémák és konfliktusok mai kiterjedtségét, a terciér szektor megnövekedett szerepét a profitráta süllyedése elleni harcban, az állam megváltozott elnyomó szerepét – hogy néhányat említsek a Wallerstein által említettek közül. Ezek egy része a marxi újratermelési modell szempontjából csak közvetett hatású, de mindegyik olyan fontos vonatkozás, melyekkel napjainkban valóban mélyrehatóan kell foglalkozni.

Végül egy olyan idézet Wallersteintől, amely a Marxhoz való ambivalens viszonyát oldhatja. Megítélésem szerint ellentmondva a fentebb idézett fenntartásának „az osztályok nélküli társadalom rózsaszín hajnalával” kapcsolatban, egy olyan kívánatos jövőképet vázol fel, amely egybehajlik Marx víziójával: „Az alternatíva egy szocialista világrendszer létrehozása lehet a következő évszázadban; egy olyan világrendszeré, ahol a termelés a szükségletek alapján folyik, ahol elhalnak az államok és az államrendszerek, amely biztosítja az erőforrások, az idő, a tér és

a társadalmi szerepek józan, egalitárius elosztását. Egy ilyen rendszer nem utópia, és nem is valami történelmen túli dolog, viszont konkrét intézményi formáit ma még nem lehet megjósolni. Ez az alternatíva viszont valódi haladást jelentene” (Wallerstein 1997, 166).

Jegyzetek

- ¹ E tanok szerint minden ország ugyanabban az irányban fejlődik, csak időben vannak egymáshoz képest a fejlettség magasabb vagy alacsonyabb stádiumában. Ezen irányzat leghíresebb képviselője W. W. Rostow volt, aki főművének *A gazdasági növekedés stádiumai* címet adta. S hogy ne legyen kétség aziránt, hogy milyen elmélettel szemben hadakozik, művének alcíme: *Egy nem-kommunista manifesztum*. E mű lényegi üzenete az, hogy csak kezdeti lökés kell a szegény országoknak („hagyományos társadalmaknak”) ahhoz, hogy elinduljanak a modernizáció útján a magasán fejlettség („érettség”) felé vezető három közbülső stádiumon keresztül. Tehát a fejlettség és alulfejlettség között nincs oksági-történeti kapcsolat, nincs kizsákmányolás, nincs nemzetközi jövedelemlecsapolás, tehát nincs miért küzdeni...
- ² Wallerstein szűkebben értelmezi a tudományok helyzetét e korszakban megváltoztató „kihívásokat”. Szerinte ezek: 1. az Egyesült Államok a világrendszer hegemon szereplője lett; 2. a „harmadik világ” önálló geopolitikai tényezővé vált; 3. az erőteljes gazdasági növekedés és a demokratizálódás folytán az egyetemi oktatás példátlanul kibővült (Wallerstein 2010, 31).
- ³ Az más kérdés, hogy Braudel értelmezésében csak a monopólium kapitalista. Ez vitatható, de ma nem kardinális szempont, mert valóban a monopolizáltság a jellemző és uralkodó (de azért ma sem kizárólagos).
- ⁴ A világrendszer-elmélet szerint a világrendszerek típusai a világ gazdaságok és a világbirodalmak.
- ⁵ Leegyszerűsítve: Marx ma főleg Sweezynek adna inkább igazat, a fejlődés külső tényezőinek dominanciáját hangsúlyozva, de Dobb gondolatait sem vetné el a fejlődés belső tényezőiről (lásd feljebb). És tudná, hogy a világ gazdasági hierarchiában elfoglalt hely is meghatározza a külső és nemzetközi tényezők hatásának arányát.
- ⁶ Samir Amin és André Gunder Frank külön dolgozatokat szenteltek a világméretű tőkeakkumulációnak.

Hivatkozások

- Lenin, Vlagyimir Iljics 1972: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1848: *A Kommunista Párt kiáltványa*. I. fejezet: Burzsoák és proletárok. Lásd: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm#s1>
- Marx, Karl 1952: *A filozófia nyomora*. Budapest, Szikra
- Marx, Karl 1964: Az indiai brit uralom... *MEM*, 9. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

- Marx, Karl 1972a: Levél Engelsnek, 1858. okt. *MEM*, 29. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1972b: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. II. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1978: *A tőke* III. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Wallerstein, Immanuel 1997: Marx és az alulfejlettség. *Eszmélet* 35 (1997. ősz) 149–168.
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. *Eszmélet* kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Rozsos István színész az otthonában, 1958

Wallerstein világrendszer-elméletének történetfelfogása

Korunk legjelentősebb újbaloldali tudományos irányzata, a világrendszer-elmélet az 1970-es évek elején jelent meg. Keletkezésében meghatározó szerepet játszottak az 1968-as tömegmozgalmak, melyek egyszerre fordultak szembe a polgári társadalommal, illetőleg az államszocialista berendezkedéssel. Létrejöttének háttérében ugyanakkor a kapitalista világ gazdaság újabb korszakváltása is meghűzódott. Bár a világrendszer-elmélet – mint ezt később részletesebben is kifejthetjük – a globalizációt nem tekinti igazán új jelenségnek, keletkezésének ideje, tematikája és szemléletmódja mégis elválaszthatatlanul összefonódik a tőkés társadalom fejlődésének mostani szakaszával.

Az új irányzat talán legjelentősebb képviselője, Immanuel Wallerstein harmincévi kutatásai után vállalkozott arra, hogy egy műben foglalja össze, mit is ért „összességében a világrendszer-elmélet egészén” (Wallerstein 2010, 12). 2004-ben megjelent könyvében, mely egy nyári egyetemi kurzuson tartott öt előadását tartalmazza, külön fejezetekben tárgyalja a teória történelmi gyökereit, a modern világrendszer gazdaságát, államközi rendszerét és geokultúráját, majd végezetül felvázolja válságának okait és jellegzetességeit, kísérletet téve a változás lehetséges forgatókönyveinek bemutatására. Elméleti kiindulópontjának megfelelően e látszólag különmemű fejtegetések szerves egységet alkotnak, érvényesítve a történetiség és a társadalmi totalitás-szemlélet követelményeit.

Terjedelmi korlátaink nem teszik lehetővé, hogy a könyv valamennyi témakörét bemutassuk és értékeljük. E rövid írásban csupán arra vállalkozhatunk, hogy a történelemelméleti szempontból legjelentősebbnek tűnő gondolatmeneteket értelmezzük. Elemzésünkben ezért alapvetően a világrendszer-elmélet forrásaira és történelemszemléletére, illetőleg a globalizációról és a lehetséges jövőről vallott felfogására koncentrálnak, s csupán érintjük a kapitalista gazdaságban zajló termelésre, az államközi rendszer működésére és az ideológiákra, valamint a társadalmi mozgalmakra vonatkozó fejtegetéseket.

Wallerstein a modern társadalomtudományok fejlődéstörténetének áttekintése keretében viszonylag részletesen tárgyalja az új irányzat elméleti gyökereit, közismert meghatározó jegyeit és alapvető fogalmait. Négy olyan vitát jelöl meg, amelyek előkészítették a terepet a vilárendszer-elmélet számára: a centrum–periféria viszonyról, az „ázsiai” termelési módról, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamatáról és a totális történelemről folytatott eszmecsereét említi. Hangsúlyozza, hogy e viták egyike sem volt teljesen új, ráadásul egymástól elszigetelten zajlottak, ám együttesen meghatározó jelentőségű kihívást jelentettek a társadalomtudományok hagyományos áramlataival szemben (Wallerstein 2010, 34–35).

Az új irányzat forrásai közül a centrum–periféria viszony elemzését harmadik világbeli tudósok végezték el, akik az ENSZ Latin-Amerikai Bizottságának keretében a gazdasági függőség és a később egyenlőtlen cserének nevezett kereskedelmi folyamat elméletét dolgozták ki. E közgazdászok úgy látták, hogy a nemzetközi kereskedelem, szemben a komparatív előnyök ricardói tanával, nem egyenlő felek között zajlik. „Bizonyos országok (ti. a centrum országai) gazdaságilag erősebbek másoknál és ezért képesek úgy formálni a kereskedelem feltételeit, hogy az értéktöbblet a gyengébb országokból (a perifériáról) a centrum felé áramoljon.” (Wallerstein 2010, 35)¹

Az „ázsiai” termelési mód körül zajló vitából a vilárendszer-elmélet képviselői két következtetést vontak le. Egyfelől úgy látták, hogy e kategória szemben áll a társadalom lineáris fejlődési modelljével, s így az eszmecsere végül is felbomlasztotta az ún. ortodox marxizmus merev fogalmi építményét. Másfelől az „ázsiai” termelési mód terminusát nyilvánvalóan felhasználták a vilárendszer-elmélet világbirodalom fogalmának megalkotásához, mivel e kifejezést az új irányzat kutatói is a hatalmas, bürokratikus-autokratikus jellegű államokra, a magaskultúrákra vonatkoztatták. (Wallerstein 2010, 37–39)

A modern kapitalizmus eredetéről folytatott Dobb–Sweezy vita a vilárendszer, mint elemzési keret kialakításában játszott meghatározó szerepet. Az angol marxista közgazdász és gazdaságtörténész úgy vélte, hogy a tőkés termelési mód létrejöttét az egyes államokon belüli, s mindenekelőtt az angol társadalmi struktúra fejlődése magyarázza. Ezzel szemben amerikai vitapartnere a külső tényezőkre, és különösen a kereskedelmi kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, erőteljesen támaszkodva a belga gazdaságtörténész, Henri Pirenne munkásságára. Maurice Dobb és követői azzal az érveléssel támadták Paul Sweezy álláspontját, hogy az alulértékeli a termelési viszonyokban bekövetkezett változások szerepét, míg a másik oldal erre úgy válaszolt, hogy Anglia egy nagyobb európai-mediterrán övezet részeként, az abban végbement változások hatására alakult át kapitalista országgá. Wallerstein szerint egyébként ez

a vita is hozzájárult a marxizmus egy dogmatikus variánsának felbomlásához, mely kizárólag az egyes országokon belüli termelési viszonyok vizsgálatával foglalkozott. (Wallerstein 2010, 39–41)

A negyedik polémiát a francia *Annales*-iskola folytatta az eseménytörténetre koncentráló, idiografikus megközelítés képviselőivel, melynek szemléletével a totális történetírást és a strukturális időt állította szembe. Az előbbi kategória azt jelenti, hogy a kutató a fejlődés olyan integrált elemzésére törekszik, amely valamennyi társadalmi szférát átfogja. E megközelítés jegyében az irányzat képviselői legfontosabb feladatuknak a történelmi változás gazdasági és társadalmi alapjainak feltárását tekintették, s másodlagos jelentőségűnek ítélték a politikai felszín elemzését. Ily módon nemcsak lehetségesnek, hanem kívánatosnak is találták átfogó általánosítások, törvényszerűségek megfogalmazását, melyektől a hagyományos történetírás hívei egyértelműen idegenkedtek. Ezen a bázison aztán az iskola második generációjának vezetője, Fernand Braudel megalkotta a társadalmi idő új tipológiáját, mely négy szintet foglal magába. A francia történész élesen bírálta mind a rövid távú, eseményközpontú, mind az örök igazságok feltárására irányuló kutatásokat. Ezek helyett a társadalmi idő két olyan típusát alkalmazta, melyek tulajdonképpen az általános és az egyes mellett a különöst képviselik. Az egyik a strukturális idő, a hosszú táv, mely az egyes történelmi rendszerek teljes életciklusát átfogja, a másik pedig azoknak a kilengéseknek, hullámmozgásoknak az időléptéke, melyek a *longue durée*-n belül jelentkeznek. (Wallerstein 2010, 41–42)

Az új irányzat közismert meghatározó jegyei tehát jórészt e négy forrásból származnak. A világregndszer, mint az elemzés elméleti kerete először Braudelnél jelenik meg, a XV–XVIII. századi Mediterráneum vizsgálatakor, bár csírái már a Dobb–Sweezy vitában felbukkannak. Szintén a francia történettől ered a hosszú táv, a *longue durée* középpontba állítása is, miként az új irányzat harmadik eleme, a hagyományos társadalomtudományok határain átlépő unidiszciplinaritás is az *Annales*-iskola szemléletmódjából, a történelem totális felfogásából fakad.

A fogalmi apparátus kialakításában is jelentős szerep jutott az előbb említett négy vitának. A világregndszer-elmélet, mely elemzési keretnek Braudel hatására a nemzetállamok helyett a történelmi rendszereket választotta, azoknak három eddigi típusát ismeri, a minirendszereket, a világbirodalmakat és a világ gazdaságokat. Ez utóbbi két szisztémát Wallerstein szerint az különbözteti meg egymástól, hogy míg a világbirodalmakat egyetlen politikai centrum uralja, a világ gazdaságban szuverén államok hálózata, államközi rendszere működik. Ugyanakkor a világregndszer mindkét típusát a tengelyszerű munkamegosztás jellemzi, mely a kapitalista világ gazdaság esetében a centrumra és a perifériára jellemző tevékenységek aszimmetrikus eloszlását jelenti. (Wallerstein 2010, 44–46, 57, 120, 202) E két relációs kategóriát, melyek a latin-amerikai közgazdászok munkásságából kerültek át a világregndszer-elméletbe,

Wallerstein korábbi elemzéseitől eltérően értelmezi. Újabb álláspontja szerint a világrendszer-elmélet képviselői fokozatosan belátták, hogy „a centrumra és a perifériára jellemző termelési folyamatok közötti különbség a monopolizáció (és ezáltal a profitabilitás) fokától függ” (Wallerstein 2010, 183). Ez egyben azt jelenti, hogy a profit alapvető forrásának a monopol- (oligopol-) helyzetet és az arra épülő árképzést tekintik, követve Braudel felfogását, aki élesen elhatárolja a szabadpiac és a monopóliumok szféráját, és csak az utóbbit nevezi kapitalizmusnak. (Wallerstein 2010, 47)

Az ismertetőjegyek és az alapvető kategóriák forrásainak bemutatása mellett Wallerstein arra is felhívja a figyelmet, hogy fogalmi apparátusa Polányi Károly integrációs sémáihoz is kapcsolódik. Úgy látja, hogy a három történeti rendszer csak más módon írja le a magyar származású kutató három gazdaságszerveződési formáját. Értelmezése szerint „A minirendszerek a reciprocitásra épültek, a világbirodalmak a redisztribúcióra, míg a világgazdasági rendszerek a piaci árucserére” (Wallerstein 2010, 46).

Míg a latin-amerikai közgazdászok és az *Annales*-iskola döntő jelentőségű befolyást gyakoroltak a világrendszer-elmélet meghatározó jegyeinek és alapfogalmainak kialakítására, a marxizmuson belüli viták inkább csak az ortodoxnak vélt (valójában vulgarizált) eszmerendszer lebontásával járultak hozzá az új irányzat létrejöttéhez. Ez alól csak a világbirodalom kategóriájának megalkotása jelent kivételt, melyre, mint előbb már jeleztük, nyilvánvalóan hatottak az „ázsiai” termelési módról folytatott polémiák. E korlátozott befolyás feltehetően szorosan összefügg azzal, hogy a világrendszer-elmélet képviselői lineáris fejlődési modellnek vélik a történelem marxi felfogását, s az egyes társadalmi-gazdasági alakulatokat nem tulajdonformákként ragadják meg. Ezért állítja Wallerstein, hogy Marx nehezen tudja elhelyezni az „ázsiai” termelési módot a gazdasági struktúrák fejlődési sorában, látva, hogy ezek a rendszerek kívül esnek az egymást követő társadalmi formák „felfelé” mutató során. (Wallerstein 2010, 37, 182) E problémát véleménye szerint csak a világrendszer-elmélet oldja meg, mely nemcsak a történelem lineáris felfogásával, hanem a felvilágosodás haladás-koncepcióját visszatükröző fejlődés-gondolattal is szakít. (Wallerstein 2010, 48–49)

Wallerstein azonban, számos marxista és nem marxista kutatóhoz hasonlóan, az „ázsiai” termelési módot annak harmadik történelmi fázisával, a nagy, bürokratikus birodalmakkal azonosítja. E társadalmi forma legkorábbi szakaszában ugyanis a törzsi-közösségi földtulajdon alapzatán decentralizált, a közösségi arisztokrácia hatalmát érvényesítő szegmentáris államok jöttek létre, melyek hasonlítottak a minirendszerekre, bár bennük már a redisztribúció elemei is megjelentek. Következő lépcsőfokként bürokratikus hivatalnokszervezetek révén centralizált adógazdaságok szerveződtek meg, s csak ezután jelentek meg a több államalakulatot hódítással egyesítő birodalmak. (Ecsedy 1982, 727) Ilyen alakzatok

ugyanakkor nemcsak az „ázsiaiság”, hanem az antikvitás bázisán is létrejöttek, sőt a feudalizmus egyes időszakában is történtek kísérletek, a rómaiak példáját követve világbirodalmak megteremtésére.²

Wallerstein azt sem tisztázza, hogy az európai feudalizmus hol helyezkedett el a kapitalizmus előtti minirendszerek és világbirodalmak hálózatában. Fogalomtára ugyan definiálja a feudalizmust, hangsúlyozva, hogy az decentralizált hatalmi szigeteket sokaságából álló szisztéma volt, a hűbéruak és hűbéresek lépcsőzetes hierarchiájával, e berendezkedést azonban szegmentált jellege ellenére sem tekintheti minirendszernek. (Wallerstein 2010, 185) Ugyanakkor elméletének egyik sarokpontját képezi az a tézise, hogy a XVI. században azért jöhetett létre a modern világrendszer, a kapitalista világgazdaság, mert V. Károly nem tudta Európát és a spanyolok által elfoglalt amerikai térségeket világbirodalommal egyesíteni.³ Felfogása szerint ugyanis a kapitalizmus alapvető sajátossága, a tőke vég nélküli felhalmozása csak akkor érvényesülhet, ha a politikai hatalom a világrendszeren belül számos állam között oszlik meg. Ellenkező esetben ugyanis a birodalmi érdekek maguk alá rendelik a gazdasági termelők érdekeit, veszélyeztetve a felhalmozás prioritását. (Wallerstein 2010, 59)

A történelmi meghatározottság és a társadalmi cselekvési lehetőség viszonyának elemzésekor azonban Wallerstein, a haladás-koncepció és a szükségszerű átmenet tagadása ellenére, mégsem áll távol a marxi elmélettől. Radikális gondolkodóként úgy találja, hogy az egyének „szabadon cselekszenek, de szabadságukat korlátozzák egyéni életpályájuk és a társadalmi meghatározottságok láncai. Ezeknek a láncoknak az elemzése által érhetik el lehetséges szabadságuk maximumát. Minél inkább megvilágítjuk és megértjük ezeket a társadalmi láncokat, annál inkább fől szabadulhatunk az általuk jelentett kötöttségek alól – természetesen a fől szabadulás általános, abszolút határain belül” (Wallerstein 2010, 54–55). Az emberek tehát a világrendszer-elmélet szerint is maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, hanem készen talált körülményeik között, szabadságuk pedig a felismert szükségszerűség.

A globalizáció és a lehetséges jövő a világrendszer-elméletben

A kapitalizmus világgazdasági rendszerként történő felfogása döntő szerepet játszik abban, hogy a világrendszer-elmélet képviselői a globalizációt nem új, hanem a tőkés berendezkedés egész életciklusát átfogó jelenségként értelmezik. Wallerstein fogalomtára szerint „Ezt a kifejezést a nyolcvanas években találták ki. Általában a terminus használóinak azt a meggyőződését fejezi ki, hogy a világgazdaságban az utóbbi időben jelentős átalakulás ment végbe, amelynek következtében kivételes mértékben megnőtt a kormányokra nehezedő nyomás, hogy nyissák meg határaikat az árak és a tőke szabad áramlása előtt. Mindez

– szól az érvelés – technológiai újítások eredménye elsősorban, különösen az informatika területén. A globalizáció kifejezés legalább annyira egy előírást fejez ki, mint egy leírást. A világrendszer-elmélet művelői szerint ez az újnak beállított összefüggés (többé-kevésbé nyílt határok) valójában a modern világrendszer történetében ciklikusan visszatérő jelenség” (Wallerstein 2010, 186). Fogalomtárában máshol azt is megjegyzi, hogy a globalizáció melletti érvek jórészt a komparatív előnyök elméletén alapulnak, ismételten jelezve, hogy e kategóriát a világméretű kereskedelemmel, illetőleg annak ideologikus értékelésével azonosítja. (Wallerstein 2010, 190)

Ha korunk globalizált liberálkapitalizmusát pusztán az általánossá vált szabadkereskedelmként, illetőleg a tőke kivétel előtti korlátok megszűnéseként értelmezzük, Wallerstein álláspontját reálisnak ítélni lehet. A kapitalista világgazdaságot ugyanis, mint erre már többször utaltunk, keletkezésétől kezdve a világpiacon termelés (is) jellemzi, s a szabadkereskedelmi, illetőleg a protekcionista időszakok valóban váltogatják egymást. A globalizáció azonban nemcsak nyílt határokat jelent; a tőkés termelési mód e legújabb szakaszát elsődlegesen a multi- és transznacionális vállalatok, valamint a nemzetközi pénzügyi szervezetek gazdasági, s mind inkább politikai uralma jellemzi, melyekkel szemben az egyes nemzetállamok kormányai egyre szűkebb mozgástérrel rendelkeznek. A nagy nemzetközi cégek folyamatosan növekvő súlya egyben a világpiacon jellegét és szerkezetét is átalakítja. Napjainkban ugyanis az üzleti tranzakciók egyharmada a multi- és transznacionális vállalatokon belül zajlik, további egyharmada pedig e vállalatbirodalmak között megy végbe. Döntő jelentőségű változásnak tekinthetjük azt is, hogy a piaci árucseré ma már elsődlegesen részegységek, félkész termékek és késztermékek értékesítésére irányul, nem függetlenül attól, hogy a nagy nemzetközi cégek számos országba telepítik alkatrészgyártó és összeszerelő üzemeket. (Went 2002, 31–34; Szigeti 2005, 38–39)

Mindazonáltal Wallerstein gondolatmenetében is számos olyan állítást találhatunk, amelyek azt igazolják, hogy új szakasz jelent meg a kapitalista világgazdaság történetében. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy a tényleges állami hatalom a modern világrendszer kialakulásától az 1970-es évekig lassan, ám folyamatosan erősödött, vagyis e több évszázadon átívelő trend akkor szűnt meg, amikor a tőkés társadalom állammonopolista szakaszát a globalizáció korai formája váltotta fel (Wallerstein 2010, 92). Emellett a modern államrendszer elemzésekor arra is utal, hogy az anyaországok gyarmataik erőforrásainak és piacainak monopolizálására törekedtek, távol tartva e területektől a világrendszer más, relatíve erős államait (Wallerstein 2010, 117–118). E megjegyzés, ha implicit módon is, annak elismerését jelenti, hogy a nyílt határok gazdaságpolitikája igazán csak a hagyományos kolonializmus felbomlása után érvényesülhetett. Mivel a nagy gyarmatbirodalmak az 1956–1975 közötti periódusban estek szét, az időbeli egybeesés is világosan jelzi, hogy a globalizált

liberálkapitalizmus kialakulásának egyik előfeltételét a harmadik világ országainak formális felszabadulása alkotta.

A nemzetállamok erősödésének megtorpanását és a hagyományos kolonializmus eltűnését Wallerstein nem tekinti olyan jelenségeknek, melyek egy új korszak kezdetére utalnak. 1968-at ugyanakkor meghatározó jelentőségű korszakhatárként értelmezi, hangsúlyozva, hogy ekkor a világ-gazdaság a gyors ütemű növekedés után a stagnálás hosszú periódusába lépett át, melynek alapvető ismérvét a termelésből származó profit lényeges csökkenése képezi. E változással magyarázza, hogy körülbelül 1970 óta a profitszerzés a termelő szférából a pénzügyibe tolódik át, világszerte nő a munkanélküliség, s a gyárakat a magas bérköltségű területekről a félperiféria térségeibe telepítik (Wallerstein 1999, 21–22).

Első közelítésben Wallerstein a stagnálás periódusába történő átlépést a negyedik Kondratyev-ciklus fordulópontjával köti össze, amikor is a felszálló ágat törvényszerűen a hosszú hullám ereszkedő fázisa váltja fel. Ennek megfelelően úgy látja, hogy a hanyatlás időszakát egy új fellendülés követheti, melyet azonban, a XVII. századhoz hasonlóan, a szekuláris defláció jellemez (Wallerstein 1999, 27 és 34). Az új Kondratyev-ciklus A szakasza azonban már a rendszerszintű válság folyamatában jelenik meg, mely Wallerstein szerint abban különbözik a nehéz időktől, hogy a problémák az adott szisztéma keretei között megoldhatatlanná válnak. Ezt a hosszan tartó korszakot az átmenet periódusának nevezi, amikor a rendszer bifurkál, vagyis két alternatíva elé kerül, és továbbhaladása mindkét irányban lehetséges. Wallerstein e bifurkációt kaotikus folyamatként értelmezi, melynek keretei között a még fennálló rendszert szélsőséges mozgások jellemzik, s megnő az emberek kollektív döntési szabadsága. Elméletében tehát az alternatívák közötti választás azon a történelmi döntésen alapul, mely az irány meghatározásával elágazódási ponthoz juttatja a kaosz periódusát s végső soron kialakít egy új rendszert (Wallerstein 2010, 155–156).

E felfogás gyökeresen különbözik a társadalmi formaváltások marxizmus elméletétől, amely szerint az új termelési mód anyagi létezési feltételei már az előző alakulatban megjelennek, s így az átmenet szükségszerűvé, elkerülhetetlenné válik. Wallerstein e megközelítést, mint már jeleztük, a felvilágosodás haladás-koncepciójára vezeti vissza, mely mind a klasszikus liberalizmust, mind a klasszikus marxizmust jellemzi. Ez egyben azt is jelenti, hogy az új történelmi rendszerek létrejöttében meghatározó szerepet tulajdonít az egyéni döntések kiszámíthatatlan összegződésének. Egy-egy világrendszeren belül azonban – mint erre korábban szintén utaltunk – Wallerstein is társadalmi törvényszerűségek működését feltételezi, amelyek a strukturális időben, az adott szisztéma egész életciklusában érvényesülnek. (Wallerstein 2010, 48–49, 155)

A kapitalista világ-gazdaság rendszerszintű válságának kezdetét Wallerstein régóta 1968-ra datálja, s az ezredfordulót követően is azt feltételezi, hogy e krízis még akár 25 vagy 50 évig is eltarthat. A glo-

bálsnak vélt forradalmi hullámot azért tekinti kiindulópontnak, mert az – értelmezése szerint – jelentős mértékben szétzilálta a világrendszer struktúráit, véget vetve az 1848 óta tartó liberális hegemoniának, amely addig összefogta a kapitalista világ gazdaság politikai intézményeit. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy 1968 sokkhatása csak azért idézhette elő a liberális geokultúra általa feltételezett széthullását, mert a hosszú távú strukturális trendek kiélezték a rendszer belső ellentmondásait (Wallerstein 2010, 155–158).

Wallerstein három ilyen szekuláris tendenciát vázol fel: a bérek és a termelési inputok emelkedő költségeit, valamint a növekvő adóterhelést, melyek összhatásukban azt eredményezik, hogy a költségek gyorsabban emelkednek az áraknál, az egész világon leszorítva a profitrátákat. Az árak és a költségek közötti különbség trendszerű csökkenését a világrendszer-elmélet azzal magyarázza, hogy míg az előbbiek emelése szükségszerűen plafonba ütközik, az utóbbiak növekedése a sorozatos csökkentési kísérletek ellenére megállíthatatlannak tűnik. Wallerstein szerint a vállalatok eladási árainak alakítását a versenytársak jelenléte és a hatékony kereslet szintje korlátozza, s ezért is fontos a tőkések számára oligopóliumok létrehozása, melyek erőteljesen mérséklik a versenyt és a szabadpiaci viszonyoknál sokkal nagyobb profitot biztosítanak. E megközelítés közel áll Kalecki mark-up elméletéhez, melyben – a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok kivételével – az önköltség feletti felárat a monopólium foka határozza meg. A korlátok következtében tehát „az eladók nem emelhetik áraikat olyan szintre, ahol (a) a konkurensok alacsonyabb árakon fogják kínálni áruikat, (b) a vásárlók nem rendelkeznek elég pénzzel az áru megvásárlásához, (c) a vevők nem hajlandók pénzükhöz ekkora részét az adott árura fordítani” (Wallerstein 2010, 159). Mivel az oligopóliumok tartósan nem maradnak fenn, a vállalatok profitjukat elsődlegesen költségeik csökkentésével kívánják növelni, ám, mint előbb már említettük a világrendszer-elmélet szerint hosszú távon éppen e téren ütköznek leküzdhetetlen akadályokba.

Wallerstein a bérköltségek szekuláris emelkedését elsődlegesen a munkások kollektív erejének növekedésével magyarázza, amit az önszerveződés és az oktatás terjedése idéz elő. Úgy látja, hogy represszív eszközök bevetése ugyan korlátozhatja a szakszervezeti szervezkedést, ezek alkalmazása azonban szintén növeli a költségeket, s így csak a termelés áttelepítése jelenthet e problémára tényleges megoldást. A dezindusztrializációt olyan folyamatként ábrázolja, amely nemcsak az új, hanem az elhagyott régióban is csökkenti a bérköltségeket. Ez utóbbi térségben ugyanis a megmaradó alkalmazottak alacsonyabb fizetéseket is elfogadhatnak, annak érdekében, hogy megelőzzék a munkahelyek további áttelepítését. Wallerstein szerint a dezindusztrializáció különösen a Kondratyev-ciklusok *B* fázisában, a hosszú hullám ereszkedő ágában gyorsul fel, amikor a bérek nagyobb terhet jelentenek az áthelyezés tranzakciós költségeinél. (Wallerstein 2010, 161–162)

Mindazonáltal az áttelepítés is csak időszakosan akadályozza a bérköltségek szekuláris emelkedését. Wallerstein értelmezésében ugyanis a fizetésekben mutatkozó regionális különbségeket a nem-városi lakosság méretében levő eltérések magyarázzák. Ahol ez az arány jelentős, ott magas azoknak a száma, akik még részben vagy teljesen a bérmunka-rendszeren kívül állnak. Számukra – hangsúlyozza Wallerstein – a nemzetközi normáknál alacsonyabb bérszint is a korábbinál magasabb jövedelmet jelent, s így átmenetileg mind a tőkésék, mind a munkások kedvezőbb helyzetbe kerülnek. Álláspontja szerint azonban ez a helyzet tartósan nem maradhat fenn; az újonnan iparosított régiókban is megkezdődik a szakszervezeti szervezkedés, mely akár újabb áttelepítésekhez vezethet. Hosszabb távon azonban ez a kiút is lezárul, mivel – éppen a dezindusztrializáció következtében – a XX. század második felében jelentősen csökkent a falusias területeken élők aránya, a 2000–2050 közötti időszakban pedig eltűnhetnek a tisztán rurális jellegű térségek. (Wallerstein 1999, 28–29; Wallerstein 2010, 162–164)

A termelési inputok drágulását Wallerstein azzal magyarázza, hogy erőteljesen korlátozódik a rejtett költségek externalizálásának lehetősége. E körbe a hulladékok kezelésére, a nyersanyagforrások megújítására és az infrastruktúra kiépítésére, illetőleg fenntartására fordított kiadásokat sorolja, hangsúlyozva, hogy e terheket eddig a vállalatok helyett jórészt a társadalom egésze viselte. A személtlerakásra szánt, még érintetlen térségek fogyatkozása és a természeti erőforrások kimerülése miatt azonban úgy látja, hogy a rejtett költségek internalizálása elkerülhetetlenné válik, amit részben a környezetvédő mozgalmaknak a kormányokra gyakorolt nyomása idéz elő. Kiadásnövelő hatást tulajdonít az infrastruktúra privatizálásának is, miközben elismeri, hogy ennek révén az üzemeltető cégek jelentős profithoz jutnak. Mindezek alapján feltételezi, hogy az internalizálás a vállalati ráfordítások ugrásszerű emelkedéséhez vezet, ami hosszabb távon jóval felülmúlja a technológiai fejlődésből származó költségcsökkenést. (Wallerstein 1999, 29–31; Wallerstein 2010, 164–166)

A harmadik szekuláris tendenciát, a hosszú távon emelkedő adóterhelést Wallerstein elsődlegesen a politikai demokratizálódással köti össze, melynek következtében az állampolgárok alapvető juttatásokat kezdtek követelni az államtól. Hangsúlyozza, hogy az e körbe tartozó oktatási intézmények, egészségügyi szolgáltatások és garantált jövedelmek iránti igények folyamatosan növekednek, miközben az állam hagyományos kiadásai, az ország megvédésének, a bürokratikus apparátus fenntartásának és az infrastruktúra kiépítésének költségei is állandóan emelkednek. Egy korábbi, előbb már idézett tanulmányában arra az ellentmondásra is felhívja a figyelmet, hogy noha az adóterhek csökkentését a társadalom többsége általában támogatja, ragaszkodik a jóléti szolgáltatások elért szintjéhez, sőt azok körének bővítését is követeli. Mindezek alapján úgy találja, hogy az állandó politikai kampányok ellenére az állami kiadások mérséklése is megoldhatatlan feladatnak tűnik,

hiszen az igényeknek nincs világosan látható felső határa. (Wallerstein 1999, 31–32; Wallerstein 2010, 166–167)

A tőkés vállalkozók és a mögöttük álló államok, illetőleg nemzetközi pénzügyi szervezetek tulajdonképpen a világrendszer-elmélethez hasonlóan magyarázzák a profitráta süllyedését. Miként Wallerstein fejtegetéseiből is kitűnik, költségeiket többek között vállalataik áttelepítésével, valamint érintetlen hulladéklerakó-helyek keresésével kívánják csökkenteni. Hasonló célt szolgálnak a strukturális reformok is, melyek közül elsősorban az egészségügyi és a nyugdíjrendszer átalakítása játszik meghatározó szerepet. E kormányzati döntések, takarékoság címén, a jóléti intézmények (részleges) lebontására s ezen keresztül a jövedelemcentralizáció fokának csökkentésére, illetőleg a költségvetési egyensúly megteremtésére irányulnak. A kapitalizmus kapitalizálásának politikája az adóreformok esetében is érvényesül; miközben a jövedelemadókat és a tőkés által fizetett társadalombiztosítási járulékokat tendenciaszerűen mérséklék, a vagyon- és a forgalmi adókat emelik, közelítve a közteherviselés struktúráját a jóléti állam előtti időszak bevételi szerkezetéhez.

De vajon valóban e költségek növekedése idézi elő a profitráta süllyedését? Ténylegesen miként alakul a tőkés termelési mód jelen időszakában a nyereségszintre nehezedő nyomás? Ha a profitráta tendencijellegű esésének marxi elméletéből indulunk ki, a három strukturális trend új megvilágításba kerül. E teória szerint ugyanis a süllyedést a tőke szerves összetételének növekedése idézi elő, melyben a munka társadalmi termelőerejének fejlődése jelenik meg. „A tőkés termelés a változó tőkének az állandóhoz képest tovahaladó relatív csökkenésével az osztóke mind magasabb szerves összetételét hozza létre, aminek közvetlen következménye, hogy az érték többlet rátája a munka változatlan, sőt még emelkedő kizsákmányolási foka mellett is folytonosan süllyedő általános profitrátaiban fejeződik ki” (Marx 1974, III:203). Ennek alapján Marx határozottan bírálja azt a nézetet, amely a profitráta esését a munkabér emelkedésével magyarázza, bár elismeri, hogy kivételesen ez is előfordulhat (Marx 1974, III:228). Ebben az elméleti keretben tehát a bérek és az input költségek növekedése elsődlegesen a törvény ellen ható befolyásokat keresztezi. E strukturális trendek következtében ugyanis a munkabér értéke alá történő leszorítása, illetőleg az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása már nem ellensúlyozhatja a profitráta süllyedésének tendenciáját, s így annak folyamata a korábbiakhoz képest felgyorsulhat. Ugyanakkor az input költségek emelkedését úgy is felfoghatjuk, hogy az növeli a szerves összetételt, hiszen a környezetvédelmi és más hasonló ráfordítások az állandó tőke részét képezik.⁴ A marxi politikai gazdaságtan és a világrendszer-elmélet egyébként nyilván azért értelmezi eltérően a profitráta szekuláris esésének folyamatát, mert az előbbi a többletmunka elsajátításával, az utóbbi pedig, mint erre már többször is utaltunk, alapvetően az oligopolisztikus árképzéssel magyarázza a nyereség keletkezését.

Az empirikus bizonyítékok inkább a marxi elmélet érvényességét támasztják alá. Andrew Kliman adatai és számításai szerint az 1947–2003 közötti időszakban, két év kivételével, az amerikai gazdasági társaságok profitrátájának esését csaknem teljes mértékben a tőke szerves összetételének növekedése idézte elő, míg a bérek arányának emelkedése e folyamatban teljesen alárendelt szerepet játszott. Ráadásul a bérköltségek alakulását elsődlegesen nem az erősödő szakszervezeti hatalom magyarázza. Kliman kimutatja, hogy a vizsgált időszakban főként a vezető menedzserek és más magas állású magántisztviselők javadalmozása növekedett, miközben a fizikai munkások reálbére az utóbbi évtizedekben lényegében változatlan maradt. (Kliman 2009, 6–7, 63, 65–67, 100–101) Mindez azt jelenti, hogy legalábbis a kapitalista világ-gazdaság legerősebb centrum-országában, az Egyesült Államokban az alkalmazotti fizetések alig, vagy egyáltalán nem gyakorolnak nyomást a vállalati nyereségszintre.

Kliman számításaiból az is kiderül, hogy az 1950-es évek közepe óta valóban tendenciaszerűen csökkent az amerikai gazdasági társaságok profitrátája. Míg az 1941-től 1956-ig terjedő időszakban az átlagos ráta 28,2% volt, az 1958–1980 közötti periódusban 20,3%-ra süllyedt, s a visszaesés ezt követően is folytatódott. Az elmúlt évtized közepén ugyan a profitráta jelentős mértékben emelkedett, a 2008-2009-es világgazdasági recesszió azonban véget vetett e folyamatnak. (Kliman 2009, 23–24) Mindazonáltal a nyereségszint jelenleg is jóval magasabb, mint a nagy világgazdasági válság idején, és az azt követő lassú megélénkülés időszakában, ami arra utal, hogy a tendenciaszerű esés törvénye ellenható okok bizonyos fókig továbbra is érvényesülnek, s így a strukturális trendek lassabban vezetnek a bifurkáció állapotához.

Mindez azonban nem kérdőjelezi meg Wallerstein prognózisainak időszerűségét. A szerző úgy látja, hogy napjainkban sokan a megszokott módon kísérik meg a világrendszer működtetését, míg mások középtávon ható módosításokkal próbálják enyhíteni a meglévő problémákat. Igazán meghatározó szerephez azonban azok juthatnak, akik mélyebb átalakításokra törekednek, a folyamatot az egyik bifurkációs pálya felé mozdítva el. E körbe Wallerstein elsősorban a Porto Alegre-i Társadalmi Világforum résztvevőit sorolja, akik éles, ám még jórészt rejtett harcban állnak Davos szellemével, a kapitalizmus legbefolyásosabb intézményeit és személyiségeit összefogó világgazdasági találkozók eszmeiségével. (Wallerstein 2010, 176–177)

E küzdelem tétje az, hogy a több mint 500 éves tőkés világgazdaságot milyen új világrendszer (vagy netán több ilyen szisztéma) váltja fel. Wallerstein – korábban már jelzett felfogásának megfelelően – két lehetséges forgatókönyvet körvonalaz. Az egyik szerint a kapitalista világgazdaság utódként egy olyan hierarchikus rendszer épül fel, melyet a rangok és az azokon nyugvó privilégiumok jellemeznek. Egy ilyen berendezkedés létrejötté akkor is negatív történelmi fordulatot jelent, ha a magasabb státusokat

meritokratikus kritériumok alapján határozzák meg. A másik alternatívát egy többé-kevésbé demokratikus és egalitárius rendszer kialakítása jelenti, melyben a szabadság és az egyenlőség konfliktusa feloldódik és a többség szabadsága mellett a kisebbségek is érvényesül.⁵ Wallerstein úgy látja, hogy a két lehetőség közötti megfelelő választás a világ megértését, az irány kijelölését és a célnak megfelelő teendők meghatározását feltételezi, amit intellektuális, erkölcsi és politikai próbatételként is leírhatunk. E nehéz feladatok „lehetőséget nyújtanak arra, hogy – mind egyénileg, mind kollektíve – létrehozzunk valamit, vagy legalábbis közreműködünk a létrehozásában valaminek, ami által a bennünk lakozó közös képességek valósággá válhatnak” (Wallerstein 2010, 180).

Jegyzetek

- ¹ Az egyenlőtlen cserét egyébként már Marx is a tőkés világpiac egyik alapvető jellegzetességének tekinti. „A kedvezőbb helyzetben lévő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbar ezt a különbséget, ezt a többletet, mint egyáltalában a munka és a tőke közti cserénél, egy bizonyos osztály zsebeli be. Amennyiben tehát a profitráta magasabb, mert a gyarmati országban egyáltalán magasabb, ez az illető ország kedvező természeti feltételei esetén alacsonyabb áruárakkal járhat együtt.” (Marx 1974, III:227)
- ² Lásd Nagy Károly rövid életű birodalmát, majd a Német-Római Császárságot.
- ³ A modern világgazdasági rendszer kialakulását tárgyaló első nagy művében Wallerstein a kapitalista világgazdaság európai eredetét azzal is magyarázza, hogy a feudális rendszer gyökeresen eltért a kínai bürokratikus világbirodalomtól. „A Kína és Európa között mutatkozó lényegi különbség újfent egy évszázados trend és egy sokkal közvetlenebb gazdasági ciklus egybeesését tükrözi. A hosszú távú évszázados trend az ókori római és kínai birodalmak szétesésének módjaihoz és mértékéhez nyúlik vissza. Míg a római keret halvány emlék maradt, amelynek középkori valóságát nagyrészt egy közös egyház közvetítette, a kínaiak gyengébb változatban ugyan, de fenn tudták tartani a birodalmi politikai szerkezetet. Ez volt a különbség a feudális rendszer és a prebendális bürokrácián alapuló világbirodalom között.” (Wallerstein 1983, 87–88)
- ⁴ Hasonlóan értelmezi az input árak emelkedésének hatását Szigeti Péter is. „A nyersanyag-vételezés és hulladék-elhelyezés ötszáz éves gyakorlata nem mehet tovább, részben mert elfogynek az érintetlen területek, részben pedig a problémák sokasodásával arányosan növekednek azok az ökológiai mozgalmak, amelyek meggátolják a termelési költségek úgynevezett externáliáinak eddig követett és követhető minimalizációs stratégiáját. Az externáliák súlyosbodó problémája pedig a profitráta $(m/c+v)$ alakulására olyan újabb súlyos nyomást gyakorol, amely a világgazdaság keretein belül e ráta süllyedő tendenciáját erősíti – éppúgy globális értelemben, mint az egyes cégek profitrátáját illetően –, az anyagi ráfordítási költségek (c) drasztikus növekedése következtében.” (Szigeti 2005, 256–257)
- ⁵ Korábban Wallerstein egy harmadik forgatókönyvvel, egy centrumállamok közötti világháborúval is számolt. E szerint „a korábbi három hegemonikus ciklus klasszikus példáját folytatva, a hegemoniáért folyó harc szembeállítja

Japánt (akit az Egyesült Államok és Kína támogat majd) Nyugat-Európával (akit a Szovjetunió támogat majd), ami mondjuk 2050-re »világháború« eredményez. A világgazdasági rendszer történetében eddig három világháborút tartunk számon – 1618–1648, 1792–1815, 1914–1945 –, és strukturálisan nincs semmi akadálya egy negyediknek. Mindnyájan tisztában vagyunk vele, hogy ez hihetetlen méretű nukleáris katasztrófát eredményezne. Mégis közismert, hogy reális lehet egy ilyen forgatókönyv” (Wallerstein 1989, 9).

Hivatkozott irodalom

- Ecsedy Csaba 1982: Az ázsiai termelési mód Fekete-Afrikában. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Kliman, Andrew 2009: The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crisis: New Temporalist Evidence. 2nd (incomplete) draft, October 17.
- Marx, Karl 1974: *A tőke* III. k. MEM 25. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben – Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat
- Wallerstein, Immanuel 1989: Tőkés világgazdaság: középtávú kilátások. In: *Mozgó Világ*, 1989. március
- Wallerstein, Immanuel 1999: Globalizáció vagy az átmenet időszaka? A világgazdaság alakulásának hosszú távú szemlélete. *Eszmélet* 43 (1999. ősz)
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világgazdaság-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Went, Robert 2002: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Budapest, Perfekt

Nagy Zoltán és Szumrák Vera *A csodálatos mandarinban*, 1970

Miért világrendszer a kapitalizmus, avagy miért kapitalista a világrendszer?

„Csak ott, ahol a bémunka a bázisa, erőszakolja rá magát az áruterelés az egész társadalomra, de csak ott bontakoztatja is ki összes rejtett potenciáit.”

(Karl Marx: *A tőke*)

Immanuel Wallerstein új könyvében az elsősorban általa kifejlesztett világrendszer-elmélet összefoglalására vállalkozik. A kritikusnak nehéz dolga van a mű értékelésekor, mert egy kis terjedelmű könyvbe korlátozottan tömöríthető egy hatalmas életmű, elkerülhetetlenek a leegyszerűsítések, bizonyos fogalmak nem teljesen világosak stb., vagyis a könyv valóban csak bevezetésnek tekinthető. Céлом semmiképpen sem az egész életmű kritikája,¹ csak magára e könyvre koncentrálok és igyekszem elkerülni, hogy a szerzőn számon kérjem a részletesebb kifejtést, hiszen ezek megtalálhatók korábbi munkáiban, elsősorban a magyarul is megjelent fő művében (Wallerstein 1983). Szeretném azonban leszögezni, hogy korábbi műveihez képest ez a könyv – éppen a konkrét elemzés hiánya miatt – még világosabban tükrözi az ún. világrendszer-elmélet egyoldalúságait. A koncepciójával szembeni erőteljes kritika a szerzőt láthatólag nem készítette elméletének újragondolására.

Wallerstein, mint az újbaloldal kiemelkedő képviselője, lényegében a marxi és részben a lenini kapitalizmus-elmélettel szemben egy alternatív gondolati keret kidolgozására törekedett. Ezt bizonyítja a Marxszal, ill. elsősorban Leninnel szembeni nyílt vagy burkolt kritika korábbi írásaiban, de ez a törekvés ebben a munkájában is jól kimutatható. Az újbaloldalra jellemző a hivatalos marxizmussal szembeni (jogosult) elégedetlenség. Ez számos esetben pozitív eredménnyel járt, de félresiklásokat is eredményezett. Noha Wallerstein direkt módon soha sem állítja szembe a maga elméletét Marx kapitalizmus-felfogásával, az olvasó számára ez ebben a műben is nyilvánvaló. Az újbaloldal jellegzetes harmadikutasága jellemző tehát rá is, noha sokkal kevésbé kapcsolódik közvetlenül Marxhoz, mint más újbaloldali szerzők, például Samir Amin. Kritikánk ebben az írásban arra irányul, hogy *koncepciója mennyiben nyújt valódi*

alternatívát a marxi (és lenini) elmélettel szemben a kapitalizmus fejlődésének és meghaladásának megértéséhez.

Kezelhetnénk természetesen úgy is a wallersteini világrendszer-paradigmát, mint új fogalmi keretet a kapitalizmus történelmi folyamatainak megértéséhez. Már csak azért is, mert Wallerstein korábbi munkáiban a konkrét elemzésben sok helyütt „majdnem ugyanazt mondja”, mint Marx, vagy a marxisták, vagy néhol akár Lenin. Az általánosítások tekintetében azonban döntő különbség mutatkozik, ezért a pusztá párhuzamok kimutatása nem elégséges. A különbség tehát nem csak terminológiai, és ez ebben az összefoglaló műben még erőteljesebben érvényesül.

A kapitalizmus értelmezése

A világrendszer-elmélet tehát lényegében egy alternatív kapitalizmus-értelmezés. Marx szerint a kapitalizmus lényege a tőke–bérmunka viszony. „Csak az a forma, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkából kipréselik, különbözteti meg egymástól a gazdasági társadalomalakulatokat, például a rabszolgaság társadalmát a bérmunkáétól.” (Marx 1978, I:203) Wallerstein – hangsúlyozva, hogy a tőkés világrendszerben a többlet elsajátításának más formái is léteznek – nem a bérmunkát tekinti a tőke alapzatának. Azt csak, mint egyik lehetséges formát fogja fel, bár elismeri, hogy hosszú távon nő a „proletarizált háztartások” száma (79)². Ez gyakorlatilag a kapitalizmus lényegének tagadása, ami számos további probléma forrásává válik. Ez az alapja Wallerstein szerintünk hibás osztályszemléletének, és ugyancsak erre vezethető vissza a nemzetállam, mint elemzési keret elvetése a világrendszerekkel szemben. Sőt, a tőke–bérmunka viszony, mint a kapitalizmus lényegének a tagadása a bázisa a világrendszer helytelen szakaszolásának és mozgástörvényei hibás ábrázolásának is.

Wallerstein a kapitalizmus lényegének a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását tekinti (189). Ez azonban vagy tautológia, vagy további magyarázatra szorul, hiszen a kapitalizmus nem más, mint tőkés társadalom, Mit értünk tőke alatt, amire a vég nélküli felhalmozás jellemző? A tőke kétségkívül expanzív természete így elméletileg nem megalapozott. Marxnál a tőkés–bérmunkás viszonyból következik a totális árutertermelés. (Lásd a mottó!) A hangsúly a totális árutertermelésen, mint tőkés árutertermelésen van, ahol már nem korlátozzák az expanziót a szükségletek. Csak a tőke, mint önmozgó érték termeli ki a gazdagodásra, a többlet határtalan szaporítására való törekvést. „Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a termékeknek nem a csereértéke, hanem a használati értéke dominál, akkor a többletmunkát a szükségletek szűkebb, vagy tágabb köre korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára.” (Marx 1978, I:220)

A marxi elmélet szerint is a tőke teremti meg a világgazdaságot (és a világtörténelmet). A tőkeviszony azonban kiterjedtségében nem válik rögtön általánossá, ahogy Wallersteinnél sem, hanem szükségképpen heterogén struktúrákat hoz létre, amennyiben részben konzerválja a prekapitalista formákat, illetve ráépül azokra. Intenzitásában azonban, mint legfejlettebb forma uralja azokat, és tendenciájában azok felszámolása irányába hat. Wallerstein ugyan hangoztatja, hogy a világgazdaság szükségképpen tőkés (kapitalista) világgazdaság (és vice versa), de mivel nála a tőkeviszony lényege elsikkad, a világrendszer önálló, az alapviszonytól független életre kel, amelynek önálló törvényei vannak. Ezért Wallerstein a tőkés világgazdaság fejlődési szakaszait sem tudja megragadni, illetve helyére a világrendszer önmozgását, időtlen ciklusait és trendjeit állítja. Ez jut kifejezésre például abban, ahogy a globalizációt kezeli, büszkén hangoztatva, hogy a „világrendszer elmélet képviselői már jóval azelőtt tárgyalni kezdték a globalizáció jelenségét, hogy maga a szó megjelent volna, de nem mint valami újról beszéltek róla, hanem valami olyasmiről, ami alapvető része a modern világrendszernek, egészen a tizenhatodik századi kialakulásától kezdve” (11).³ A tőkés világgazdaság változatlan struktúrája (a trendektől, mint pl. az általános proletarizáció, eltekintve) jellemző már a XVI. század óta. Ágh Attila részletesen bírálja az externalisták, elsősorban Wallerstein koncepcióját, hogy a kapitalizmus mai formájában már a XVI. században létrejött volna. „A világkereskedelem első szakaszának, ibériai formájának válságából pedig az angol-holland világkereskedelem vezetett ki [...] Világkapitalizmust csak az angol ipari kapitalizmus teremtett a XIX. században, s véleményünk szerint csak ekkor beszélhetünk a világgazdaság kialakulásáról is a világkereskedelem évszázadai után.” (Ágh 1990, 58) Valójában Ágh szerint Wallerstein a XIX. századi kapitalizmust vetíti vissza a múltba. A világbirodalom, világgazdaság és minirendszerek hármassággal pedig lényegében a marxi formációelméletet váltja fel (lásd Ágh 1990, 49). Ez azonban nélkülözi a fejlődést; ahogy Wallerstein írja: „a világrendszerelmélet művelői viszont kételkedni kezdtek a fejlődés elkerülhetetlenségének koncepciójában” (48). Wallerstein a polgári fejlődéselméletekkel szemben alakította ki saját koncepcióját. Az uralkodó felfogás szerint ugyanis minden egyes országnak végig kell haladnia minden egyes fejlődési fokon, amelyen a legfejlettebbek végigmentek. A szerzőt az ezzel a felfogással szembeni kritika arra sarkallja, hogy a fejlődés marxista felfogását is elutasítsa. A hivatalos marxizmussal szembeni kritika persze nem teljesen jogosulatlan, de a kritika nem áll sem Marxra,⁴ sem pedig a marxistákra általában. Lenin imperializmus-elméletének, és általában a lenini elméleteknek éppen az a jelentősége, hogy kimutatja, miszerint az egyes országok fejlődése semmiképpen sem lineáris. A lenini elmélet az őse a dependencia-elméleteknek, jóllehet képviselőik egy része – beleértve Wallersteint is – szembehelyezkednek vele. Az alapvető különbség a két felfogás között, hogy míg Lenin a tőke természetéből magyarázza

a vilárendszer átalakulását (egyenlőtlen fejlődés), addig Wallerstein megfordítva, a vilárendszerből a tőke természetét. *A vilárendszer nem azért tőkés, mert vilárendszer, hanem azért vilárendszer mert tőkés.*

Az egyenlőtlen csere

Marx a kapitalizmus törvényszerűségeit – mint közismert – a munkaérték-elmélet segítségével ábrázolja. Wallersteinnél szembevetendő ennek hiánya. A Marx egyes tételeivel felfedezhető párhuzamok így teljesen más magyarázatot kapnak. Pedig a tőkeológia megértésének kulcsa éppen a munkaérték-elmélet, amennyiben a tőke, mint önmozgó érték szabályozza a termelési folyamatokat, mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági szinten. Bár maga Marx nem dolgozta ki a világgazdasági működését, vagyis nem alkalmazta a munkaérték-elméletet a világgazdaságra (csak utalások találhatók erre nála), a követők – nem utolsósorban a dependencia-elmélet képviselői – ezt megkísérelték. Egységes álláspont nem alakult ki ezen a területen, de jelentős eredmények születtek. Wallerstein ehhez képest a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen cserét rendkívül leegyszerűsítve ábrázolja. Ebben a vitában nem foglal állást korábbi munkáiban sem, és lényegében az érték elszívását a perifériákról a monopolhatalomra vezeti vissza. Ez szerinte két forrásból fakad: a technika monopolizálásából (kvázi-monopólium) és az államok tevékenységéből (protekciónizmus). Az egyenlő cserén, vagyis a technológiai fölényen nyugvó értékelszívást föl sem veti (vagyis amikor az egyik nemzet a cserében több munkaórát ad kevesebbért). (Lásd az ezzel kapcsolatos vitát: *Egyenlőtlen nemzetközi csere...* 1983) Ezenkívül szembevetendő, hogy nem foglalkozik a külföldi tőke közvetlen kizsákmányoló tevékenységével, ami a második világháború után, de különösen az 1980-as évektől meghatározó jelentőségűvé vált.⁵

A kapitalizmus vagy a vilárendszer válsága?

Wallerstein szerint a jelenlegi vilárendszer már régóta válságban van. Hogy pontosan mióta, az nem derül ki, de a szerző több helyen is 1968-ra utal. A tőkeológia meg nem értése jól tetten érhető abban a sajátos leírásban, ahogyan a szerző ezt a válságot műve 5. fejezetében bemutatja. Hangsúlyozza, hogy rendszerszintű válságról van szó, vagyis „a hosszú távú trendek elkerülhetetlenül eljuttatják az adott rendszert bizonyos aszimptotákig, ahol a belső ellentmondások elmélyülnek, azaz a rendszer olyan problémákkal kerül szembe, amelyeket nem tud megoldani, s ez rendszerszintű válsághoz vezet” (155). Ez tehát a végső válság, amelynek megoldása lehetetlen a rendszer keretein belül. Nála ez azt jelenti, hogy a rendszer ebben az esetben alternatív megoldás elé kerül, tehát

bifurkál. De ha a hosszú távú trendek eljuttatják a rendszert életciklusa végéhez, akkor miért van két lehetőség? Talán az egyik lehetőség valójában az, hogy fennmarad? Ez nyilvánvaló ellentmondás. Hogy nem csak a bifurkáció jól hangzó fogalmának félreértéséről van szó, azt alátámasztja a szerző további fejtegetése Davos és Porto Alegre szellemének harcáról. És ha Davos győz, az nem azt jelenti, hogy a rendszer fennmarad?

Térjünk azonban vissza a trendekhez, amelyek a rendszerszintű válsághoz vezetnek! A lényeg itt az átlagprofitráták csökkenése az egész világon (159). A marxi átlagprofitráta tendenciális esésével való párhuzam ellenére a magyarázat számos sebből vérzik. A profit csökkenésének az oka Wallerstein szerint, hogy a tőkések termelési költségei emelkednek, miközben az árakat nem képesek emelni. Az árak emelésének korlátja szerinte a versenytársak jelenléte és a hatékony kereslet. Egyrészt, az árakat mi más határozza meg, mint a termelési költség? Másrészt, ha nem működne a verseny, akkor a pusztá áremelés csak inflációt eredményezne. A hatékony kereslet, mint másik tényező még zavarosabb. Ezen – ha jól értelmezem – a szerző alapvetően a béreket érti, amelyeket a tőkések vonakodnak emelni,⁶ de ezzel éppen a saját áruikkal szembeni keresletet korlátozzák. Már csak az ún. „harmadik személyek” hiányoznak és visszajutunk Sismondihoz és Malthushoz. Az egészet még fűszerezi a fogyasztói viselkedés bekapcsolása a kereslet elaszticitásán keresztül (158–159). Ennek alapján kiderül, hogy a vevők nem hajlandók pénzüknék valamekkora részét az *adott* árura fordítani. Az összátka mozgásának vizsgálatáról hirtelen átugrottunk az egyes árura. Az érték- és értékttöbblet-elmélet helyett a polgári közgazdaságtan (mikro- és makroökonómia) jól-rosszul alkalmazott kategóriáinak egyvelege, amit kapunk.

Az unidiszciplinaritás helyes törekvés, amennyiben a polgári tudományágak eredményeinek együttes alkalmazása semmiképpen sem alkalmas egy antikapitalista elmélet föllállítására, és Wallerstein – szándéka szerint – kétségtelenül antikapitalista. De mit jelent ez valójában? A történelemtudomány új irányzatát? A közgazdaságtudomány és a szociológia alkalmazását a történelemre? Melyik közgazdaságtudományét és melyik szociológiáét? Nem utolsósorban: az elemzés egységének a megválasztása önmagában nem módszertani, hanem tartalmi kérdés, vagyis a megfelelő egység kiválasztása *eredménye*, nem pedig kiindulópontja a helyes tudományos módszerrel elvégzett vizsgálatnak.

Amikor Wallerstein a piac működését elemzi, virtuális piacról beszél, amin – mint később kiderül – a szabad piacot érti, mégpedig a neoklasszikus értelemben vett tökéletes versenyt, amelyről persze kijelenti, hogy az a valóságban nem érvényesül az ún. kvázi-monopóliumok és az államok miatt. A kvázi-monopólium lényege, hogy a technológia monopóliuma érvényesül, ami a neoklasszikus feltevések szerint persze nem lehetséges. Ha ezek az akadályok nem lennének, akkor a profit nullára, illetve minimálisra csökkenne. Ez semmi más, mint a neoklasszikus tökéletes

verseny modellje. Marx konkurencia-elmélete ezzel szemben éppen a technológiák versenyét hangsúlyozza (társadalmilag szükséges munkamennyiség), ezt felcserélni egy olyan modellel, mint a kvázi-monopólium nem előrelépés, hanem visszalépés.

A másik oldal a termelési költségek általános emelkedése. Ezek a következők: a bérek, az inputok költségei és az adók. A bérek világméretű emelkedésének az oka (leegyszerűsítve) a munkások kollektív erejének növekedése, amit aztán korlátoz a termelés átmenekítése az alacsonyabb bérköltségű országokba. Azonban előbb-utóbb itt is kiharcolják a bérnövekedést, illetve ezek a területek (nem-tőkés területek – Rosa Luxemburg; agrárterületek – Karl Kautsky) egyre fogynak, éppen a tőkék kimenekítése miatt. (163) Sajátos módon itt is a Marx és Lenin által cáfolt sismondizmushoz jutunk. Nem vállalkozhatunk itt a marxi újratermelési és válságelmélet bemutatására. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy a marxi újratermelési elmélet éppen azt bizonyítja, hogy lehetséges a társadalmi termék realizálása tisztán tőkés gazdaságban is. A válság pedig Marxnál a profitráta *tendenciális* esésének a következménye, amelynek magyarázata a termelékenység változása miatt bekövetkező érték-változásokon és ugyanezen okból a tőkék összetételének változásán, valamint az érték-többletráta változásán (abszolút és relatív érték-többlet termelés), vagyis – hangsúlyozzuk ismételtelen – a *munkaérték-elméleten* alapul. Ennek a magyarázóereje messze nagyobb, mint a Wallerstein által alkalmazott eklektikus megközelítésé.

A második elem az inputok költségeinek emelkedése. Itt Wallerstein nem a közvetlen, hanem a rejtett költségek (164) emelkedéséről beszél. Ezek az ún. externáliák és a közjavak (infrastruktúra). Felveti a problémát, hogy ki fizeti a dráguló számlát? Vagy a társadalom egésze, vagy a tőkések, ha ezt az állam adókon keresztül rájuk hárítja. Wallerstein hajlik arra, hogy előbb-utóbb valamilyen módon a tőkések. (Ha másként nem, akkor az adókon keresztül, de ez átvezet a harmadik problémához.) Szeretnénk azonban fölhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi évtizedekben az államok jellemzően nem csak az externális költségeket, hanem még a tőke működési zavaraiából (a válságokból) fakadó költségek jelentős részét is a széles néptömegekre hárítják.

A harmadik költségelem az adók, amelyek a szerző szerint több oknál fogva (infrastruktúra, oktatás, demokratizálódás stb.) általánosan emelkednek. Egyrészt, a közkiadások növekedését – beleértve a jóléti kiadásokat – hosszú távon a termelékenység növekedése tette lehetővé, ugyanúgy, mint a reálbérek növekedését (relatív érték-többlet termelés).⁷ Másrészt, az utóbbi évtizedekben a baloldali erők szétforgácsoltága és gyengesége, valamint a transznacionális tőke erejének növekedése következtében egyre erősebb nyomás nehezedik a bérekre a profitok növelése érdekében, mind közvetlenül, mind közvetve, az állami újraelosztáson keresztül.⁸ A „világrendszer életciklusa” miatt ezek a tendenciák Wallersteinnél meglehetősen hosszú távúak, gyakorlatilag a kapitaliz-

mus teljes élettörténetére igazak. (176)⁹ Bár a kép nála is árnyaltabb, amennyiben a trend 1945 után, majd a 80-as évek neoliberais fordulata következtében megtört, mert ekkor (a Kondratyev-ciklus leszálló ágában) sikerült a költségeket valamelyest leszorítani mindhárom területen (172). Valójában a neoliberalis fordulat nyilvánvalóan ellentmond a wallersteini diagnózisnak.

A nemzetállamok szerepe

Wallerstein magát a világrendszer egészét tekinti elsődleges elemzési egységnek a nemzetállamokkal szemben. A nemzetállamok szerepe így leértékelődik, a világrendszerre jellemző centrum–periféria felosztás „a termelési tevékenységekre, nem pedig az államokra vonatkozik” (46). A nemzetállamnak, mint a tőkés fejlődés szükségszerű termékének a tagadása szintén a tökeviszony meg nem értéséből, a kapitalizmusnak egyfajta expanzív világméretű árutermelésként való felfogásából következik. Wallerstein ezt egy korábbi munkájában is leírja. „Egy a kisajátított többlet újraelosztását végző politikai struktúra hiányában a többletet csak a piac útján lehet újraelosztani [...] Ennélfogva a termelés módja kapitalista.” („A word-system perspective on the social sciences”. *The British Journal of Sociology* 1976. 27. kötet, idézi Szentés 1980: 404) A marxi megközelítés szerint az általános árutermelés kialakulása csak a tőkebér munka viszony bázisán lehetséges. Ez teremti meg a nemzeti piacot, amennyiben a közvetlen termelők csak a piac közvetítésével juthatnak hozzá létfenntartási eszközeikhez. Wallerstein ezért következetesen nem a szabad bér munka kialakulását tekinti a kapitalizmus kialakulása előfeltételének, és így szembefordul Marx eredeti tőkefelhalmozás koncepciójával is.¹⁰ Az eredeti tőkefelhalmozás kétségkívül külső forrásokból is táplálkozott (a tőke oldalán), és a világkereskedelem kialakulása volt a bázisa – mint ezt Marx is hangsúlyozza –, de az áttérést a tőkés termelési módra a szabad bér munka teremti meg. Anglia azért válhatott a kapitalizmus úttörőjévé, mert itt voltak meg először ezek a feltételek. A kereskedelem önmagában nem forradalmasítja a termelési módot. „A kereskedelem és a kereskedőtőke kifejlődése mindenütt kifejleszti a cse-reértékre irányuló termelést [...], ezért a kereskedelem mindenütt többé vagy kevésbé bomlasztóan hat a termelés készen talált szervezeteire [...] De az, hogy mennyire idézi elő a régi termelési mód felbomlását, minde-nekelőtt annak szilárdságától és belső tagozódásától függ.” (Marx 1978, III:313) Anglia éppen azért válhatott a tőkés termelés mintaországává, mert itt jöttek létre először nemzeti méretekben a nagyipar feltételei a szabad bér munka formájában.¹¹ Azok a nemzetek, amelyek a későbbiekben sikerrel zárkoztak fel Angliához, szintén meg kellett, hogy teremtsék saját nemzeti piacukat, részben protekcionista eszközökkel, és döntően azért, hogy eltávolították a feudális korlátokat a tőke szabad fejlődése

elől. Vagy forradalmi úton, mint Franciaországban, vagy felülről, reformok útján, mint Németországban.

Wallerstein jogosan utasítja el a polgári fejlődélméleteknek azt a lineáris koncepcióját, amely szerint minden egyes nemzet végig kell járja ugyanazokat a fejlődési fázisokat, amelyeket a legfejlettebbek már megtettek. Marx és a marxisták többsége azonban – beleértve Lenin is – nem ezt a felfogást képviselte. Éppen Lenin volt az, aki szakított az Európa-centrikus megközelítéssel, és kimutatta, hogy az orosz fejlődés nem hosszabbítható meg nyugat-európai módon. Lenin imperializmus-elmélete mint világrendszer-elmélet éppen az egyenlőtlen fejlődés alternatív koncepcióját jelenti, beleértve a szocializmus perspektíváját is. Ő volt az, aki a nemzeti felszabadító mozgalmakat, mint a szocialista forradalom szövetségeseit értelmezte. „Így tehát a szocialista forradalom nem csupán és nem főképpen az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoáziájuk ellen vívott harca lesz. Nem, a szocialista forradalom az imperializmus által elnyomott valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak a harca lesz a nemzetközi imperializmus ellen. [...] a dolgozók polgárháborúja, amelyet az imperialisták és a kizsákmányolók ellen vívnak minden fejlett országban, egyesülni kezd a nemzetközi imperializmus ellen vívott nemzeti háborúval.” (Lenin 1973, 312–313) A nemzetállamok a kapitalizmus szükségszerű termékei és a fejlődés ezek keretein belül zajlik. A világgazdasági pozíciók változása, a felzárkózás kérdése döntő mértékben attól függ, hogy sikerül-e integráns nemzeti piacot létrehozni. Ez a gazdasági bázis hiányzik a wallersteini „erős és gyenge államok” megközelítésmód mögül. Még az sem derül ki igazán, hogy feudális, vagy tőkés államokról van-e szó. A világrendszer-elméletben összemosódnak a nemzeti államok sajátosságai, mind történelmileg, mind a társadalmi forma tekintetében.¹²

Wallerstein még azt is elismeri, hogy a nemzetállam egyfajta aszimptotaként funkcionál, „amely felé minden állam közelíteni próbál” (114). Ragaszkodik a tisztán világrendszer szintű megközelítéshez, de könyvében egész fejezetet szentel a modern államrendszer kialakulásának. Az ellentmondás teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor kimutatja, hogy a tőkés világrendszer nem alakulhat át világbirodalommá, ami „nem jelentene mást, mint hogy létezik egy olyan politikai struktúra, amely képes a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását saját szükségletei alá rendelni” (121). Ezt másképpen (helyesen) úgy is mondhatnánk, hogy a nemzetállam a tőkés berendezkedés szükségszerű terméke a nemzeti piac bázisán.

Az osztályelemzéssel szembeni koncepció

A tőkeviszonynak, mint a tőkés világgazdaság alapviszonyának a tagadásából következik Wallerstein sajátos osztályszemlélete, illetve az osztály-

elemzés felhígítása a weberi státuszcsoportokkal. Ennek következtében egyrészt nála a munkásmozgalom szerepe leértékelődik: a forradalmi és reformista munkásszervezetek együtt szerepelnek az etnikai/nacionalista csoportokkal és a nőmozgalmakkal. Ráadásul ezeket egyaránt rendszerellenesnek tekinti, amit jól kiegészít az, hogy a forradalmi és a reformista munkásmozgalom között is eliminálja a különbséget. Másrészt a tényleges, a termelési viszonyokban gyökerező objektív helyzet keveredik a különböző tudatformákkal (lásd ezzel kapcsolatban: Miszlivetz 1983). Ebből következik az a sajátos szakaszolás is, amelyet a kapitalizmus történetére alkalmaz. A francia forradalom mellett¹³ az 1968-as „globális forradalmi hullámot” tekinti mérföldkőnek a kapitalizmus történetében. Az 1917-es orosz forradalomról szó sem esik, csak néhány oldallal később tudjuk meg, hogy már létezik a Szovjetunió. Pedig nehéz kétségbe vonni, hogy az orosz forradalom a későbbi bukás ellenére is világtörténelmi jelentőségű volt. Egyrészt döntő szerepet játszott a nemzeti felszabadító mozgalmak kialakulásában és győzelmében, másrészt nagymértékben járult hozzá, hogy a reformista munkásmozgalom jelentős eredményeket ért el a centrumországokban, az ún. jóléti államok kialakulásával. A Szovjetunió bukása semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez a forradalom már a kezdetekor elhibázott volt,¹⁴ és azt sem, hogy ez a bukás szükségszerűen következett be. Ráadásul éppen ez a bukás tette lehetővé, hogy a tőke és munka világméretű harcában a tőke felülkerekedjék. Az 1968-as forradalom fő érdeme, hogy már igen korán jelezte a forradalmi munkásmozgalom hanyatlását, illetve a forradalmi folyamat lefékeződését a szovjet fejlődésben, ami többek között a világméretű osztályharctól való elfordulásban (Vietnam) jelentkezett. (Lásd ezzel kapcsolatban: Rozsnyai 1996). A 68-as mozgalmak szerepének túlhangsúlyozása konzisztens azzal, ahogyan Wallerstein a „rendszerellenes” mozgalmakat kezeli, egyenrangúvá téve a különböző „radikális” erőket. A 68-as lázadás a harmadik világbeli forradalmi mozgalmakkal (Che Guevara, mint jelkép) magába ötvözőtt más, radikális, de polgári irányzatokat is (3M). Sikertelenségének oka éppen heterogén jellegében rejlett: abban, hogy nem tudott reális forradalmi alternatívát felmutatni és azzal a tömegeket magával ragadni. Az, hogy a mozgalom a munkástömegeket nem tudta magával ragadni, nem csak a munkáspártok hibás politikájával magyarázható, még csak nem is azzal, hogy a hatalom megvesztegette a munkásokat (hatalmas béremelés), hanem magának a mozgalomnak a zavaros ideológiájával. Jóllehet az osztályok harca sohasem megy végbe tiszta formában (gondoljunk csak a parasztság szerepére a szovjet forradalomban, illetve a nemzeti felszabadító harcokban!), de csak az osztályelemzés képes megragadni a folyamatok irányát – progresszív, vagy nem –, és teszi lehetővé a különböző mozgalmak értékelését.

A világkapitalizmus elleni harcot napjainkban pontosan az akadályozza, hogy az erők szétforgácsoltak, és elhomályosult az alapvető osztályellentét. A ködösítés elméletté emelése csak még inkább leszereli az antikapitalista törekvéseket, és teljesen képlékeny formává változtatja magát a mozgalmat. Nem lehet eliminálni a munkásmozgalmakon belüli harcot azzal, hogy mindkét (forradalmi és reformista) irányzat kudarcot vallott. Azok a tendenciák, amelyek a Társadalmi Világfórumon belül léteznek, még meg kell, hogy vívják harcaikat, és csak ha az antikapitalista, forradalmi irányzat kerül fölénybe, van esély a „bifurkációból” való pozitív kimenetre.

Jegyzetek

- ¹ A wallersteini életmű alapos kritikája megtalálható a magyar nyelvű irodalomban. Ezek közül kiemelkedik Szentés (1980), Szentés utószava Wallerstein (1983) magyarul is megjelent főművéhez, valamint Ágh (1990). Wallerstein osztályfelfogásának alapos bírálatát nyújtja Miszlivetz (1983).
- ² A szerző nélküli hivatkozásokban az oldalszámok mindig Wallerstein (2010) művére vonatkoznak.
- ³ Ugyanez a történelmietlenség jelentkezik abban, ahogy Wallerstein a lenini imperializmus-elméletet kritizálja (lásd Szentés 1980, 190).
- ⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Ágh (1984, 142–143).
- ⁵ Nincs is szükség a kapitalizmus szakaszolására, ha a vilárendszernek önálló és időtlen törvényei vannak. A globalizáció, mint új jelenség elutasítása is ezzel függ össze. A kapitalizmus jelenlegi szakasza már közvetlenül a transznacionális tőke szükségletét fejezi ki. Lásd ezzel kapcsolatban Rozsnyai (2002).
- ⁶ Ráadásul az egészhez társul egy fogalomzavar: „a tőkésék nyilvánvalóan a lehető legnagyobb profitokat akarják, és ezért megpróbálják minimalizálni a *többletnek* azt a részét, ami másokhoz, például az alkalmazottaikhoz kerül”. (158) Hogy kerül a többlet a munkásokhoz? Azon legfeljebb maguk a tőkésék osztozkodhatnak egymás rovására. Ugyanez a hiba megtalálható a 107. oldalon is.
- ⁷ Mindezt úgy, hogy közben az érték-többlettráta növekszik. A ricardói felfogással szemben Marx a profittráta csökkenését nem a bérek növekedésével, hanem a szerves összetétel növekedésével magyarázza.
- ⁸ Artner Annamária kimutatja (2006, 28–29), hogy az USA-ban – jöllehet az adózás előtti profitok csökkentek – „a profittráta csökkenését az állami adópolitika változtatta stagnálássá”.
- ⁹ Valójában a wallersteini elmélet egyfajta összeomlás-elmélet. Az „általános proletarizáció” ugyanazt a funkciót tölti be, mint a nem tőkés területek a fenti szerzőknél.
- ¹⁰ Szentés (1980, 358) joggal mutat rá az ellentmondásra ezzel kapcsolatban. „Ugyanakkor a kapitalizmusnak a minél több munka áruvá tételében kifejezett természetes expanziója és a teljes proletarizáció végbemenetelével együtt bekövetkező pusztulására vonatkozó tétele érthetetlenül teszi, hogy a tőkés rend-

szernek miért csak a végzete, halála, miért nem a születése is a proletarizáció szóban forgó folyamatához kapcsolódik.”

- ¹¹ „Hasonlítsuk össze pl. Angliát és Hollandiát! Hollandia, mint uralkodó kereskedő-nemzet hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét.” (Marx 1978, III:314)
- ¹² „Míg a spanyol állam feudális centralizációja mint fordított merkantilizmus éppenséggel akadályozta a nemzeti keretek kialakulását, addig az angol és a holland merkantilizmus a nemzetgazdaság, a nemzeti piac, nemzeti állam kialakulásának egyik legfontosabb forrása volt.” (Ágh 1990, 136)
- ¹³ A francia forradalom két vívmánya Wallersteinnél a szuverenitás újraértelmezése (népszuverenitás), illetve hogy a politikai változás lehetőségét normális jelenséggé tette (107). Szó sem esik a feudális béklyók széttöréséről, pontosan a legradikálisabb polgári forradalom esetében.
- ¹⁴ Sőt, a nemzeti felszabadító mozgalmak győzelmét – ami egyébként igazolja a lenini elméletet – sem vitathatjuk el annak alapján, hogy nem sikerült felzárkózniuk, mert ezt éppen a világgazdaság tőkés jellege tette lehetetlenné. Ez utóbbit persze Wallerstein sem tagadja.

Hivatkozások

Ágh Attila 1984: *A politika világa*. Budapest, Kossuth

Ágh Attila 1990: *A világkapitalizmus termelési módjainak története (16–19. század)*. Budapest, BKE Társadalomelméleti Kollégium

Artnér Annamária, 2006: *Globalizáció alulnézetben*. Budapest, Napvilág

Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége. (1983)

Fejlődés-tanulmányok 5. kötet. Budapest, ELTE – MKKE

Lenin, V. I. 1973: *LŐM* 39. kötet. Budapest, Kossuth

Marx, Karl 1978: *A tőke*. I-III. kötet. Budapest, Kossuth

Miszlivetz Ferenc 1983: Immanuel Wallerstein osztálykonceptiójáról. In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák*. Fejlődés-tanulmányok 1. kötet. Budapest, ELTE

Rozsnyai Ervin 1996: *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió*. Budapest

Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, Szerzői kiadás

Szentes Tamás 1980: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*. Budapest, Kossuth

Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat

Wallerstein, Immanuel 1990: Marx és az alulfejlettség. In: *Eszmélet* 35 (1997. ősz), 149–168.

Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése

Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság

Képesek vagyunk-e az identitáspolitikán túllépve, radikális antikapitalista politikát kialakítani? Lehetséges-e tagoltan megfogalmazni valamiféle kritikai kozmopolitanizmust, amely meghaladja a nacionalizmust és a kolonializmust? Képesek vagyunk-e az eurocentrikus és a harmadik világbeli fundamentalizmusokon túllépő tudás létrehozására? Leküzdhetjük-e a politikai gazdaságtan és a kultúra-tanulmányok közötti hagyományos dichotómiát? Túl tudunk-e lendülni a gazdasági redukcionizmuson és a kulturalizmuson? Miképpen haladhatjuk meg az eurocentrikus modernitást anélkül, hogy elvetnénk a modernitás javát, ahogy sok harmadik világbeli fundamentalista teszi? Dolgozatom abból indul ki, hogy a gyarmati¹ különbözőség alávetett oldalának episztemikus látószöge sok mindennel gyarapíthatja e kérdések megvitatását. Talán hozzájárulhat valamivel – túllépve a vázolt dichotómiákon – egyfajta kritikai távlat kialakításához, és a kapitalizmus mint világregszer újra-meghatározásához.

1998 októberében a Duke Universityn sor került egy konferenciára/ párbeszédre a *South Asian Subaltern Studies Group* (Dél-ázsiai Alá-

¹ A tanulmányban a *colony/gyarmat* szócsalád fogalmainak általában bevett vagy még meghonosításra váró magyar alakját használjuk: *colonial/gyarmati*, *colonialism/gyarmatosítás*, *coloniality/gyarmatiság*, *decolonial/gyarmatellenes*, *gyarmatmentes(ítő)*, *decolonize/gyarmatmentesít*, *decolonization/gyarmatmentesítés* stb. Az idegen alakokhoz csak akkor folyamodunk, ha magyar változat nincs vagy megalkotása nehézkes lenne (*postcolonial/posztkoloniális*, *postcoloniality/posztkoloniálisítás*), illetve ha a szövegkörnyezetben a magyar alak nem tükrözi kellően a kifejezés jelentését (*decolonization/dekolonizáció*, ti. a gyarmati rendszer második világháború utáni felszámolása értelmében; *colonialism/kolonializmus*, ha a fogalom a kontextusban inkább ideológiát, mintsem politikai cselekvést jelöl. (A ford.)

vetettség-tanulmányok Kutatócsoportja – SASSG) és a *Latin American Subaltern Studies Group* (Latin-amerikai Alávetettség-tanulmányok Kutatócsoportja – LASSG) között. Ez a párbeszéd azután a *Nepantla* folyóirat több számában folytatódott. De ez a konferencia volt az utolsó összejövetele a LASSG-nak, mielőtt kettészakadt volna. A szakadásnak több oka volt, és számos vitatott kérdéssel függött össze, ezek közül kettőt emelek ki. A LASSG tagjai elsősorban az Egyesült Államokban működő latin-amerikanista tudósok voltak. Ők, dacára annak, hogy megkíséreltek radikális és alternatív tudásanyagot előállítani, valójában csak újra elővették az Egyesült Államokban művelt „területi tanulmányok” ismereti sémáját. Kevés kivétellel inkább az alávetettekéről készítettek tanulmányokat, semmint az alávetettek látószögével és látószögéből. Az elmélet, mármint a „területi tanulmányok” birodalmi tudáselmélete, továbbra is az Északé volt, s megmaradt az Észak elméletének, miközben a tanulmányok tárgyai a Délen helyezkedtek el. Ez a koloniális episztemológia, vagyis gyarmati ismeretelmélet volt a döntő oka annak, hogy elégedetlen maradtam a projektummal. Az Egyesült Államokban élő latinóként nem találtam kielégítőnek annak a tudásanyagnak az ismereti (episztemikus) következtetéseit, amelyekre ez a latin-amerikanista csoport jutott. Lebecsülték munkáikban a régió etnikai/faji nézőpontjait, s ugyanakkor túlnyomórészt a nyugati gondolkodókat részesítették előnyben. Ezzel kapcsolatos második megállapításom: ismereti előjogokat tulajdonítottak azoknak, akiket úgy emlegettek, mint „az apokalipszis négy lovasa” (Mallon 1994; Rodríguez 2001), azaz Foucault, Derrida, Gramsci és Guha. E gondolkodók közül három eurocentrikus, kettő pedig (Derrida és Foucault) a posztstrukturalista/posztmodern nyugati kánon képviselője. Csak egyikük, Rinajit Guha a Dél gondolkodója. A latin-amerikanista csoport tagjai saját központi elméleti apparátusuk gyanánt tekintettek a privilegizált nyugati gondolkodókra, s ezzel elárulták kitzűzött céljukat: alávetettségi tanulmányokat készíteni.

A LASSG szakadását előidéző számos ok között az egyik az volt, hogy szakadék húzódott az alávetettséget posztmodern kritikaként olvasók (vagyis az eurocentrizmus eurocentrikus kritikáját képviselők) és azok között, akiknek az alávetettség-olvasata dekoloniális kritikát képviselt (ez az eurocentrizmusnak az alárendelt és elhallgatott ismeretek felől jövő kritikáját jelenti) (Mignolo 2000, 183–186, 213–214). Közülünk azok számára, akik az utóbbi híveinek vallják magukat, a LASSG-gal lefolytatott párbeszéd nyilvánvalóvá tette, hogy episztemológiailag át kell lépni egy bizonyos határt, vagyis gyarmatmentesíteni (decolonize) kell a nyugati megismerési szabályrendet és tudáselméletet. A SASSG munkatervében az Indiai tagláló nyugat-európai gyarmati történetírás és az indiai nacionalista eurocentrikus hazai történetírás kritikája szerepel fő célként. Ámde a nyugati tudáselmélet alkalmazásával, előjogokat tulajdonítva Gramscinak és Foucault-nak, kényszerítő korlátot szabtak saját eurocentrizmus-kritikájuknak. Jóllehet a két csoport eltérő

episztemikus munkaterveket követ, a dél-ázsiai alávetettség-iskola a nyugati episztemikus kánon, tehát megismerési szabályrend előnyben részesítésével „átfedésbe” került a LASSG-nak azzal a szektorával, amelyik a posztmodernizmus oldalán áll. Mégis, a SASSG hozzájárulása az eurocentrizmus kritikájához e korlátozottsága ellenére is fontos. Részt alkotja a posztkoloniális kritikaként (a modernitásnak a globális Dél részéről gyakorolt kritikájaként) ismeretes szellemi mozgalomnak, szemben a LASSG posztmodern kritikájával (ami a globális Észak szemszögéből kifejtett modernitás-kritika) (Mignolo 2000). Ezek a viták világossá tették számunkra (akik a főtelemített dekoloniális kritika álláspontját képviseltük), hogy dekolonizálni szükséges nemcsak az alávetettségi tanulmányokat, hanem a posztkoloniális tanulmányokat is (Grosfoguel 2006a; 2006b).

Ez nem valami esszencialista, fundamentalista, Európa-ellenes bírálat. Olyan távlati kitekintés, amelyik mind az eurocentrikus, mind pedig a harmadik világbeli fundamentalizmusokkal, kolonializmussal és nacionalizmussal szemben kritikus. Határgondolkodás, egyike azoknak az episztemikus (megismerési) látószögeknek, amelyeket e cikk tárgyalni készül, s éppenséggel mind a hegemónikus, mind a marginális fundamentalizmusokra adott kritikus válasz. Amiben minden fundamentalizmus osztozik (beleértve az eurocentrikust is), az az előfeltételezés, hogy csakis egyetlen episztemikus hagyomány van, amiből eljuthatni az igazsághoz és az egyetemességhez. Én viszont a következő három dolgot hangsúlyozom: (1) a gyarmatmentes megismerési látószög tágabb gondolkodási szabályrendet követel, mintsem egyszerűen a nyugati kánon követését (beleértve a baloldali nyugati kánon); (2) az igazán egyetemes gyarmatmentes látásmódot nem lehet holmi elvont általános távlatra alapozni (olyan különösre, amelyik saját magát egyetemes globális tervként reklámozza), hanem olyan különböző kritikai episztemikus/etikai/politikai projektumok között folyó kritikus párbeszéd eredményeként kell előállnia, amelyek nem univerzális, hanem pluriverzális világot tűznek ki célul; (3) a tudás gyarmatmentesítése megköveteli, hogy komolyan vegyük azoknak a globális Dél nézőpontjából kritikusnak gondolkodóknak az episztemikus távlatát/kozmológiáit/belátásait, akik alávetettnek tekintett faji/etnikai/szexuális terekből és testekből kiindulva s ezekben gondolkodnak. A posztmodernizmus és a posztstrukturalizmus mint ismeretelméleti projektumok már bekerültek a nyugati kánonba, s ennek gondolati és gyakorlati tartományaiban termelik újra a hatalom/tudás gyarmatiságának különös formáját.

Ám amit a *Latin-amerikai Alávetettség-tanulmányok Kutatócsoportjáról* mondtam, az érvényes a politikai gazdaságtan paradigmáira is. Ebben a cikkben azt az állítást védelmezem, hogy valamely fajilag/etnikailag alávetett helyekhez kötődő episztemikus látásmód sok mindennel képes hozzájárulni egy radikálisan gyarmatmentes kritikai elmülethez, amelyik túllép a hagyományos politikai gazdaságtan paradigmáinak a kapitalizmusra mint globális avagy világrendszerre vonatkozó fogalomalkotásán. A

cikk alapeszméje ez: gyarmatmentesítenünk kell a politikai gazdaságtan paradigmáit, csakúgy, mint a világrendszer-elemzést, és a világrendszer alternatív gyarmatmentes fölfogását kell kialakítanunk. Az első rész azt fejtegeti, mi következik a feminista és alávetett faji/etnikai értelmiségi-eknek a nyugati episztemológiával szemben gyakorolt episztemológiai kritikájából az ismeretszerzésre nézve. A második rész: ami e kritikákból a globális avagy világrendszer fölfogásának módjára nézve következik. A harmadik rész a mai globális gyarmatiság megvitatása. A negyedik rész egyaránt bírálata a világrendszer-elemzésnek és a posztkoloniális/kultúrakutatató tanulmányoknak, s egyben a kultúra kontra gazdaság dilemmára adott válaszként mutat rá a hatalom gyarmatiságára. Végül az ötödik, hatodik, hetedik és utolsó rész a határgondolkodás, a transzmodernitás és a hatalom társadalmisítása (mint a jelenlegi világrendszer gyarmatmentes alternatívája) kérdésével foglalkozik.

Ismeretelméleti kritika

Az első megvitatnivaló az, hogy a faji/etnikai és feminista alávetettség nézőpontjai mivel gazdagíthatják az episztemológiai, tehát ismeret- avagy tudáseméleti kérdéseket. A hegemonikus eurocentrikus paradigmák, amelyek a nyugati filozófia és tudományok tájékozódására szolgáltak a „modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszerben” (Grosfoguel 2005; 2006b), egyetemleges, semleges, objektív nézőpont látszatát öltötték föl az utóbbi ötszáz évben. A chicano és a fekete feminista tudósok (Moraga – Anzaldúa 1983; Collins 1990), valamint az Egyesült Államokban és kívülre tevékenykedő harmadik világbeli kutatók (Dussel 1977; Mignolo 2000) emlékeztetnek rá bennünket, hogy megszólalásunk mindenkor a hatalmi szerkezeteknek egy valamely különös helyéhez kötődik. Senki sem menekülhet a „modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszer” osztály-, szexuális, gender-, spirituális, nyelvi, földrajzi és faji hierarchiáján kívülre. Ahogyan Donna Haraways feminista tudós leszögezi (1988), ismereteink mindenkor valamely helyzethez kötődnek („szituáltak”). Fekete feminista tudósok „afrocentrikus episztemológia” néven (Collins 1990) utaltak erre a látószögre (ami nem azonos az afrocentrista távlattal), a latin-amerikai fölszabadtás-filozófus Enrique Dussel pedig a „tudás geopolitikájának” nevezte (Dussel 1977); jómagam Fanon (1967) és Anzaldúa (1987) nyomán a „tudás testi politikája” kifejezést használok.

Ez nemcsak az ismerettermelés társadalmi értékének vagy annak a ténynek kérdése, hogy tudásunk mindig csupán részleges. A fő itt a megszólalás helye, vagyis a beszélő alany geopolitikai és testi-politikai lokációja. A nyugati filozófiában és tudományokban a beszélő mindig rejtve, álcázva marad, ki van iktatva az elemzésből. A nyugati filozófia „ismereti ego-politikája” mindig is előnyben részesítette a szituálatlan

„ego” mítoszát. Az etnikai/faji/gender/szexuális episztemikus lokáció és a beszélő alany között mindenkor meg van szakítva a kapcsolat. A nyugati filozófia és tudományok azáltal, hogy lekapcsolják az etnikai/faji/gender/szexuális ismereti helymeghatározást a beszélő alanyról, képesek hiteles, egyetemes tudás mítoszát gerjeszteni, s ezzel elfödik, vagyis álcázzák mind a beszélőt, mind a gyarmati hatalom/tudás szerkezetének azt a geopolitikai és testi-politikai episztemikus helyét, ahonnan az alany fölszólal.

Fontos itt megkülönböztetni az „episztemikus helyet” a „társadalmi helytől”. Az a tény, hogy valaki társadalmilag a hatalmi viszonyok elnyomott oldalán helyezkedik el, nem jelenti automatikusan azt, hogy ismereti vonatkozásban az alávetett episztemikus lokációnak megfelelően gondolkodik. A modern/gyarmati világrendszer sikere épp abból fakad, hogy olyan alanyokat termel ki, akik a gyarmatiság szerinti megkülönböztetés elnyomott oldalán helyezkednek el, ám episztemikus vonatkozásban ugyanúgy gondolkodnak, mint akik uralkodó helyzetben vannak. Az alávetettség ismereti látászögei olyan alulról jött tudást eredményeznek, ami létrehozza a hatalmi viszonyokban benne foglalt hegemonikus tudás kritikus látásmódját. Nem holmi episztemikus populizmust védelmezek, amely szerint az alulról kitermelt tudás automatikusan alávetettségi episztemikus tudás lesz. Pusztán csak úgy vélem, hogy minden tudás episztemikusan a hatalmi viszonyoknak vagy az uralkodó, vagy az alávetett oldalán helyezkedik el, és hogy ennek köze van a ismeret, a tudás geo- és testi politikájához. A tudás ego-politikájának testhez és helyhez nem kötött semlegessége és tárgyilagossága: nyugati mítosz.

René Descartes, a modern nyugati filozófia megalapítója új mozzanattal gazdagítja a nyugati gondolkodás történetét. Behelyettesíti az európai középkori tudás teo-politikájában szereplő istent mint a tudás megalapozását a (nyugati) emberrel mint az európai modern kori tudás megalapozójával. Az isten minden attribútuma átszáll a (nyugati) emberre. Az egyetemes, időn és téren túli igazság, a világmindenség törvényeihez való hozzáférés előjoga, és az a képesség, hogy tudományos ismeretet és elméletet hozzon létre, immár a nyugati ember elméjébe helyeztetik. A karteziánus „ego cogito” („gondolkodom”) az alapja a modern nyugati tudományosságnak. Descartes azáltal, hogy dualizmust teremtett ész és test között, ész és természet között, képessé vált szituálatlan, egyetemes, mindentudó isteni ismeretre igényt tartani. Ez az, amit a kolumbiai filozófus, Santiago Castro-Gómez (2003) az európai filozófiák távlatindító „nulla pontjának” nevezett. A „nulla pont” az a nézőpont, amelyik akként rejti és álcázza magát, mintha túllépett volna minden különös nézőpontra, vagyis olyan nézőpont, amelyik semmilyen nézőpont képviselőjének nem mutatja magát. Az „isten szeme” ez, amelyik mindig egyfajta elvont általános alá rejti helyi és különös nézőpontját. A nyugati filozófia előnyben részesíti a „tudás ego-politikáját” a „tudás geopolitikájával” és a „tudás testi politikájával” szemben. Történetileg ez tette lehetővé a nyugati

férfiúnak (szándékos itt ez a gender-terminus), hogy tudását olyanként mutassa föl, mint amelyik egyes egyedül birtokosa az egyetemes tudatnak, s elveti a nem-nyugati tudást, mint amelyik a különösségé, és ezért képtelen eljutni az egyetemességig.

Az episztemikus stratégia kulcsfontosságú szerepet játszott a nyugati globális tervekben. Az európai/euro-amerikai gyarmati terjeszkedés és uralom elfödte a megnyilatkozó alany helyhez-tartozását, ezáltal volt képes kiépíteni a fősórendű és alsórendű tudás hierarchiáját, s így fősórendű és alsórendű tudással bíró népekre osztani a világ népességét. Az „írás nélküli nép” XVI. századi jellemző szóhasználatától haladtunk a „történelem nélküli nép” XVIII. és XIX. századi, a „fejletlen nép” XX. századi, majd még tovább, a XXI. században szokásos „demokrácia nélküli nép” jellemző szófordulatáig. Eljutottunk a XVI. századi „népek jogától” (Sepúlveda és de las Casas vitája a salamancai egyetemen a XVI. század derekán), a XVIII. századi „az ember jogai” fogalmáig (fölvilágosodás-kori filozófusok), majd a XX. századvégi „emberi jogokig”. Mindez része azoknak a globális terveknek, amelyek az európai/nem-európai globális faji/etnikai hierarchiával átfedésben levő nemzetközi „mag”/periféria munkamegosztás egyidejű kitermeléseként és újratermeléseként öltöztek tagolt alakot.

De amiként Enrique Dussel (1994) emlékeztetett rá, a karteziánus „ego cogito”-t 150 évvel megelőzte (az európai gyarmatosító terjeszkedés kezdete, 1492 óta számítva) az európai „ego conquistus” („hódítók”). Annak a lehetőségnek a társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi föltétele, hogy akármely alany az istenfélévé-válás pimaszságával lépjen föl, és magát minden igaz tudás alapzatának tegye meg, a birodalmi lét volt; vagyis azoknak a szubjektivitása, akik a világ középpontjában vannak, mert már meghódították a világot. Milyen bennerejlő/velejáró gyarmatmentesítő következtetések adódnak tudástermelésünk és világrendszerfogalmunk efféle episztemológiai kritikájából?

A hatalom gyarmatisága mint a modern/gyarmati világ hatalmi mintája

A globalizáció-tanulmányok, a politikai gazdaságtani paradigmák és a világrendszer-elemzés csekély kivétellel nem vonták le az episztemológiai és elméleti következtetéseket abból az ismereti kritikából, amelyik a gyarmati vízvázalstón az alávetett lokációkból érkezik, s az etnikai és a női tanulmányok révén jut kifejezésre az oktatásban-kutatásban. Továbbra is a nyugati ember távlatindító „nulla pontja” isteni számszögből folytatják a tudástermelést. Ez súlyos problémákat von maga után arra vonatkozólag, hogy miként fogjuk föl a globális kapitalizmust és a „világrendszert”. Ezek a fogalmak gyarmatmentesítésre szorulnak, ami csakis olyan gyarmatmentesítő ismeret- és tudáselmélettel érhető el, amelyik nyíltan fölvállalja a gyarmatmentesített geopolitikát és a tudás

testi politikáját, mint a radikális kritikához vezető kiindulást. A következő példák szemléltethetik ezt.

Ha eurocentrikus nézőpontból elemezzük az európai gyarmati terjeszkedést, olyan képet nyerünk, amelyben az úgynevezett kapitalista világrendszert eredetileg a birodalomközi versengés eredményezte az európai birodalmak között. A terjeszkedés elsődleges oka az volt, hogy rövidebb útvonalat kellett találni Keletre, s ez véletlenül elvezetett Amerika úgynevezett fölfedezéséhez és végül a spanyolok által történt gyarmatosításához. Ebből a nézőpontból a kapitalista világrendszer elsődlegesen egy olyan gazdasági rendszernek látszik, amelyben a nagy társadalmi szereplők viselkedését – ahogy az megnyilvánul az értéktöbblet kiaknázásában és a világméretű szakadatlan tőkefőlhalmozásban – a profitcsinálás gazdasági logikája határozza meg. Amellett a kapitalizmusnak ebből a látószögéből kialakított fogalma előjogokkal ruhazza föl a gazdasági viszonyokat a társadalmi viszonyokkal szemben. Ebből következőleg a termelési viszonyokban végbemenő átalakulás egy új osztályszerkezetet hoz létre, amelyik a kapitalizmusra jellemző, szemben az egyéb társadalmi rendszerekkel és uralmi formákkal. Az osztályelemzés és a gazdasági szerkezetátalakítások elsőbbséget élveznek az egyéb hatalmi viszonyokkal szemben.

Anélkül, hogy tagadnám a tőke világméretekben folyó, vég nélküli főlhalmozásának a fontosságát és egy sajátos osztályszerkezet létezését a globális kapitalizmusban, fölteszem azt az episztémikus kérdést: Vajon milyennek látszik a világrendszer, ha áttesszük a megnyilatkozás helyemeghatározását az európai férfiúról egy amerikai őslakos nőre, legyen az, mondjuk, Rigoberta Menchú Guatemalában vagy Domitila Bolíviában? Nem óhajtok e két őslakos nő helyett beszélni vagy a látószögüket képviselni. Csak megpróbálom elmozdítani a lokációt, amelyből kitekintve az említett paradigmákat elgondolják. Tudás-geopolitikánk elmozdításának első következménye annak elismerése, hogy ami az amerikai földrészekre eljutott a XV. század végén, az nem csupán a tőke és a munka gazdasági rendszere volt avégett, hogy árukat termeljenek haszonnal történő eladásra a világpiacon. Ez kulcsfontosságú része, de korántsem az egyetlen eleme volt az „egybekapcsolt [entangled] csomagnak”. Ami Amerikába eljutott, az olyan egybekapcsolt hatalmi szerkezet volt, amelyik tágabb és terjedelmesebb annál, semhogy a világrendszer egyfajta gazdasági leegyszerűsítő távlatából fölmérhető volna. Egy amerikai őslakos nő szerkezeti lokációjából nézve, ami ide benyomult, az bizony bonyolultabb világrendszer volt annál, mint amelyet a politikai gazdaságtani paradigmák meg a világrendszer-elemzés vázolnak. Ugyanis egy európai/kapitalista/katonai/keresztény/patriarchális/fehér/heteroszexuális/hímnemű valami érkezett meg Amerikába, és az állított föl térben és időben egyidejűleg bizonyos egybekapcsolt globális hierarchiakat, amelyeket én tisztázás céljából ebben a dolgozatomban úgy fogok elősorolni, mintha egyik a másiktól el volna választva:

- 1) különös globális osztályalakzat, amelyben a tőke a munka különféle formáit (rabszolgaság, fél-jobbágyság, bérmunka, kisárutermelés stb.) készítette együttélésre és szervezte meg akként, hogy a világpiacon történő árueladás révén profitot hozó értéktöbblet-termelés forrását képezzék;
- 2) centrum és periféria közti nemzetközi munkamegosztás, ahol a tőke szervezte meg a munkát köröskörül a periférián, kényszerítő és tekinélyuralmi formák között;
- 3) politikai-katonai szervezetek államközi rendszere, amelyet európai emberek tartottak ellenőrzésük alatt és intézményesítettek gyarmati közigazgatásként (Wallerstein 1979);
- 4) globális faji/etnikai hierarchia, amely előjogokban részesítette az európaiakat a nem-európaiakkal szemben (Quijano 1993; 2000);
- 5) globális gender-hierarchia, amely előjogokban részesítette a hímneműeket a nőneműekkel szemben és az európai patriarchiát a genderkapcsolatok egyéb formáival szemben (Spivak 1988; Enloe 1990);
- 6) szexuális hierarchia, amely előjogokban részesítette a heteroszexuálisokat a homoszexuálisokkal és leszbikusokkal szemben (fontos emlékeztetni rá, hogy a legtöbb őslakos nép Amerikában nem tartotta a hímneműek közti szexualitást beteges magatartásnak, és nem vallott semmilyen homofób ideológiát);
- 7) spirituális hierarchia, amely előjogokat adott a keresztényeknek a nem-keresztényekkel/nem-nyugati spiritualitásokkal szemben, s amelyet intézményesítettek a keresztény (katolikus és utóbb protestáns) egyház globalizálásával;
- 8) episztemikus hierarchia, amely előjogokkal ruházta föl a nyugati tudást és kozmológiát a nem-nyugati tudással és világlétezőkkel szemben, és ezt intézményesítette a globális egyetemi rendszerben (Mignolo 1995; 2000; Quijano 1991);
- 9) nyelvi hierarchia az európai nyelvek és a nem-európai nyelvek között, amely előjogosultságot biztosított az előbbieken folyó közlésnek, tudás/elmélet-termelésnek, és alávett helyzetbe taszította az utóbbiakat, mint amelyek csupán folklór- vagy kultúra-termelők, de nem tudás/elmélet létrehozói (Mignolo 2000).

Nem véletlen, hogy a világrendszernek a Dél gyarmatmentes(ítő) nézőpontjából történő elgondolása kérdésessé teszi azt a hagyományos világrendszer-megfogalmazást, amelyik az Észak gondolkodóitól származik. Aníbal Quijano perui szociológus nyomán (1991; 1998; 2000) úgy foghatjuk föl a jelenlegi világrendszert, mint egy olyan sajátos hatalmi mintát képviselő heterogén történeti-szerkezeti totalitást, amelyet ő „gyarmati hatalmi mintának” („patrón de poder colonial”) nevez. Ez a minta érvényesül a társadalmi létezés minden vetületén, amelyenek a szexualitás, a tekintély, a szubjektivitás és a munka (Quijano 2000). A XVI. század egy új globális hatalmi mintát indított el, amely a XIX. század végére kezdte leföldni az

egész földtekét. Quijanónál egy lépéssel továbbhaladva, én úgy fogom föl a hatalom gyarmatiságát, mint a szexuális, politikai, episztemikus, gazdasági, spirituális, nyelvi és faji uralmi és kizsákmányolási formák sokrétű és heterogén globális hierarchiáinak („heterarchiáinak”) egybekapcsolását, vagy hogy az USA-ban ismeretes harmadik világbeli feminista fogalmat használjam: interszekcionalitását (Crenshaw 1989; Fregoso 2003). Az európai/nem-európai vízvázlatzó faji/etnikai hierarchiája keresztirányban új alakba rendezi az összes egyéb globális hatalmi szerkezetet. Az az újdonság a „hatalom gyarmatisága” látószögében, hogy ebben a rassz és a rasszizmus eszméje olyan szervező elvvé válik, amelyik képes a világrendszer összes sokrétű hierarchiájának a szerkezet-alakítására (Quijano 1993). Például a munka különböző formái, amelyek a kapitalista fölhalmozáshoz igazodva tagolódnak világméretben, e faji hierarchia szerint vannak kiosztva; a kényszerű (vagy olcsó) munkát a nem-európai népek végzik a periférián, a „szabad bérmunkát” viszont a centrumban alkalmazzák. A globális nemi hierarchiára szintén kihat a rassz: ellentétben a pre-európai patriarchiákkal, ahol minden nő alábbvaló volt a férfiaknál, az új gyarmati hatalmi mintában némelyik (európai származású) nő magasabb státust és erőforrásokhoz való hozzájutást élvez, mint nem egy (nem-európai származású) férfi. A faj eszméje szervezi a világnépességet fősőbb- és alsóbbrendű népek hierarchikus rendjébe, s ez egyik szervező elvévé válik a nemzetközi munkamegosztásnak és a globális patriarchális rendszernek. Ellentétben azzal, amilyenek az európai kitekintésben látszanak, a faj, a nem, a szexualitás, a spiritualitás és az episztemológia nem hozzáadott elemei a kapitalista világrendszer gazdasági és politikai szerkezeteinek, hanem csorbítatlan egészéhez tartozó, egybekapcsolt alkotórészei annak a terjedelmes-bonyodalmas „csomagnak”, aminek a neve európai modern/gyarmati/ kapitalista/patriarchális világrendszer (Grosfoguel 2002). Az európai patriarchiát és az európai szexualitás, ismeretelmélet és spiritualitás fogalmait a gyarmatosító terjeszkedés révén exportálták a világ többi részére, mint hegemónikus kritériumokat, hogy ezeknek megfelelően azonosítsák, osztályozzák és patológizálják a világnépesség többi részét, fajilag fősőbb- és alsóbbrendű rasszok hierarchiájába besorolva.

Az imént ismertetett elgondolás roppant következményeket von maga után, ezeket csak röviden említhetem itt:

- 1) Vége a régi eurocentrikus eszmének, miszerint a társadalmak nemzetállami szinten, a termelési módok lineáris evolúciójának keretei közt fejlődnek át prekapitalistából kapitalistába. Mindnyájan be vagyunk fogva egy kapitalista világrendszerbe, amely a világnépesség faji osztályozásának megfelelő, különböző munkaformákra tagolódik (Quijano 2000; Grosfoguel 2002).
- 2) Az alap és felépítmény régi marxista paradigmáját egy történeti-heterogén szerkezet (Quijano 2000) vagy „heterarchia” helyettesíti (Kontopoulos 1993), azaz egy sokszoros hierarchiájú, egybekapcsolt

tagozódás, amelyben a szubjektivitás és a társadalmi képzetvilág a világregszer szerkezeteinek nem származéka, hanem alkotórésze (Grosfoguel 2002). Ebben a fogalmi rendben a rassz és a rasszizmus nem felépítményi vagy eszközrendszerhez tartozó valami, amelyet a tőkés fölhalmozás egyfajta átfogó logikájához hozzárendelnek, hanem a világméretű tőkés fölhalmozás alakító eleme. A „gyarmati hatalmi minta” olyan szervező elv, amelynek velejárója a társadalmi élet sokféle vetületében gyakorolt kizsákmányolás és uralom, a gazdasági, szexuális vagy gender-viszonyoktól a politikai szervezetekig, szervezetekig vagy ismeretekig, az állami intézményekig és a háztartásokig (Quijano 2000).

- 3) A régi fölosztás kultúra és politikai gazdaságtan között, ahogy ez kifejeződik a posztkoloniális tanulmányokban és a politikai gazdaságtani megközelítésekben, túlhaladottá vált (Grosfoguel 2002). A posztkoloniális tanulmányok akként fogják föl a kapitalista világregszert, mint amit elsődlegesen a kultúra alakított ki, míg a politikai gazdaságtan a gazdasági viszonyoknak tulajdonítja az elsődleges meghatározó szerepet. A „hatalom gyarmatiságából” kiinduló megközelítésben az, hogy mi az első, „a kultúra vagy a gazdaság”, afféle tyúk–tojás dilemma, amely elhomályosítja a kapitalista világregszer összetettségét (Grosfoguel 2002).
- 4) A gyarmatiság nem egyenértékű fogalom a gyarmatosítással (kolonializmussal). Nem származéka vagy előzménye a modernitásnak. A gyarmatiság és a modernitás egyazon érme két oldala. Ahogy a nyugati ipari forradalmat a periféria kényszerű munkaformáira támaszkodva vívták meg, úgy a modernitás új identitásai, jogai, törvényei és intézményei is – amilyenek a nemzetállam, a polgárjog és a demokrácia – a nem-nyugati népekkel való kölcsönhatás és e népek leigázása/kizsákmányolása folyamatában alakultak ki.
- 5) A jelenlegi világregszert „kapitalistának” nevezni legalábbis félrevezető. Adva lévén a hegemónikus eurocentrikus „józan ész”, mihelyt a „kapitalizmus” szót használjuk, tüstént arra gondolnak az emberek, hogy a „gazdaságról” beszélünk. Csakhogy a „kapitalizmus” csupán egyike az „európai modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világregszer” gyarmati hatalmi mintája sokszorosán összekapcsolt alakzatainak. Fontos, de nem kizárólagos alapállása. A jelenlegi világregszer megdöntéséhez nem elég a világregszer kapitalista oldalát eltörölni, minthogy ez egyéb hatalmi viszonylatokkal is egybekapcsolódik. E világregszer átalakításának kulcsa: szétzúzni azt a történelmi-szerkezeti heterogén totalitást, amelyet a világregszer „gyarmati hatalmi mintájának” nevezünk.
- 6) Az antikapitalista gyarmatmentesítés és felszabadítás nem szűkíthető le a társadalmi életnek csupán az egyik vetületére. Tágabb átalakítást követel meg: a modern/gyarmati világregszer szexuális, gender-, spirituális, episztemikus, gazdasági, politikai, nyelvi és faji hierarchiáinak

átalakítását. A „hatalom gyarmatiságának” látószöge azt követeli meg tőlünk, hogy ne leegyszerűsítő módon gondolkodjunk a társadalmi változásokról és a társadalom-átalakításról.

A globális gyarmatosítástól a globális gyarmatiságig

Nem gondolhatunk gyarmatmentesítésre úgy, hogy ez a hatalomnak valamely állam jogi-politikai határai között történő meghódítása, vagyis úgy, hogy valamely egyedülálló nemzetállam fölött szerzünk ellenőrzést (Grosfoguel 1996). A nemzetállami szinten történő hatalomátvétel régi nemzeti fölszabadítási és szocialista stratégiái nem elégségesek, mert a globális gyarmatiság nem szűkíthető le a gyarmati közigazgatás meglétére vagy hiányára (Grosfoguel 2002), sem pusztán politikai/gazdasági hatalmi szerkezetekre. A XX. század egyik leghatásosabb mítosza az az elképzelés volt, hogy a gyarmati közigazgatás felszámolása elvezet a világ gyarmatmentesítéséhez (dekolonizációjához). De pusztán csak egy „posztkoloniális” világ mítoszához vezetett el. A heterogén és sokrétű globális szerkezetek, amelyek bő 450 éves időszak alatt álltak föl mai helyükön, nem párologtak el a periféria jogi-politikai dekolonizációjával 50 év alatt. Ugyanazon „gyarmati hatalmi minta” uralma alatt élünk továbbra is. A jogi-politikai dekolonizációval a „globális gyarmatosítás” időszakából csupán a „globális gyarmatiság” jelenlegi időszakába mentünk át. Jóllehet a „gyarmati közigazgatást” szinte mindenütt eltörölték, s a periféria nagyobb része politikailag független államokba szerveződött, a nem-európai népek még mindig goromba európai/euro-amerikai kizsákmányolás és uralom alatt élnek. A régi európai kontra nem-európai gyarmati hierarchiák a helyükön maradnak, és odaköti őket ehhez a helyükhöz a „nemzetközi munkamegosztás” és a világméretű tőkefőlhalmozás (Quijano 2000; Grosfoguel 2002).

Ebben van a „gyarmatosítás” és a „gyarmatiság” közti különbségtétel lényege. A gyarmatiság teszi lehetővé számunkra, hogy megértsük: az uralom gyarmati formái, amelyeket a gyarmati kultúrák és struktúrák termeltek ki a modern/gyarmati kapitalista világrendszerben, továbbélnék a gyarmati közigazgatás megszűnte után is. A „hatalom gyarmatisága” kifejezés arra a kulcsfontosságú szerkezetalakító folyamatra utal a modern/gyarmati világrendszerben, amelyik a globális faji/etnikai hierarchiával betagozza a periféria helyeit a nemzetközi munkamegosztásba, a harmadik világ migránsait pedig besorolja az anyaországi globális városok faji/etnikai hierarchiájába. A periferikus nemzetállamok és nem-európai népek ma a „globális gyarmatiság” rezsimjét nyögik, amelyet az Egyesült Államok erőszakkal ki a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank (IBRD), a Pentagon és a NATO révén. A peremövezetek (perifériák) gyarmati helyzetben maradnak még akkor is, ha már nincsenek gyarmati közigazgatás alatt.

A „gyarmati” jelző nem csupán a „klasszikus gyarmatosításra” vagy „belső gyarmatosításra” vonatkozik, és nem köthető leszűkítve a „gyarmati közigazgatás” meglétéhez sem. Quijano tehát különbséget tesz gyarmatosítás és gyarmatiság között. Én a „gyarmatosítást” (kolonializmust) az olyan „gyarmati helyzetekre” való utalásként használom, amelyeket valaminő gyarmati közigazgatás jelenléte erőszakolt ki, ahogy a klasszikus gyarmatosítás időszakában történt, a „gyarmatiságot” pedig Quijano nyomán (1991; 1993; 1998) az olyan „gyarmati helyzetekre” a jelenben, amikor úgyszólván már kitörölték a kapitalista világrendszerből a gyarmati közigazgatást. „Gyarmati helyzeteken” tehát az alávetett rasszokba besorolt, illetve etnikai csoportok kulturális, politikai, szexuális és gazdasági elnyomását/kizsákmányolását értem az uralkodó faji/etnikai csoportok által, akár gyarmati adminisztrációval, akár anélkül. Az öt évszázad európai gyarmati terjeszkedése és uralma nemzetközi munkamegosztást alakított ki európaiak és nem-európaiak között, s ez újratermelődik a kapitalista világrendszer jelenlegi úgynevezett „posztkoloniális” szakaszában (Wallerstein 1979; 1995). Ma a kapitalista világgazdaság centrumtérsegei döntően a fehér/európai/euro-amerikai társadalmakat jelentik, amilyenek Nyugat-Európa, Kanada, Ausztrália és az Egyesült Államok, míg a perifériális övezetek a korábban gyarmatosított nem-európai népeket. Japán az egyedüli kivétel, amely erősíti a szabályt. Japánt sosem gyarmatosították vagy uralták európaiak, s a Nyugathoz hasonló módon tevékenykedett saját gyarmatbirodalma kiépítésén. Kínát, bár sosem volt teljesen gyarmatosítva, a perifériára szorították olyan „gyarmati közraktárak” használata révén, mint Hongkong és Macao, valamint közvetlen katonai beavatkozásokkal.

A „világ dekolonizációjának” mítosza elhomályosítja azt, hogy folytonosság létezik a gyarmati múlt és a jelenlegi globális gyarmati/faji hierarchiák között, és segít láthatatlanná tenni a mai gyarmatiságot. Az utóbbi ötven évben ugyanis a periférikus államok, amelyek ma formálisan függetlenek, az uralkodó eurocentrikus liberális értekezésekhez igazodva (Wallerstein 1991a; 1995), fölépítették a „nemzeti identitás”, „nemzeti fejlődés” és „nemzeti szuverenitás” ideológiáit, s ez a „függetlenség”, „fejlődés” és „haladás” illúzióját szülte. Csakhogy gazdasági és politikai rendszereik arculatát alárendelt helyzeteik alakították ki a kapitalista világrendszerben, amely egy hierarchikus nemzetközi munkamegosztás körül szerveződött (Wallerstein 1979; 1984; 1995). A világrendszer sokrétű és heterogén folyamatai s az eurocentrikus kultúrák elsöprő fölénye (Said 1979; Wallerstein 1991b; 1995; Lander 1998; Quijano 1998; Mignolo 2000) együtt hozzák létre a „globális gyarmatiságot” az európai/euro-amerikai népek és a nem-európai népek között. A „gyarmatiság” tehát összekapcsolódik a nemzetközi munkamegosztással, ámde nem egyszerűsíthető le ez utóbbira. Az európaiak és nem-európaiak globális faji/etnikai hierarchiája szerves része a kapitalista világrendszer nemzetközi munkamegosztása fejlődésének

(Wallerstein 1983; Quijano 1993; Mignolo 1995). Ebben a „függetlenség utáni” korban az európaiak/euro-amerikaiak és a nem-európaiak közötti „gyarmati” tengely beágyazódott nem csak a kizsákmányolási viszonyokba (tőke és munka közti viszonyok) és az uralmi viszonyokba (anyaországi és periférikus államok közti viszonyok), hanem a szubjektivitás és a tudás képződésébe is. Összegezve, az eurocentrikus mítoszba tartozik az, hogy úgynevezett „posztkoloniális” érában élünk, és hogy a világ – és kiváltképpen az anyaországi központi térségek – nem szorulnak már semmilyen gyarmatmentesítésre. Ebben a hagyományos meghatározásban a gyarmatiság a gyarmati közigazgatás meglétére szorítkozik. Csakhogy, amiként a perui szociológus, Aníbal Quijano (1993, 1998, 2000) a „hatalom gyarmatisága” látószögének meghatározásával rámutatott, még mindig gyarmati világban élünk, és szükséges kitörnünk a gyarmati viszonyokról alkotott szűk körű gondolkodási módjainkból, hogy megvalósíthassuk a befejezetlen és félbehagyott XX. századi gyarmati fölszabadulás álmát. Ez arra készítet bennünket, hogy új, gyarmatmentes, utópikus alternatívákat vegyünk szemügyre, meghaladva az eurocentrikus és „harmadik világbeli” fundamentalizmusokat.

Posztkolonialitás és világrendszerek. Főlhívás párbeszédre

A modern/gyarmati világ újragondolása a gyarmati különbözőségekből kiindulva módosítja paradigmáink fontos előföltéveseit. Itt én a „hatalom gyarmatisága” látószögének a világrendszer és a posztkoloniális paradigmák számára adódó következményeit szeretném a középpontba állítani. A legtöbb világrendszer-elemzés arra összpontosít, hogy a nemzetközi munkamegosztás és a geopolitikai katonai összecsapások mennyiben alakító részei a kapitalista fölhalmozási folyamatoknak világméretben. Jóllehet én kiindulási pontként használok ezt a megközelítést, úgy vélem, a gyarmati különbözőség rákényszerít bennünket, hogy komolyabban vegyük a modern/gyarmati világ ideológiai/szimbolikus stratégiáit és gyarmati/fajvédő [racist] kultúráját. A világrendszer-elemzés nemrégiben kifejlesztette a globális ideológiákra vonatkoztatott „geokultúra” fogalmát. Csakhogy a „geokultúra” használata a világrendszerszerű megközelítésben az alap–főlépítmény marxista paradigmájának keretei között történik. Én e főfogással szemben a globális ideológiai/szimbolikus stratégiákat és a gyarmati/fajvédő kultúrát úgy fogom föl, mint a centrum–periféria viszony világméretű alakító elemét a tőkés fölhalmozási folyamattal és az államközi rendszerrel egyetemben. Ezek a különféle szerkezetek és folyamatok a heterogén, összetett és egybekapcsolt hierarchiák egyfajta „heterarchiáját” alkotják (Kontopoulos 1993), amellyel nem képes számolni az alap/főlépítmény paradigma.

A posztkolonialitás osztozik a világrendszer-megközelítéssel a fejlesztésemélet [developmentalism]², az eurocentrikus tudásformák, a nemek közti egyenlőtlenségek, a rassz-hierarchiák és a kulturális/ideológiai folyamatok kritikájában, amelyek erősítik a periféria alárendeltségét a kapitalista világrendszerben. De a két megközelítés kritikai belátásai különböző meghatározókra helyezik a hangsúlyt. Míg a posztkoloniális kritika a gyarmati kultúrát hangsúlyozza, a világrendszer-megközelítés a világméretű, végtelen tökefölhalmozást. A posztkoloniális kritika a hatóközegre, a világrendszer-megközelítés pedig a struktúrákra helyezi a hangsúlyt. A posztkoloniális elmélet némely tudósa, mint Gayatri Spivak (1988) elismeri a nemzetközi munkamegosztás fontosságát mint a kapitalista rendszer alkotóelemét, miközben a világrendszer-megközelítés némelyik tudósa, köztük Immanuel Wallerstein, elismeri az olyan kulturális folyamatok fontosságát, amilyenek a rasszizmus és a szexizmus, mint amelyek a történelmi kapitalizmus bevett részei. Mindazonáltal a két tábor véleménye eltérő a kultúra versus gazdaság és a hatóerő versus szerkezet bináris oppozícióiról. Ez részben még a nyugati tudás „két kultúrájának” öröksége, amely a szellem és az anyag karteziánus dualizmusának előföltévesére támaszkodva elválasztja egymástól a természettudományokat és humán tudományokat.

A posztkoloniális elmélet képviselői kevés kivétellel a humaniórák olyan területeiről verbuválódnak, mint az irodalom, a retorika és a kultúra-kutatások. Csak kevés tudós tűnik föl a posztkolonialitás területén a társadalomtudományokból, kiváltképp az antropológiából. Másfelől a világrendszer-tudósok főleg a társadalomtudományok olyan diszciplínáiból kerülnek ki, mint a szociológia, antropológia, politikatudomány és közgazdaságtan. Nagyon kevesen csatlakoznak hozzájuk a humaniórák területeiről, kivéve a történészeket, akikben több a hajlam a világrendszer-megközelítésre, az irodalom irányából viszont alig-alig érkezik oda valaki. Azokat a diszciplínákat emelem ki, amelyek elsöprő többségben vannak mindkét megközelítésmódban, mert úgy gondolom, hogy ezek a tudományági határok lényeges részei bizonyos elméleti különbségeknek, amelyek a kétféle megközelítés között tapasztalhatók.

A posztkoloniális kritikai irányzat kulturális rendszerként írja le a kapitalizmust. Úgy hiszik, hogy a kultúra olyan alkotóelem, amely meghatározza a globális kapitalizmusban a gazdasági és politikai viszonyokat (Said 1979). Másrészről, a legtöbb világrendszer-tudós a világméretű gazdasági viszonyokat hangsúlyozza a kapitalista világrendszer alakító elemeként. Ők úgy fogják föl a kulturális és politikai viszonyok egészét, mint a kapitalista fölhalmozási folyamatok eszközjellegű tartozékát vagy epifenomenonját

² „Developmentalism”: az importárakra kivetett magas vámtarifákkal gyámoltott belsőpiac-fejlesztés gazdaságelmélete a „fejlődő országok” számára. (A ford.)

[másodlagos tünetét – a *ford.*] Tény, hogy a vilárendszer-teoretikusoknak nehézséget okoz a kultúra elméletbe foglalása, míg a posztkoloniális teoretikusoknak a politikai-gazdasági folyamatok fölfogásával vannak nehézségeik. Az a paradox helyzet áll elő, hogy számos vilárendszer-tudós elismeri a kultúra fontosságát, de nem tudja, mit kezdjen vele, s azt sem, hogy s mint kellene ezt valamilyen nem leegyszerűsítő módon taglalni; míg számos posztkoloniális tudós elismeri a politikai gazdaságtan fontosságát, ám nem tudja, miként foglalja bele a kultúraelemzésbe anélkül, hogy valamilyen „kulturalista” típusú redukcionizmus hibájába esne. Tehát e kétfajta szakirodalom a gazdasági leegyszerűsítés és a kulturalizmus veszélye között ingadozik. A posztkoloniális tanulmányok is, a vilárendszer-elemzés is gyarmatmentesítő beavatkozásra szorul.

Azt javaslom, tekintsük a kultúra versus gazdaság dichotómiát afféle „tyúk vagy tojás” dilemmának, vagyis egy hamis dilemmának, ami abból ered, amit Immanuel Wallerstein a tizenkilencedik századi liberalizmus örökségének nevezett (Wallerstein 1991a, 4). Ebből az örökségből következik a gazdaság, a politika, a kultúra és a szociális szféra olyan elválasztása egymástól, mintha önálló területek volnának. Wallerstein szerint ezeknek az „autonóm” területeknek a kijelölése és olyan különálló tudásterületekben való megtestesítése, mint amilyen a politikatudomány, a szociológia, az antropológia és a közgazdaságtan a társadalomtudományokban, valamint a különféle diszciplínák a humaniorákban, a liberalizmusnak mint a modern vilárendszer geokultúrájának a káros következménye. A vilárendszer-elemzés kritikai méltatásában azt mondja Wallerstein:

A vilárendszer-elemzés a tizenkilencedik századi társadalomtudomány kritikája szándékozik lenni. De nem teljes, hiányos kritika. Még nem sikerült megtalálnia a módját, hogy leküzdje a tizenkilencedik századi társadalomtudomány legtartósabb (és félrevezető) örökségét, a társadalmelemzés három területre, három logikára, három szintre – gazdaságira, politikaira és társadalmi-kulturálisra – való fölosztását. Ez a háromság áll keresztbe előttünk, gránitorlaszként állva útját intellektuális előrehaladásunknak. Sokan vélik nem kielégítőnek, de szerintem még senki sem találta meg a módját, miként lehetne nélkülözni ezek nyelvezetét és velejáróit, amelyek némelyike helyes, a többségük viszont bajosan az. (1991a, 4).

Mindnyájan vissza-visszaesünk a három terület nyelvezetének használatába szinte valamennyi írásunkban. Ideje komolyan venni ezt a kérdést [...] hamis mintákat követünk, és aláássuk saját érvelésünket azzal, hogy efféle nyelvet használunk. Sürgösen hozzá kell kezdenünk alternatív modellek kidolgozásához. (1991a, 271).

Még ki kell fejlesztenünk az új gyarmatmentes nyelvet ahhoz, hogy érthetővé tegyük a modern/gyarmati vilárendszer bonyolult folyamatait

anélkül, hogy a régi három tartományra osztott, liberális nyelvezetre támaszkodnánk. Például az a tény, hogy a világregndszer-teoretikusok úgy jellemzik a modern világregndszert, mint világgazdaságot, sokakat arra a téves gondolatra vezetett, hogy a világregndszer-elemzés a rendszer úgynevezett „gazdasági logikája” elemzéséről szól. Pontosan ezt a fajta értelmezést igyekszik elkerülni Wallerstein a három autonóm tartományról adott bírálatában. De amiként maga Wallerstein is beismeri, a világregndszer-elemzésben használt nyelv még mindig a tizenkilencedik századi társadalomtudomány régi nyelvezetéhez tapad; nagy kihívást jelent meglenni nélküle. Mi van akkor, ha a kapitalizmus olyan világgazdaság, amelyik nem valamely korlátolt értelemben vett gazdasági rendszer, hanem a Wallerstein-féle történelmi rendszer értelmében ekképpen határozható meg: „gazdasági, politikai és kulturális folyamatok integrált hálózata, amelyek összessége tartja egyben a rendszert” (Wallerstein 1991a, 230)? Új fogalmakat és új nyelvezetet kell találnunk ahhoz, hogy megértsük a gender-, rassz-, szexuális és osztályhierarchiák bonyolult egybekapcsolódását a modern/koloniális világregndszer globális geopolitikai, geokulturális és geogazdasági [geo-economic] folyamataiban, ahol ezek a hierarchiák befolyásolják, integrálják, alakító elemükként tudják és egyúttal alakítják is a szakadatlan tökeföhalmozást. Ahhoz, hogy új gyarmatmentes(itett) nyelvet találjunk ehhez a sokrétűséghez, „kívülre” kell kerülnünk paradigmáinkon, megközelítéseinken, diszciplínáinkon és területeinken. Azt javaslom, vegyük görcső alá a „heterarchia” metateoretikus fogalmát, amelyet a görög teoretikus, szociológus és filozófus Kyriakos Kontopoulos munkált ki (1993), valamint az Aníbal Quijano által kidolgozott „hatalom gyarmatisága” fogalmát.

A heterarchikus gondolkodás (Kontopoulos 1993) kísérlet a társadalmi szerkezetek olyan új nyelvezettel történő fogalmi rendbetételére, amelyik szakít a XIX. századi társadalomtudomány liberális paradigmájával. A társadalmi szerkezetek régi nyelvezete egy zárt rendszer, vagyis olyan magában álló, átfogó logika, amelyik egy magában álló hierarchiát határoz meg. A történelmi rendszert úgy definiálni, mint „egymásba illeszkedő hierarchiák” [„nested hierarchy”] rendszerét, ahogy Wallerstein javasolta a Gulbelkian Bizottság „Nyitottá tenni a társadalomtudományokat” [„Open the Social Sciences”] című beszámolójában, aláássa a világregndszer-megközelítést egy olyan metateoretikus modell folytatólagos használatával, amely zárt rendszereknek felel meg, s pontosan az ellenkezője annak, mint amivel a világregndszer-megközelítés próbálkozik. Ezzel szemben a heterarchia túllendít bennünket a zárt hierarchiakon a komplexitás, a nyitott rendszerek, a sokrétű és heterogén hierarchiák, a szerkezeti szintek és a szerkezetalakító logikák egybekapcsolásának nyelvezetébe. A „logikák” fogalma itt a sokszoros-sokrétű hatóerők stratégiáinak heterogén egymásba kapcsolódására vonatkoztatva, új meghatározásban szerepel. Arról van szó, hogy nincs sem autonóm logikatudomány, sem egyedülvaló logika, csakis sokrétű, heterogén, egy-

bekapcsolódó és komplex folyamatok vannak egy egyedülvaló történeti valóságban. Sarkalatos fogalom itt az egybekapcsolódás [entanglement], rokon a Wallerstein-féle történelmi rendszerek fogalmával, amennyiben ezen „gazdasági, politikai és kulturális folyamatok integrált hálózata” értendő. Mihelyt a sokrétű-sokszoros hierarchikus kapcsolatokat egymásba kapcsolódóknak tekintik, ahogy Kontopoulos, vagy integráltaknak, mint Wallerstein, nincs többé autonóm logika vagy tartomány. Az egyedülvaló logika a redukcionizmus kockázatát rejt magában, ami ellentétes a komplex rendszerek eszméjével, a sokrétű logika fogalma viszont a dualizmus kockázatát hordozza. Ezeknek az ontológiai kérdéseknek (a redukcionista/autonomista dilemmának) a megoldása a heterarchikus gondolkodásban az, hogy túllépünk a monizmus/dualizmus bináris oppozícióján, és egy keletkező [emergent] materializmusról beszélünk, amely sokrétű, egymásba kapcsolódott folyamatokat foglal magában különböző szerkezeti szinteken egy egyedülvaló történeti-anyagi realitásban (amelybe mint az anyagi valóság része, tartozik bele az, ami szimbolikus/ideologikus). A heterarchia-elmélet csupán analitikai célokra tartja fenn az ilyen vagy olyan „logika” fogalmát, hogy bizonyos megkülönböztetéseket tegyen, vagy elvontan vizsgáljon bizonyos folyamatokat, amelyek egy konkrét történelmi áramlásba integrálva vagy bekapcsolva már eltérő szerkezeti következménnyel vagy jelentéssel bírnak. A heterarchikus gondolkodás kínálta nyelvezet Immanuel Wallerstein szerint olyan új gondolkodási mód, amelyik képes szakítani a liberális XIX. századi társadalomtudományokkal, és képes komplex, történelmi rendszerekre összpontosítani.

A „hatalom gyarmatisága” fogalma is segítségünkre lehet a kultúra versus gazdaság dilemmájának „gyarmatmentesítésében”. Quijano munkássága megmutatja, miképpen lehet új módon gondolkodni erről a dilemmáról, s túllép mind a posztkoloniális, mind a világrendszer-szerű elemzésen. Latin-Amerikában a legtöbb függőségi elmélet előnyben részesíti a gazdasági viszonyokat a társadalmi folyamatokban a kulturális és ideológiai meghatározottságok rovására. A kultúrát úgy értelmezi ez az iskola, mint ami eszközként szolgál a kapitalista fölhalmozási folyamatokban. A függőségkutatók és a világrendszer-elemzők sok mindent újrahasznosítottak az ortodox marxista megközelítés gazdasági leegyszerűsítéseiből. Ez két problémához vezetett: először is a gyarmati/faji hierarchiák lebecsüléséhez, másodsor pedig az elemzés elszegényítéséhez, amennyiben nem tudtak magyarázatot adni a globális heterarchikus politikai-gazdasági folyamatok bonyodalmaira.

A függőségelméleti eszmék a modernitás-fogalmakhoz tartozó „longue durée” [„hosszú időtartam”] részeként értelmezendők Latin-Amerikában. Az önálló nemzeti fejlődés az egyik központi ideológiai témája volt a modern világrendszernek a XVIII. század vége óta. A függőségkutatók újratermelik azt az illúziót, hogy el lehet érni racionális szervezettséget és fejlettséget a nemzetállam ellenőrzése alatt. Ez ellentmond annak az

álláspontnak, hogy a fejlettség és az elmaradottság strukturális viszonyok következménye a kapitalista világrendszerben. Bár a függőségkutatók (például Andre Gunder Frank) úgy határozták meg a kapitalizmust, mint a nemzetállamon túli globális rendszert, mégis azt hitték, hogy lehetséges a lekapcsolódás [to delink], vagyis a szakítás a világrendszerrel nemzetállami szinten. Ebben benne rejtett az a föltevés, hogy egy szocialista forradalmi folyamat nemzeti szinten elszigetelheti az országot a globális rendszertől. De ma már tudjuk, hogy lehetetlen úgy átalakítani egy olyan rendszert, amelyik világméretben működik, hogy ezt a nemzetállam ellenőrzésére/igazgatására bizzuk (Wallerstein 1992b). A nemzetállam által gyakorolt semmilyen „racionális” ellenőrzés nem képes megváltoztatni egy ország helyét a nemzetközi munkamegosztásban. A nemzetállam „racionális” tervezése és ellenőrzése hozzájárul a fejlesztés-teoretikusok illúziójához, miszerint nemzetállami szintről kiindulva lehetséges volna megszüntetni a kapitalista világrendszer egyenlőtlenségeit.

A kapitalista világrendszerben egy perifériás nemzetállam kísérleteket tehet a kapitalista világ gazdaságba illeszkedésének átalakítására, kisebb részük még előre is léphet félperifériás pozícióba. De szakítani a világ gazdasággal, vagy átalakítani az egész rendszert egy nemzetállam szintjéről, ez teljességgel túl van a lehetőségei határán (Wallerstein 1992a; 1992b). Ennélfogva egy globális problémának nem lehetséges nemzeti megoldása. Ezzel nem tagadjuk a nemzetállami szinten történő politikai beavatkozások fontosságát. Arról van szó, hogy nem a nemzetállamot kell vizsgálatunk tárgyává tenni; meg kell értenünk, milyen korlátai vannak a politikai közbeavatkozásnak ezen a szinten egy olyan rendszer hosszú távra szóló átalakítása érdekében, amelyik világméretben működik. A nemzetállam, bár még fontos intézménye a történelmi kapitalizmusnak, korlátozott teret nyújt a radikális politikai és társadalmi átalakuláshoz. A periférián található kollektív cselekvőerőknek globális léptékre van szükségük ahhoz, hogy hatékony politikai beavatkozást hajthassanak végre a kapitalista világrendszerben. A nemzetállam alatti és fölötti társadalmi harcok tere a politikai beavatkozások stratégiai tere, amit gyakran mellőznek, amikor a mozgalmak gyújtópontjába a nemzetállamot állítják. A hatékony politikai közbeavatkozáshoz kulcsfontosságú a társadalmi mozgalmak többszörös lokális és globális kapcsolódásainak sora. A függőségkutatók nem vették ezt figyelembe, egyebek közt azért sem, mert hajlamosak voltak előnyben részesíteni elemzési tárgyak egységeként a nemzetállamot, és megközelítésükben a gazdaságra helyezték a hangsúlyt. Ez elrettentő politikai következményekkel járt a latin-amerikai baloldalra és a függőségkutatás politikai projektumának hitelességére nézve.

A legtöbb függőségkutató és világrendszer-elemző számára a „gazdaság” volt a társadalomelemzés előnyben részesített köre. Az olyan kategóriákat, mint a „nem” („gender”) és a „rassz”, gyakorta mellőzték, s amikor használták őket, akkor is vagy osztály-, vagy gazdasági érde-

kekre egyszerűsítve, instrumentalizálva tették ezt. Quijano (1993) egyike a kevés kivételnek. A „hatalom gyarmatisága” olyan fogalom, amelyik megkísérli egyetlen heterogén szerkezeti folyamat részeként egybefogni a sokrétű viszonyokat, amelyekben kulturális, politikai és gazdasági folyamatok kapcsolódnak egymásba a kapitalizmusban mint történelmi rendszerben. A Quijano használta „strukturális heterogeneitás” fogalma nagyon közel áll a „heterarchia” főtebb tárgyalt fogalmához. A „gyarmatiság” fogalma, a világrendszer-elemzés fölfogásához hasonlóan, úgy értelmezi a két Amerika gyarmatosítási folyamatát és a kapitalista világgazdaság kialakítását, mint egyazon folyamat egymásba kapcsolódó két részét. Ám a Quijano-féle „strukturális heterogeneitásba”, a világrendszer-szerű megközelítéstől eltérően, beleértendő egy globális faji/etnikai hierarchia kiépítése is, amely időben és térben szimultán folyamat volt a világméretben centrum–periféria viszonyokat létrehozó nemzetközi munkamegosztás kialakításával. Ennélfogva a kapitalista világrendszer kezdeti formációja, a tőke szakadatlan fölhalmozása rasszista, homofób és szexista globális ideológiákkal kapcsolódott össze. Az európai gyarmati terjeszkedést európai heteroszexuális férfiak vezényelték le. Bármerre jártak, mindenüvé exportálták kulturális előítéleteiket, a szexuális, gender-, osztály- és faji egyenlőtlenség kialakult heterarchikus szerkezeteit. Tehát a „heterarchikus rendszer” vagy „heterogén szerkezet” gyanánt értett „történelmi kapitalizmusban” a perifériának a szakadatlan tőkefölhalmozásba való bekebelezése folyamatát homofób, szexista és rasszista hierarchiák és értekezések alakították és tették bonyolultabbá. A világrendszer-elemzéssel szemben Quijano azt hangsúlyozza a „hatalom gyarmatisága” fogalmával, hogy nincs olyan áthidaló kapitalista fölhalmozási logika, amely eszközéül használva az etnikai/faji megoszlásokat, előtte járhatna a globális, koloniális, eurocentrikus kultúra kialakításának. A legtöbb világrendszer-elemzést „instrumentalista” megközelítés jellemzi, reduktív logikát alkalmaz, s még mindig a tizenkilencedik századi társadalomtudomány régi nyelvezetének fertőzését hordozza. Quijano számára a rasszizmus a nemzetközi munkamegosztás és a világméretű tőkés fölhalmozás szervesen kapcsolódó alkotórésze. A „strukturális heterogeneitás” fogalmából velejáron következik, hogy a munka sokféle formái élnek együtt egyetlen történelmi folyamaton belül. Ellentétben az ortodox marxista megközelítésekkel, nincs lineáris egymásra következője a termelési módoknak (rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus stb.). Latin-amerikai periférius távlatból tekintve, általános trendnek vehető, hogy mindezek a munkaformák időben szimultán mód tagolódnak, térben pedig egymásba kapcsolódnak, s itt a munka „szabad” formáit a centrumhoz, vagyis az európai eredetű népeséghez rendelik hozzá, a munka „kényszerű” formáit pedig a perifériához, vagyis a nem-európai népeséghez. A világméretű kapitalista fölhalmozás úgy működik, hogy egyidejűleg alkalmaz különböző munkaformákat, és ezeket a „hatalom

gyarmatisága” rasszista, eurocentrikus racionalitásának megfelelően osztja föl, szervezi meg és osztja ki. Amellett Quijano számára nincs semmilyen lineáris teleológia a kapitalista fölhalmozás többféle formája közt (vagyis: eredeti, abszolút és relatív, a marxista eurocentrikus elemzés szerint, ebben a sorrendben). Quijano számára a fölhalmozás sokféle formái szimultán módon együtt élnek, kortársak. A fölhalmozás „erőszakos” (az eurocentrikus marxizmusban „eredetinek” nevezett) és „abszolút” formái a nem-európai periférián, a „relatív” fölhalmozási formák pedig az európai centrumra jellemző „szabad” munka övezeteiben uralkodnak.

A másik probléma a kulturális és ideológiai mozgatóerők függőségelméleti alábecsülésével az, hogy ez elszegényítette a függőségkutatók saját politikai gazdaságtani megközelítését. A kapitalista világrendszer politikai gazdaságtanának szerves alkotóelemei az ideologikus/szimbolikus stratégiák, valamint az eurocentrikus tudásformák. A globális/ideológiai stratégiák fontos szerkezetalakító folyamatát képezik a centrum–periféria kapcsolatoknak a kapitalista világrendszerben. Például a centrumállamok ideológiai/szimbolikus stratégiákat fejlesztenek ki azoknak az „occidentalista” (Mignolo 1995) tudásformáknak a támogatására, amelyek előjogokat biztosítanak a „Nyugatnak mindenek fölött”. Ez világosan látható azokban a fejlesztéseméleti értekezésekben, amelyek az utóbbi ötven évben egyfajta „tudományos” ismeretformává léptek elő. Ez a fajta tudás előjogokat tulajdonít a Nyugatnak mint a fejlődés mintájának. A fejlesztéseméleti diskurzus gyarmati receptet kínál arra, hogyan váljanak mindenütt olyanná, amilyen a „Nyugat”.

Jóllehet a függőségkutatók küzdöttek az ilyen univerzalista/occidentalista tudásformák ellen, úgy fogták föl ezt a tudást, mint egyfajta „fölepítményét” avagy epifenomenonját valaminő „gazdasági alapnak”. A függőségkutatók sohasem tekintették ezt a tudást Latin-Amerika politikai gazdaságtana szerves alkotórészének. Az olyan perifériaövezeteknek, mint Afrika vagy Latin-Amerika, afféle beállítására, hogy ezek „problémás régiók” vagy a „fejlődés elmaradott színterei”, az e földrészek kizsákmányolásáért viselt európai és euro-amerikai felelősséget álcázta. „Patologikus” régiók konstruálása a periférián, szemben a „Nyugat” úgynevezett „normális” fejlődési sémáival, arra is jó volt, hogy még intenzívebb politikai és gazdasági közbeavatkozást igazoljon a birodalmi hatalmak részéről. A „más”-ként, „alulfejlettként”, „hátramaradottként” való (le)kezelése az anyaországi kizsákmányolást és uralmat igazolta a „civilizáló küldetés” nevében.

Az európai tudásnak tulajdonított fölsőbbrendűség az élet számos területén fontos oldala volt a hatalom gyarmatiságának a modern/gyarmati világrendszerben. Az alávetettek tudását kirekesztették, kifelejtették, elhallgatták és/vagy mellőzték. Ez a megállapítás nem holmi autentikusságért folytatandó fundamentalista vagy esszencialista mentőmissziót követelő fölhívás. A lényeg az, hogy a tudástermelés

folyamatának középpontjába kell állítani a gyarmati különbözőséget (Mignolo 2000). Az alávetettek ismeretei a hagyományos és a modern metszésvonalában levő ismeretek. Hibrid, transzkulturális formái ezek a tudásnak, nem pusztán a szinkretizmus vagy a „meszticizálódás” hagyományos értelmében, hanem az Aimé Césaire-féle „csodafegyverek” jelentésében, vagy amire én a rendszer ellen irányuló „fölforgató cinkosság” fogalmát alkalmaztam (Grosfoguel 1996). Az ellenállás olyan formái ezek, amelyek az uralkodó tudásformákat a határepisztemológiák szerint gondolkodó, alávetett alanyok nem-eurocentrikus racionalitása nézőpontjából alakítják át és ruházzák föl új jelentéssel. Ezek alkotják azt, amit Walter Mignolo (2000) a geopolitikai tapasztalatokból és a gyarmatiság emlékezetéből kiinduló modernitáskritikának nevez. Mignolo szerint (2000) olyan új terület ez, ahol érdemes további fölfedező utakat tenni, részint azért, mert ez a modernitás/gyarmatiság új kritikai vetülete, részint pedig azért, mert ugyanakkor olyan térség, ahonnan még újonnan elgondolt utópiák várhatók. Ez fontos következményekkel jár a tudástermelésre. Vajon olyan új tudás termelése felé haladunk, amelyik megismétli, újratermeli az univerzalisztikus, eurocentrikus, isten-szeme-féle nézetet? Annak kijelentése, hogy az elemzendő egység a világrendszer, nem pedig a nemzetállam, persze, még nem egyenlő a világnak semleges, isten-szeme-féle nézetével. De mégis úgy hiszem, a világrendszer-elemzésnek szüksége van rá, hogy gyarmatmentesítse episztemológiáját azáltal, hogy komolyan veszi a gyarmati különbözőség alávetett oldalát: a periféria, a dolgozók, a nők, a rasszokba sorolt gyarmati alanyok, a homoszexuálisok, leszbikusok és a rendszerellenes mozgalmak oldalát a tudástermelés folyamatában. Ez annyit tesz, hogy bár a világrendszer-szemlélet a világot veszi az elemzés egységének, partikuláris nézőszögből gondolkodik a világban. A világrendszer-elemzés még nem találta meg a módját, miként emelje be az alávetettek ismereteit a tudástermelés folyamataiba. Enélkül nem lehetséges semmilyen tudás-gyarmatmentesítés és eurocentrizmuson túllépő utópiaalkotás. A társadalomtudományoknak a hatalom gyarmatiságával való cinkos együttműködése miatt a tudástermelésben és a birodalmi globális tervekben olyan új intézményes és nem-intézményes helyek kialakítására van szükség, ahonnan az alávetettek hallathatják szavukat, és meghallgatásra találhatnak.

A modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszer eleddig a Nyugat által kitermelt kultúrát, tudást és ismeretelméletet részesítette előjogokban (Spivak 1988; Mignolo 2000). A világon semmilyen kultúra sem érintetlen az európai modernitástól. Abszolúte semmi sincs e rendszeren kívül. A Nyugat monologizmusa és monotopikus globális terve a felsőbbrendűség álláspontjáról tekint le a másilyen kultúrákra és emberekre, és süket a nem-nyugati világ kozmológiáira és ismeretelméleteire.

A kereszténység kikényszerítése avégett, hogy megtérítsék az úgynevezett vadakat és barbárokat a XVI. században, majd „a fehér emberre háruló teher” és a „civilizáló küldetés” parancsa a XVIII. és XIX. században, a „fejlesztési tervek” előírásai a XX. században, újabban pedig, a XXI. században a katonai intervenciók birodalmi projektumai a „demokrácia” és az „emberi jogok” szövegeivel álcázva – ezt mind militarizmussal és erőszakkal kényszerítették ki a modernitás hangzatos retorikájának álcája alatt, mondván, hogy meg kell menteni a másmilyeneket az ő barbárságuktól. Az eurocentrikus gyarmati kényszerítésre adott két válasz: a harmadik világ nacionalizmusa és fundamentalizmusa. A nacionalizmus eurocentrikus megoldásokat kínál egy eurocentrikus globális problémára. Belsőleg termeli újra „a hatalom gyarmatiságát” minden egyes nemzetállamban, és a nemzetállam eszméjét mint a társadalmi változás kitüntetett helyszínét dologiasítja (Grosfoguel 1996). A nemzetállam fölötti és alatti küzdelmeket nem veszik tekintetbe a nacionalista politikai stratégiákban.

³ „Az amerikai kultúrában a *határ* [frontier] fogalma különleges jelentőségű mind az irodalomban, mind a kritikai diskurzusban. [...] [A] *határvidék* jelentősége először a domináns, angol-amerikai kultúra önmeghatározására szolgált: 1893-as tanulmányában Frederick Jackson Turner nemzetalkotó tényezőnek tekintette, amely az amerikai identitás létrejöttében kulcsszerepet játszott. Ez az identitáskép, az euro-amerikai hegemonia diskurzusába ágyazva, mintegy felszívta a másságot, és részévé tette annak a *homogén identitásnak*, amely magába olvasztva megszüntette a különbözőséget. Éppen száz évvel Turner beszédének elhangzása után, az 1990-es években a határvidék fogalma köré új elméleti diskurzus szerveződött, a »határ« ismét történeti-irodalomkritikai fogalom lett. Az újabb felfogásban azonban szerepe nem egyfajta kohézió megteremtése, hanem »a különbözőség konstruálása és mobilizálása«. Eszerint a »határ« egy olyan állapotra vonatkozik, amelynek a legfőbb jellemzője az etnikai, »faji« alapon létrejött *különbözőségek* megtapasztalása, illetve ezeknek az áthágása és/vagy együttes megélése. A »határvidékek-iskola« (borders school) létrehozói, Gloria Anzaldúa és José David Saldívar a *chicano*, vagyis a mexikói amerikai irodalom értelmezéséhez dolgozták ki azt a megközelítési módot, amely kiterjeszhető a többi etnikai irodalomról való beszédre is.” Vöő Gabriella: *Nyugati utazás, avagy a tréfacsinálók története: az amerikai író és a hely szelleme*, <http://periferia.btk.pte.hu/perif2/voo/voogabriella.htm> (A szerk.)

Amellett a globális kapitalizmusra adott nacionalista válaszoktól új erőre kap a nemzetállam mint a modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világszisztem par excellence politikai intézményi formája. A nacionalizmus ebben az értelemben cinkostársi viszonyban van az eurocentrikus gondolkodással és politikai szerkezetekkel. Másrészt, a különféle harmadik világbeli fundamentalizmusok egy esszencialista „tisza külső térség” vagy „abszolút exterioritás” retorikájával válaszolnak a modernitásra. „Antimodern modern” erők ezek, az eurocentrikus gondolkodás bináris opozícióit termelik újjá. Az eurocentrikus gondolkodás a „demokráciát” véli a nyugatiság természetes tartozékának, a harmadik világ fundamentalizmusai pedig elfogadják ezt az eurocentrikus előföltévést, és úgy vélik, hogy a demokráciának semmi köze ahhoz, ami nem-nyugati. Innen nézve inherensen európai attribútum a demokrácia, a Nyugat előírása. Mind a kettő mellőzi azt a tényt, hogy számos elem, amit a modernitás részének tekintünk, így a demokrácia is, globális viszonylatban alakult ki Nyugat és nem-Nyugat között. Az európaiak sok mindent a nem-nyugati történelmi rendszerekből vettek át utópikus gondolkodásukba, a gyarmatokon találkoztak ezekkel, és az európai modernitás részeként sajátították el őket. A harmadik világ fundamentalizmusai az eurocentrikus modernitást mint globális/birodalmi terv rájuk tukmálására egyfajta antimodern modernitással válaszolnak, ami éppoly eurocentrikus, hierarchikus, autoritárius és antidemokratikus, mint amaz.

Az egyik elfogadható megoldás az eurocentrizmus kontra fundamentalizmus dilemmára az, amelyet Walter Mignolo – olyan chicano gondolkodók nyomán, mint Gloria Anzaldúa (1987) és José David Saldívar (1997) – „kritikus határgondolkodásnak” nevez (Mignolo (2000)). A kritikus határgondolkodás az alávetettek episztemikus válasza az eurocentrikus modernitás-projektumra. A határ-episztemológusok ahelyett, hogy elutasítanák a modernitást, és visszahúzódnának valamiféle fundamentalista abszolutizmusba, a gyarmati különbözőség elnyomott és kizsákmányolt oldalán elhelyezkedő alávetettek világfölfogásából és ismeretelméletéből kiindulva alárendelve-befogadják/újradefiniálják a modernitás fölszabadító szándékú retorikáját, a gyarmatellenes fölszabadító harc felé fordulnak, egy olyan világért indított harc felé, amelynek a lehetősége az Európára összpontosított modernitáson túl dereng föl. Amit a határgondolkodás elvégez, az egyfajta újra-meghatározása/alárendelve-befogadása polgárjognak, demokráciának, emberi jogoknak, humanitásnak, gazdasági viszonyoknak, túl azokon a szűk definíciókon, amelyeket az európai modernitás ír elő. A határgondolkodás nem modernségellenes fundamentalizmus, hanem az alávetettek gyarmatmentes, transzmodern válasza az eurocentrikus modernitásra.

Jó példa erre a zapatisták harca Mexikóban. A zapatisták nem modernitásellenes fundamentalisták. Nem vetik el a demokráciát, és nem hátrálnak vissza valamiféle őslakos fundamentalizmusba. Ellenkezőleg, elfogadják a demokrácia fogalmát, de újradefiniálják a helyi őslakos

gyakorlatból és világfölfogásból kiindulva, például akként, mint „engedelmeskedve parancsolást”, vagy úgy, mint „mindannyian egyenlők vagyunk, mert mind különbözők vagyunk”. Ebből el lehet jutni ahhoz a kérdéshez, hogy miképpen lehetséges meghaladni a birodalmi monológot, amelyet az Európa-centrikus modernitás vezetett be.

*Transzmodernitás vagy kritikus kozmopolitanizmus
mint utópikus projektum*

Nem lehet elindítani semmilyen interkulturális Észak–Dél párbeszédet a hatalmi viszonyok gyarmatmentesítése nélkül a modern világban. Egy horizontális dialógus – szemben a Nyugat vertikális monológjával – átalakítást igényel a globális hatalmi szerkezetekben. Nem hihetünk semmilyen Habermas-féle konszenzusban avagy egyenlő horizontális kapcsolatban globálisan megosztott kultúrák és népek között, a gyarmati különbözőség két pólusa között. De elkezdhetünk gondolkodni az eurocentrizmuson és a fundamentalizmuson túl fölépíthető alternatív világokról. A transzmodernitás a latin-amerikai főlzabadtás-filozófus Enrique Dussel utópikus projektuma a modernitás eurocentrikus változatának meghaladására (Dussel 2001). Szemben Habermas elképzelésével, amelyben az volna az elvégzendő teendő, hogy be kell teljesíteni a modernitás hiányos és befejezetlen tervét, a Dussel-féle transzmodernitás arra irányuló tervezet, hogy beteljesítsük a XX. század befejezetlen és hiányos gyarmatmentesítési projektumát. Dussel az egyedülvaló, Európa-központú és globális tervként a világ többi részének előírt modernitás helyett amellet érvel, hogy az Európa-centrikus modernitásra az alávetett kultúrák és a világszerte gyarmatosított népek episztemikus lokációiból jövő gyarmatmentesítő kritikák sokasága legyen a válasz. Walter Mignolo Dussel-értelmezésében a transzmodernitás egyenlő a „sokféleség mint egyetemes tervezet” elképzelésével, ami egyfajta „kritikai határgondolkodás” eredménye, mint episztemikus beavatkozás a különféle alávetettek részéről (Mignolo 2000). Ha a Karib-térség gondolkodójától, Edward Glissanttól származó fogalom – a „diverzalitás” – Walter Mignolo-féle újra-meghatározását (2000) fogadjuk el, a modernitás problémáira az alávetettek episztemológiai képesek lehetnek a válaszok olyan „diverzalitását”, vagyis sokféleségét adni, ami elvezet a „transzmodernitáshoz”.

Dussel szerint főlzabadtás-filozófia csakis más kultúrákkal párbeszédet folytató minden egyes kultúra kritikus gondolkodóitól származhat. Az egyik ehhez kapcsolódó föltételes következtetés az, hogy a demokráciának, a polgárjogoknak vagy a nők főlzabadtulásának a különböző formái csakis akkor jöhetnek létre, ha a helyi alávetett ismeretelméletek adnak alkotó válaszokat az ezekkel kapcsolatos kérdésekre. Például, a nyugati nők nem írhatják elő a maguk főlzabadtulás-fogalmát az iszlám

nők számára. A nyugati emberek nem tukmálhatják rá a maguk fölszabaddítás-fogalmát a nem-nyugati népekre. Ez nem valamiféle fölhívás arra, hogy fundamentalista vagy nacionalista megoldást keressünk a gyarmatiság makacs továbbélésére, sem pedig valamiféle elszigetelt vidékies partikularizmus bátorítása. Fölhívás ez kritikus határgondolkodásra, olyan gyarmatmentesített „transzmodern világ” felé vezető stratégia vagy mechanizmus mint egyetemes projektum követelése, amelyik túllendít bennünket az eurocentrizmuson és fundamentalizmuson.

Az „európai/euro-amerikai, kapitalista/patriarchális modern/gyarmati világrendszer” utóbbi 510 éve alatt a XVI. századi „térj át, vagy lövök”-től a XIX. századi „civilizálódj, vagy lövök”-ön, a XX. századi „fejlődj, vagy lövök”-ön át a XX. századvégi „neoliberalizálódj, vagy lövök”-ig meg a XXI. század eleji „demokratizálódj, vagy lövök”-ig jutottunk el. Sosem létezett tisztelet és elismerés az őslakos, afrikai, iszlám vagy egyéb nem-európai demokráciaformák iránt. Egyedül csak a demokrácia liberális formáját fogadták és ismerték el jogosultnak. Elutasították a demokratikus másság formáit. Ha a nem-európai népesség nem fogadta el az euro-amerikai liberális demokrácia kereteit, akkor erőszakkal kényszerítették rájuk a civilizáció és a haladás nevében. A demokrácia fogalma transzmodern formában följújtásra szorul avégett, hogy a liberális demokráciától, vagyis a demokrácia nyugati népfaj- meg kapitalista-központú formájától megszabadítva, gyarmatmentessé lehessen tenni.

Dussel radikalizálja a Lévinas-féle „exterioritás” fogalmát, és rejtett radikális hatóerőt lát azokban a viszonylagosan külső terekben, amelyeket nem teljesen gyarmatosított az európai modernitás. Ezek a külső terek nem tisztán vagy abszolút módon külsők. Az európai modernitás hatására vagy éppen általa jöttek létre, csak épp sohasem váltak teljesen az alárendeltjeivé vagy az eszközeivé. Ennek a viszonylagos „exterioritásnak” avagy peremvidéknek a tudás-geopolitikájából keletkezik most a „kritikai határgondolkodás” mint modernitáskritika, s irányul a sokféle és különböző etiko-politikai projektumoknak egyfajta pluriverzális (Mignolo 2000), transzmodern világa felé, amelyben létezhet egy bizonyos valóságosan horizontális párbeszéd és eszmecsere a világ összes népei között. Ám ahhoz, hogy ez az utópikus elképzelés megvalósuljon, alapvető követelmény átalakítani a modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszer jelenleg „gyarmati hatalmi mintát” érvényesítő uralmi és kizsákmányolási rendszereit.

Antikapitalista harcok ma

A gyarmatiság káros befolyása, mindahány kifejeződésében a különböző – globális, nacionális, lokális – szinteken, hasonlóképp a gyarmatiság eurocentrikus tudásanyaga is, világszerte visszatükröződött a rendszerellenes mozgalmakban és az utópikus gondolkodásban. Ezért hát a meg-

újult baloldal projektumának az első feladata az, hogy szembeforduljon ne csupán a jobboldal, de a baloldal eurocentrikus gyarmatiságával is. Hiszen, például, számos baloldali projektum alábecsülte a faji/etnikai hierarchiákat, és reprodukálta a fehér/eurocentrista uralmat a nem-európai népek fölött a maga szervezetein belül és a netán ellenőrzése alá került állami szervezetek irányításában. A nemzetközi baloldal sosem kezelte mélyen gyökerező problémaként a faji/etnikai hierarchiákat, amelyek kiépültek az európai gyarmatosító terjeszkedés alatt, s amelyek még mindig jelen vannak a világméretű „hatalom gyarmatiságában”. Semmilyen radikális projektum nem lehet sikeres e gyarmati/faji hierarchiák lebontása nélkül. A gyarmatiság problémájának alábecsülése nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a népek kiábrándultak a baloldali projektumokból. A demokráciát (akár liberális, akár radikális) nem lehet maradéktalanul beteljesíteni, ha a gyarmati/rasszista mozdítóerő másodosztályú állampolgárok szintjére szorítja le a népesség nagy részét, némely esetben a nagy többségét.

Az itt bemutatott látószög nem az „identitáspolitika” védelme. Az alávetettségi identitások episztemikus kiindulási pontként szolgálhatnak az eurocentrikus paradigmák és gondolkodásmódok radikális bírálathoz. De az „identitáspolitika” nem egyenértékű az episztemológiai mássággal. Az „identitáspolitika” látótere korlátozott, s nem terjedhet ki a rendszer és ennek gyarmati hatalmi mintája radikális átalakításáig. Miután a modern/gyarmati világban minden modern identitás a hatalom gyarmatiságának a terméke, ezek védelmezése korántsem annyira fölforgató jellegű, mint ránézésre látszik. A „fekete”, „indián”, „afrikai” vagy az olyan nemzeti identitások, mint „kolumbiai”, „kenyai” vagy „francia”, egytől-egyig gyarmati képződmények. Ezeknek az identitásoknak a védelmezése szolgálhat némiképpen haladó célt, aszerint, hogy mi forog kockán bizonyos összefüggésekben. Például valamely imperialista invázió elleni harcban vagy a fehér fölsőbbrendűséggel szembeni antirasszista küzdelmekben szolgálhatnak ezek az identitások arra, hogy egyesítsék az elnyomott népet a közös ellenség ellen. De az identitáspolitika csak egy-egy csoport célkitűzését követheti, és a rendszeren belül követel egyenlőséget, viszont nem fejleszt ki radikális antikapitalista harcot a rendszer ellen. A kizsákmányolás rendszere döntő fontosságú beavatkozási tér, amely tágabb szövetségeket követel meg, nem csupán faji meg gender-frontvonalak mentén, hanem az osztályok frontvonalai mentén is, valamint a különböző elnyomott csoportok között, a társadalmi egyenlőség fogalmának radikalizálása köré szervezetter. Az eurocentrikus modernitás korlátolt, elvont és formális egyenlőség-fogalma helyett azonban itt az az eszme kerül a középpontba, hogy ki kell terjeszteni az egyenlőség fogalmát az elnyomás minden viszonylatára, a faji, az osztály-, a szexuális vagy a gender-elnyomásra egyaránt. A felszabadulás új jelentés-univerzuma avagy új elképzelése híjával van egy közös nyelvnek, dacára az elnyomás kulturális és formális

sokféleségének. Erről a közös nyelvezetről gondoskodhat az olyan föl-szabadítási fogalmak radikalizálódása, amelyek a régi modern/gyarmati mintákból származnak, amilyenek a szabadság (sajtó-, vallás- vagy szó-lásszabadság), az egyéni szabadságok vagy a társadalmi egyenlőség, és ezek hozzákapcsolása a politikai, episztemikus, gender, szexuális, spirituális és gazdasági hatalmi hierarchiák radikális, globális léptékben történő demokratizálásához.

Quijano (2000) javaslata a „hatalom társadalmasítására” szem-ben a „termelés állami nacionalizálásával”, döntő fontosságú itt. Az „államszocialista” vagy „államkapitalista” projektumok helyett, amelyek az államigazgatásra és a hierarchikus hatalmi szerkezetekre összpontosítanak, a „hatalom társadalmasításának” stratégiája a társadalmi lét minden körében előnyben részesíti a közhatalom kollektív formáiért vívott globális és helyi küzdelmeket.

Közösségek, vállalatok, iskolák, kórházak és minden intézmény, amely mostanában szabályozza a társadalmi életet, kerüljön a nép öngaz-gatása alá abból a célból, hogy kiterjessze a társadalmi egyenlőséget és a demokráciát a társadalmi lét minden területére. Alulról jövő fölhatalmazási és radikális demokratizálási folyamat ez, amely nem zárja ki globális közintézmények kialakítását a termelés, az egészségügy és az erőfor-rások világméretű demokratizálása és szocializálása végett. A hatalom társadalmasításával velejárna a nemzeti vagy állami határokon túllépő globális intézmények kialakítása, hogy ezek szavatolják a társadalmi egyenlőséget és igazságosságot a világ erőforrásainak kiaknázásában, újratermelésében és elosztásában. Ebből következnek valamilyen for-májú öngazgató, demokratikus globális szervezet mint afféle kollektív globális hatóság a társadalmi igazságosság és a társadalmi egyenlőség biztosítására világméretekben. A hatalom társadalmasítása helyi és glo-bális szinten magában foglalná egy olyan közhatóság megalakítását is, amely kívül esik az állami struktúrákon, és épp ellenük irányul.

Quijano, a régi Andok-beli őslakos közösségekre és az új városi mar-ginális közösségekre alapozva, ahol a viszonyosság [reciprocity] és a szolidaritás a fő formái a társadalmi kölcsönhatásnak [social interaction], utópikus hatóerőt lát egy olyan társadalmi-magánemberi alternatívában a magántulajdonnal szemben és egy nem-állami-közemberi alternatívában [social private alternative to private property and an alternative non-state public], amelyik túllép a „magán” és a „köz” kapitalista/szocialista eurocentrikus fogalmain. Ez a bizonyos nem-állami, de közösségi (szem-ben az állami és a közösségi egyenlőségével a liberális és szocialista ideológiában) Quijano szerint nincs ellentmondásban a társadalmi, de magánjellegűvel (szemben a kapitalista társasági magántulajdonnal). A társadalmi-magánemberi és ennek intézményes nem-állami közhatósága nincs ellentmondásban a személyes/individuális szabadságjogokkal és a kollektív fejlesztéssel. Az egyik probléma a liberális és szocialista tárgya-lásmódokkal éppenséggel az, hogy az állam mindig olyan közhatósági

intézmény, amelyik, ha fejlődésről-fejlesztésről van szó, ellentmondásban van az alternatív „magán” és „egyéni” növekedéssel.

A fejlesztéseméleti projektumok, amelyek a politikai változásokra fókuszálnak a nemzetállam szintjén, elavultak a mai világgazdaságban, és fejlődési illúziókhoz vezetnek. Egy olyan uralmi és kizsákmányolási rendszernek, amelyik világméretben működik, mint a kapitalista világrendszer, nem létezhet „nemzeti megoldása”. Globális problémát nem lehet nemzetállami szinten megoldani. Tehát a modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszer megköveteli a gazdagság Délről Északra irányuló folyamatos transzferének eltörlését és a gazdagság Északról Délre tartó globális újraelosztásának és átirányításának intézményesítését. A „kisajátításból eredő fölhalmozás” (Harvey 2003) évszázadai után az Észak olyan gazdagságot és erőforrásokat tart összpontosítva magánál, amelyek a Dél számára hozzáférhetetlenek. A gazdagság globális, Északról Délre irányuló újraelosztó mechanizmusait nemzetközi szervezetek közvetlen beavatkozásával és/vagy a globális tőkeáramlás megadóztatásával lehetne életbe léptetni. Ez azonban globális gyarmatmentesítő hatalmi harcot követelne világméretben a globális gyarmati hatalmi minta átalakításáért s következésképp a modern/gyarmati kapitalista/patriarchális világrendszer átalakításáért. Észak vonakodik osztozkodni a nem-európai munka révén Délről származó, ez utóbbinak az előbbi által megvalósított több évszázados kizsákmányolása és leigázása után kitermelt, összpontosított és fölhalmozott gazdagságon. A neoliberais politika még ma is a folytatását jelenti az említett „kisajátításból eredő fölhalmozásnak”, ami az európai gyarmati terjeszkedés által kezdődött a két Amerika meghódításával a XVI. században. Világméretekben számos periferikus országot megfosztottak nemzeti vagyonától és erőforrásaitól a neoliberalizmus utóbbi húsz éve során a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank fölügyelete és közvetlen beavatkozása alatt. Ezek a politikák oda vezettek, hogy számos ország csődbe jutott a periférián, a vagyonokat pedig átutalták Délről az északi transznacionális társaságokhoz és pénzügyezetekhez. A periferikus régiók mozgásteret nagyon korlátozott, minthogy a periferikus nemzetek szuverenitását kényszerrel korlátozza a globális államközi rendszer. Összegezve, a globális egyenlőtlenségek föloldásához antikapitalista globális gyarmatmentesítő, utópikus alternatívákat kell elképzelni, túllépve a gyarmatosító és nacionalista, eurocentrikus-fundamentalista és harmadik világbeli fundamentalista bináris gondolkodáson.

Irányvétel valamely „radikális, egyetemes, gyarmatmentes, antikapitalista sokféleség” projektuma felé

A közös kritikai gyarmatmentesítő nyelv iránti szükséglet olyan egyetemesség-formát követel, amelyik immár nem monologikus, monotopikus, birodalmi globális/egyetemes terv, akár jobbról, akár balról, amit meg-

győzéssel vagy erőnek erejével rákényszerítenek a világ többi részére a haladás vagy a civilizáció nevében. Ezt az új egyetemesség-formát mint fölszabadítási projektumot „radikális, egyetemes, gyarmatmentes, antikapitalista sokféleségnek” [diversality] nevezem. Szemben az eurocentrikus ismeretelméletek elvont általánosságával, amelyek alávetetten magukba besorolják/fölhígtják a különösséget, a „radikális, egyetemes, gyarmatmentes, antikapitalista sokféleség” olyan konkrét általános, amelyik gyarmatmentes egyetemesség kiépítésén fáradozik, tiszteletben tartva a sokféle helyi különösséget a patriarchia, a kapitalizmus, a gyarmatiság és az eurocentrikus modernitás elleni harcban, amit valamely gyarmatmentes episztemikus/etikai történeti projektum sokfélesége nevében vív meg. Ez a Dussel-féle „transzmodernitás” és a Quijano-féle „hatalom társadalmasítása” egybeolvadása. A Dussel-féle „transzmodernitás” ahhoz vezet bennünket, amit Walter Mignolo (2000) úgy jellemzett, hogy „sokféleség mint egyetemes projektum” az eurocentrikus modernitás gyarmatmentesítésére, míg a Quijano-féle hatalom-társadalmasítás fölhívást jelent egy új formájú radikális antikapitalista, egyetemes világelképzelésre, amely a marxista/szocialista távlatalakítást gyarmatmentesíti, megszüntetve annak eurocentrikus korlátait. A közös nyelvnek antikapitalistának, antipatriarchálisnak, antiimperialistának kell lennie, és a hatalom gyarmatisága ellenében egy olyan világ felé irányulónak, ahol a hatalom társadalmasítva van, de amely világ nyitva áll a hatalom társadalmasítása intézményes formáinak sokfélesége előtt, attól függően, hogy a világszerte alávetett csoportok milyen különböző gyarmatmentes episztemikus/etikai válaszokat fogalmazzanak meg. A Quijano-féle fölhívás a hatalom egyfajta társadalmasítására megint egy olyan újabb elvont általánossá válhat, ami globális tervhez vezet, hacsak nem történik meg transzmodern nézőpontból történő újrameghatározása és új alakzatba rendezése. Az antikapitalista harcok és a hatalom társadalmasításának formái, amelyek az iszlám világban keletkeznek, nagyon elütők lehetnek azoktól, amelyek a két Amerika őslakos népeinél vagy a bantu népeknél születnek Nyugat-Afrikában. Mindezek egyetértőleg osztoznak a gyarmatmentes antikapitalista, antipatriarchális és antiimperialista projektumban, de elütő intézményi formákat és koncepciókat szolgáltatnak a hatalom társadalmasítása projektumához a maguk különböző, sokféle ismeretelméletei szerint. Újabb változatával előállni a XX. század eurocentrikus szocialista globális tervének, valamilyen egyoldalú eurocentrikus episztemikus központból kiindulva, az ilyesmi csak megismételné a hibákat, amelyek globális katasztrófába taszították a baloldalt. Fölhívás ez egy olyan egyetemességre, amely úgy univerzális, hogy valójában pluriverzális (Mignolo 2000), olyan konkrét általános, amely magába foglal minden „transzmodern, gyarmatmentes hatalom-társadalmasítás” irányába vezető episztemikus különösséget. Ahogy a zapatisták mondják, „harcolni kell egy olyan világért, ahol lehetségesek más-milyen világok”.

- Alarcón, Norma 1983: Chicana Feminist Literature. A Re-Vision through Malintzín/ or Malintzín: Putting Flesh Back on the Object. In: Cherrie Moraga – Gloria Anzaldúa (Eds.): *This Bridge Called my Back: Writing by Radical Women of Color*. New York, Kitchen Table/Women of Color, 182–190.
- Anzaldúa, Gloria 1987: *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco, Spinsters/Aunt Lute
- Castro-Gómez, Santiago 2003: La Hybris del Punto Cero: Biopolíticas imperiales y colonialidad del poder en la Nueva Granada (1750–1810). (Unpublished manuscript) Bogotá (Colombia), Instituto Pensar, Universidad Javeriana
- Collins, Patricia Hill 1990: *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment*. New York, Routledge, Chapman and Hall
- Crenshaw, Kimberle 1989: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. In: *Feminism in the Law: Theory, Practice, and Criticism*. University of Chicago, Legal Forum, 139–67.
- Dussel, Enrique 1977: *Filosofía de Liberación*. México, Edicol
- Dussel, Enrique 1994: 1492: *El encubrimiento del Otro: Hacia el origen del „mito de la modernidad“*. La Paz (Bolívia), Plural Editores
- Dussel, Enrique 2001: *Hacia una Filosofía Política Crítica*. Bilbao (España), Desclée de Brouwer
- Enloe, Cythia 1990: *Banana, Beaches and Bases: Making Sense of International Politics*. Berkeley, University of California Press
- Fanon, Frantz 1967: *Black Skin, White Masks*. New York, Grove Press
- Fregoso, Rosa Linda 2003: *Mexicana Encounters: The Making of Social Identities in the Borderlands*. Berkeley, University of California Press
- Grosfoguel, Ramón 1996: From Cepalismo to Neoliberalism: A World-System Approach to Conceptual Shifts in Latin America. In: *Review*, Vol. 19 No. 2, 131–154.
- Grosfoguel, Ramón 2002: Colonial Difference, Geopolitics of Knowledge and Global Coloniality in the Modern/Colonial Capitalist World-System. In: *Review*, Vol. 25 No. 3, 203–224.
- Grosfoguel, Ramón 2005: The Implications of Subaltern Epistemologies for Global Capitalism: Transmodernity, Border Thinking and Global Coloniality. In: William I. Robinson – Richard Applebaum (Eds.): *Critical Globalization Studies*. London Routledge
- Grosfoguel, Ramón 2006a: From Postcolonial Studies to Decolonial Studies: Decolonizing Postcolonial Studies. A Preface. In: *Review*, Vol. 29.
- Grosfoguel, Ramón 2006b: World-System Analysis in the Context of Transmodernity, Border Thinking and Global Coloniality. In: *Review*, Vol. 29.
- Haraway, Donna 1988: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. In: *Feminist Studies* 14, 575–599.
- Harvey, David 2003: *The New Imperialism*. Oxford – New York, Oxford University Press
- Kontopoulos, Kyriakos 1993: *The Logic of Social Structures*. Cambridge, Cambridge University Press
- Lander, Edgardo 1998: Eurocentrismo y colonialismo en el pensamiento social latinoamericano. In: Roberto Briceño-León – Heinz R. Sonntag (Eds.): *Pueblo*,

- época y desarrollo: la sociología de América Latina. Caracas, Nueva Sociedad, 87–96.
- Maldonado-Torres, Nelson 2006: *Against War*. Durham, Duke University Press
- Mallon, Florencia 1994: The Promise and Dilemma of Subaltern Studies: Perspectives from Latin American History, In: *American Historical Review* 99, 1491–1515.
- Moraga, Cherrie – Anzaldúa, Gloria (Eds.) 1983: *This Bridge Called My Back: Writing by Radical Women of Color*. New York, Kitchen Table/Women of Color
- Mignolo, Walter 1995: *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality and Colonization*. Ann Arbor, The University of Michigan Press
- Mignolo, Walter 2000: *Local Histories/Global Designs: Essays on the Coloniality of Power, Subaltern Knowledges and Border Thinking*. Princeton, Princeton University Press
- Mittelman, James H. 1997: *Globalization: Critical Reflections*. Boulder – London, Lynne Rienner
- Moore, Carlos 1988: *Castro, the Blacks and Africa*. Los Angeles Centre for Afro-American Studies at University of California
- Quijano, Aníbal 1991: Colonialidad y Modernidad/Racionalidad. In: *Perú Indígena* 29, 11–21.
- Quijano, Aníbal 1993: „Raza”, „Etnia” y „Nación” en Mariátegui: Cuestiones Abiertas. In: Roland Forgues (Ed.): *José Carlos Mariátegui y Europa: El Otro Aspecto del Descubrimiento*. Lima (Perú), Empresa Editora Amauta S.A., 167–187.
- Quijano, Aníbal 1998: La colonialidad del poder y la experiencia cultural Latinoamericana. In: Roberto Briceño-León – Heinz R. Sonntag (Eds.): *Pueblo, época y desarrollo: la sociología de América Latina*. Caracas, Nueva Sociedad, 139–155.
- Quijano, Aníbal 2000: Coloniality of Power, Ethnocentrism, and Latin America. *Nepantla* Vol. 1, No. 3, 533–580.
- Quijano, Aníbal – Wallerstein, Immanuel 1992: Americanness as a Concept, or the Americas in the Modern World-System. In: *International Journal of Social Sciences* 134, 583–591.
- Robertson, Roland 1992: *Globalization*. London, Sage Publications
- Said, Edward 1979: *Orientalism*. New York, Vintage Books
- Rodriguez, Ileana 2001: Reading Subalterns Across Texts, Disciplines, and Theories: From Representation to Recognition. In: Ileana Rodriguez (Ed.): *The Latin American Subaltern Studies Reader*. Durham – London, Duke University Press
- Saldívar, José David 1997: *Border Matters*. Berkeley, University of California Press
- Sassen, Saskia 1998: *Globalization and its Discontents*. New York, New Press
- Spivak, Gayatri 1988: *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. New York, Routledge, Kegan and Paul.
- Vila, Carlos M. 1992: *La Costa Atlántica de Nicaragua*. México, Fondo de Cultura Económica
- Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World-System*. New York, Academic Press
- Wallerstein, Immanuel 1979: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme

- Wallerstein, Immanuel 1984: *The Politics of the World-Economy*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme
- Wallerstein, Immanuel 1991a: *Unthinking Social Science*. Cambridge, Polity Press
- Wallerstein, Immanuel 1991b: *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme
- Wallerstein, Immanuel 1992a: The Concept of National Development, 1917–1989: Elegy and Requiem. In: *American Behavioral Scientist* Vol. 35, No. 4/5 (March–June), 517–529.
- Wallerstein, Immanuel 1992b: The Collapse of Liberalism. In: Ralph Miliband – Leo Panitch: *The Socialist Register* 1991. London, The Merlin Press, 96–110.
- Wallerstein, Immanuel 1995: *After Liberalism*. New York, The New Press

(Fordította: Csala Károly)

(A fordítás alapja: www.eurozine.com, 2008. július 4. <http://www.eurozine.com/articles/2008-07-04-grosfoguel-en.html>. A tanulmány spanyol nyelvű eredetije: *Tabula Rasa* (Bogotá, Kolumbia), 4. sz. 2006. január–június, 17–48. http://www.revistatabularasa.org/numero_cuatro/grosfoguel.pdf)

Peter Brook angol rendező a Duna-parton, 1964

Beatles-apokrif

Semmi meglepő nincsen abban, hogy a Beatles együttes végül feloszlott. Ahogy mondani szokás: előre borítékolva volt, még akkor is, ha utólag mindig könnyű bölcsnek mutatkozni. A popkultúra emelkedésekből és zuhanásokból áll. Űstökösök tűnnek föl, hogy aztán meteorként hulljanak alá, netán fekete lyukként tűnjenek el a feledés sötétjében. A pop és a rock akkor még alig tizenöt éves története már a Beatles idején is szép számmal hozott példát arra, hogy milyen könnyű lebukni a csúcstról, és eltűnni a süllyesztőben. A műfaj az 1960-as évek második felében különösen látványosan átalakult: a régi sztárok kikoptak, velük együtt eltűnt a régi hangzás (technikai értelemben is: 1968-ban a gitárok is másként szóltak, mint mondjuk 1964-ben), helyettük új szólamok, új profilkok és hozzájuk kapcsolódóan új előadók bukkantak elő. Az évtized végére nagyon úgy tűnt, hogy a Beatles sem kivétel – ők is képtelenek kilépni a popzenére jellemző folytonos körforgásból, és bármennyire is fényesen ragyogott a csillaguk, néhány év múlva ugyanúgy nem fognak emlékezni rájuk, ahogyan a velük egy időben rajtolt pályatársaikra sem.

Később minden egész másként alakult.

A Beatles zenei és mentális karakterének változása, ezzel szoros összefüggésben pedig recepciója különleges és mindeddig egyedinek tűnő pályáivet rajzol meg. Kevesen mondhatják el magukról, hogy a szubkultúrából kiindulva, a popkultúrába lépve, majd onnét továbbhaladva eljutnak a klasszikus vagy elitkultúráig. Ráadásul úgy, hogy eme három állomás befogadói és kritikai megítéléstől függően akár egyszerre is létezhet. Mindez természetesen szoros összefüggésben van a pop-, illetve rockzene korai történetének jellegzetes vonásaival.

Amikor a Beatles fölbukkant (látszólag a semmiből), a pop és a rock mint műfaj már létezett, sőt olyannyira nem számított újnak, hogy egyesek közeli halálát is megjósolták. A rock and roll az 1960-as évtized elején szülőhazájában, az Amerikai Egyesült Államokban az előző évek fellángolása után látványos hanyatlásnak indult: a legnevesebb előadók közül többen átmenetileg vagy végleg elhallgattak – volt, aki meghalt (Buddy Holly), volt, akit börtönbe zártak (Chuck Berry), de olyan is akadt, akit behívtak katonának, és miután visszatért Németországból, a trónja még megvolt, el is hitték vele, hogy ő a Király, csak éppenséggel nem uralkodhatott (Elvis Presley).

A hatvanas évek elején – ma már némiképp meglepő módon – nagyon úgy tűnt, hogy az 1950-es évek elején kibontakozó generációs lázadás

véget ért, a dühöngő ifjúság Osborne által megfestett képe szimplán a szokásos apák és fiúk ellentétbe illik, az egészsznek tehát – mondták akkor – nagyobb a füstje, mint a lángja. A rock műfajt ráadásul minden jel szerint könnyűszerrel meg lehetett szelídíteni, ugyanis viharos sebességgel jól fésült, sima arcú, ártatlan tinédzserek vették át a James Dean-féle bőrkabátos, ok nélküli lázadók helyét. (Lásd például a Beatles-tagok által később gyakran leszólt aranyifjút, Cliff Richardot.)

Ébbe a pillanatnyi légüres térbe érkezett a Beatles.

Bizonyos mértékben ők is szembesülni kényszerültek azzal, amivel pár esztendővel korábbi elődeik. Amikor későbbi menedzserük, Brian Epstein először meglátta őket egy liverpooli kocsmá színpadán, kócosak voltak, bőrzakót és bőrnadrágot viseltek, cigarettáztak, és két szám között trágárságokat kiabáltak a közönségnek. A kiváló üzleti érzékkel rendelkező, ugyanakkor a show business világában még kezdő Epstein azonban megsejtette, hogy nemcsak az ifjúságot kell megnyerni, hanem a szülőket is, akik megveszik a lemezeket a gyerekeknek. Úgyhogy vilámgyorsan öltönyt parancsolt a Beatlesre, megfésülte őket, gyönyörű mosolygós fotókat készíttetett róluk, és ekként kezdett el lemezszerző-désért kilincselni.¹

Ma már kevesen tudják, de az egy időben nagy vetélytársként emlegett (valójában a Beatles regnálása idején és még azután is folyamatos frusztrációval küszködő) Rolling Stones voltaképpen imázst cserélt a gombafejűekkel. A Stones egy évvel a Beatles üstököszerű berobbanása után jelentette meg első lemezét. Tagjai eredetileg kellemes modorú londoni főiskolások voltak, kellő számú gyerekszobával a háttérben, s egyik fő gondjukat az jelentette, hogy a megfelelő színű blézerhez a megfelelő színű cipőt húzzák. Menedzserük, a mára szinte teljesen elfeledett Andrew Loog Oldham azonban annak ellenére sem akart egy második Beatlest kreálni, hogy a Rolling Stones első nagy sikere (*I Wanna Be Your Man*) éppenséggel egy Lennon–McCartney-szerzemény volt, amelyet a két fiú egyenest a Stones számára írt, első találkozásuk idején. Oldham egy évvel Epstein után pontosan fordítva cselekedett, mint ahogy a liverpooli kollégája tette: leparancsolta Mick Jaggerékről az öltönyt, bőrkabátot adott rájuk, összeborzolta a hajukat, és arra biztatta őket, hogy viselkedjenek minél botrányosabban.

A Rolling Stones mind a mai napig őrzi akkor fölvelt arculatát, a Beatles pedig csak Epstein halála után, a hatvanas évtized végén próbált meg kilépni a menedzsment által ráhúzott skatulyából és visszatérni lázadó énjéhez.

Egy dolgot nem tudtak és nem is akartak Epsteinék módosítani: a Beatles zenéjét. A fiúk már az első menedzseri szerződés megkötésekor leszögezték, hogy nem engednek beleszólást zenei ügyeikbe.

Zenéjük több forrásból táplálkozott.

Liverpool kikötőváros, ahová folyamatosan érkeznek hajók az óceán túlsópartjáról. A matrózok az 1950-es, 1960-as évtized fordulóján olyan

lemezeket hoztak magukkal, amelyek nem estek egybe a kortárs angol szórakoztatóipar akkori fősodrával, a Cliff Richard és a Shadows által képviselt hangzásvilággal. Ezeknek a lemezeknek a hatására Liverpool ifjúsága az afroamerikai fekete zenék bővületébe került. De kikötőváros volt Hamburg is, ahol a Beatles az 1960-as évek elején ugyancsak lehúzott pár hónapot különféle mulatók alkalmazásában, itt viszont a revük és a kabaré hangzásvilágával ismerkedtek meg. Mindezen szubkulturális tényezőkön kívül nem szabad elfeledkeznünk saját közvetlen környezetük hatásáról sem. Az együttest megalapító John Lennont édesanyja tanította meg bendzsón régi matrónnótákat és népies elemekkel átszőtt, folkos hangzású liverpooli és környéki dalokat játszani. Paul McCartney apja pedig profi muzsikusként ragtime együttesekben zenélt – e stílus bizonyos elemei később ugyancsak visszaköszöntek a Beatles néhány felvételében.²

Érdeemes megjegyezni, hogy a Beatles-tagok úgy vágtak neki a zenélésnek, hogy nem tudtak kottát olvasni, és még a hangnemekkel sem voltak igazán tisztában. (Legalábbis a legenda szerint. Kérdés, hogy Jim McCartney mennyire engedte meg ezt a luxust a gitárral és egyéb hangszerekkel korán megismerkedő fiának.) A tónusokat és az akkordokat a lemezekről és a rádióból lesték el. Valamennyien autodidakták, mi több, amatőrök voltak – ugyanakkor, és nem mellékesen ösztönös zsenik.

Ez korai lemezeiken is megnyilvánult. Az a hangzásvilág, amely 1963 elején a Beatles első nagylemezén megjelent, látszólag a semmiből bukkan elő, holott évek kemény munkájának és elszántságának eredménye volt, és nem utolsósorban veleszületett tehetségüké. A menedzsmentnek és a producereknek nem volt más dolguk, mint itt-ott gatyába rázni néhány akkordot, elfésülni az utolsó kócos szálakat, egyébként pedig az egész mindjárt az első lépésektől fogva úgy egyben volt, mintha eredetileg is ilyennek teremtették volna.

Az első nagylemez a *Please Please Me* címet kapta, amelyet szótár szerint úgy kell fordítani: „Kérlek, járj a kedvemben”, ám a kikötői szlengben mást is jelent, egész pontosan orális szexre való fölhívást. (A címadó dal eleje így hangzik: „*Last night I said these words to my girl / I know you never even try girl / So come on, come on / Please please me oh yeah / Like I please you*”. Vagyis: „Az elmúlt éjjel ezt mondtam a csajomnak: / Te soha nem próbálsz meg, bébi / Hát gyereink / Járj a kedvemben / Úgy, ahogyan én járok a tiédben.”) Ezt természetesen csak azok tudták, akik ismerték a kikötői szlenget, és vették az összekacsintást – és akik ily módon ráéreztek, hogy ez nem csak a Beatles hangja, hanem az övék, egy egész nemzedéké is.

Az efféle kettős hangot különben az első években rendre megtartották. Például az 1965-ben megjelent *Rubber Soul* nagylemez *Girl* című számában Lennon esdeklő éneke mögött Harrison és McCartney azt vokálózza: „tit tit tit tit” („csöcs”). Ugyanezen az albumon a sokak által félreértelmezett *Norwegian Wood* valójában egy bűjtöttan agresszív

felvétel. A „norwegian wood” egy olcsó lambériaafajta volt, a dal szövege pedig azokon a szinglilányokon gúnyolódik, akiknek csak ilyenre tellett. Ráadásul, amikor kizavarják az alkalmi szeretőt a fürdőkádba aludni, az bosszúból fölgúyítja a lakást lambériástul, mindenestül. Ez a bújtatott beszéd végigkísérte a Beatles korai felvételeit, és Epstein halála után, 1967 nyarán szakítottak vele. Onnantól kezdve, a megváltozott popkulturális körülmények között, a hippivilág és a szexuális forradalom beköszöntével váltak igazán szókimondóvá. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettős beszéd nem valamiféle álszeméremből, netán vélt zenei-esztétikai érdekből alakult így. A hatvanas évek ifjúsági és antikulturális lázadása ugyanis nem csupán generációs ellentétekre épült – ebben különbözött az 1950-es évek, jobbra szexuális töltetű rock and roll boomjától –, hanem nagyrészt rendszerellenes, antikapalista vonásokat is hordozott. (Ez különösen a nagy amerikai háborúellenes tüntetések idején, valamint a máig ikonikus évként tisztelt 1968-ban vált nyilvánvalóvá.) Brian Epstein azonban (akit homoszexualitása és zsidó származása egyaránt óvatosságra nevelt) majdnem élete végéig, de legalábbis 1966-ig (amíg tényszerű befolyása volt a zenekarra) visszafogta a Beatlest attól, hogy politikai és társadalmi kérdésekben nyilatkozatokat tegyenek. Hiába kérdezték tehát az újságírók amerikai turnéik idején Lennonékat Vietnamból, ők konkrét válasz helyett sokáig elütötték a dolgot. Kézenfekvőnek tűnhet, hogy helyette ebbe a bújtatott beszédbe menekültek. (Egyfajta rejtett állásfoglalásként fogható föl az is, hogy 1966 őszén Lennon elvállalta Richard Lester *How I Won The War* című satirikus, a háborút és a hadsereget gúnyoló filmjének egyik főszerepét. Bár a film nem kapott jó kritikákat, azt, hogy Lennonnak mennyire fontos volt, jelzi, hogy a szerep kedvéért megvált a gombafrizurától, és ekkor kezdte el viselni az addig a közönség elől gondosan rejtegetett szemüvegét.)

Az első nagylemez egy nap leforgása alatt vették föl, egyetlen neki-futásra, ami frissességében és dinamikájában egyaránt visszaköszön. A leghátborzongatóbb élménynek azonban a hallgatók számára az számított, hogy a többi kortárs popzenei produktumtól eltérően semmi mesterkéltég nem volt benne, aminek eredményeként tényleg egy generáció vallhatta azonnal a magáénak.

Nevezetesen az a generáció, amely a háború éveiben, vagy valamilyen az után született, gyerekkorát világháborús romok között töltötte, a nyomasztó ötvenes években járt iskolába, és amely megannyi elfojtás után a Beatles szókimondó zenéje kapcsán érezhette először azt, hogy kiengedheti a hangját és szabadon érezheti érzelmeit. Ezt a nemzedéket különösen mifelénk szokás „nagy” jelzővel is illetni – hogy mivel érdemelte ki, azt nyilván el fogja dönteni a történelem, ugyanakkor tény, hogy hozzá kötődik az a generációs kulturális forradalom (ez alatt persze nem a Mao-félét kell érteni), amely a legkézzelfoghatóbban és a leglátványosabban olyan külsőségekben nyilvánult meg, mint az öltözködés, a hajviselet, a viselkedés, különféle magatartási és beszédmódok. Mind-

az, ami a mai nemzedékek számára természetesnek számít a hosszú hajtól kezdve a lezser öltözéken át a szexuális forradalomig és kötetlen véleménynyilvánításig, ekkor, ezzel a generációval indult el. Félreértés ne essék: nem a Beatles indította el, az viszont kétségtelennek látszik, hogy a Beatles a vezérhajója volt ennek a folyamatnak: a kor- és nemzedéktársak jelentős részét a Beatles-lemezek hangvételének mindaddig szokatlan, nyers őszintesége inspirálta arra, hogy szabaddá engedje és tegye érzelmeit és véleményét.

Nem véletlen, hogy 1963-at az *Encyclopedia Britannica* a Beatles évének keresztelte. Az esztendő talán legnagyobb zenei szenzációja az együttes *She Loves You* című dala volt. Ez a lendületes, ám ma olykor kissé alulértékelt, avagy egyetlen kézlegyintéssel elintézett sláger hű tükre mindannak, amit és ahogyan a Beatles indukált. A dal témája természetesen a korai Beatles-felvételek többségéhez hasonlóan a szerelem (mi más érdekelhetné az embert húszas éveinek elején?), az azonban, hogy egyes szám harmadik személyben beszél róla, meglehetősen merész újításnak számított a saját idejében. Külön figyelmet érdemel a visszatérő *yeah–yeah–yeah* motívum, amely életigenléssel vaskosan megtöltött pozitív üzenetet hordoz magában.

A pozitív gondolkodás amúgy is meghatározó eleme a Beatles életművének: ha az előbb nyers és szókimondó őszinteségről beszéltünk, gyorsan hozzá kell tennünk, hogy mindez humorral és szeretettel van telítve. A Beatles zenéje alapvetően optimizmust sugároz, ez kétségkívül hozzájárult sikeréhez, hiszen a balladáikban és a legkomorabb hangvételű felvételeikben is mindig van egy olyan tónus, amely némi iróniát becsempészve máris elviselhetőbbnek tünteti föl az élet fájdalmasabb dolgait is. A jellegzetesen angol vonásnak számító irónia és szarkazmus igen fontos tényező volt a Beatles életművében – nem véletlen, hogy John Lennon és George Harrison például nagyon vonzódtak a Monty Python csoporthoz, sőt, a Beatles főloszlása után Harrison dolgozott is velük.

1963 végére az együttes nem csak kortársai körében talált egyöntetű rajongókra, hanem fölfigyelt rá, sőt kegyeibe fogadta a hivatalos Anglia is. Mindenki kedves, szeretnivaló, bűbájos srácoknak tartotta őket, még azt is elnézték nekik, hogy a királyi család jelenlétében tartott gálaesten Lennon gúnyos megjegyzésekkel illetve (miközben Epstein bizonyára a függöny mögött sápadozott) a felső tízezer jelenlévő tagjait. Ennél is fontosabb, hogy az elképesztő lemezeladási számok, azaz a döbbenetes popkulturális siker eredményeként immáron nem lehetett elmenni nyilvánvaló tehetségük és termékenységük mellett. Miközben sorban ontották a slágereket, és lemezeik egytől egyig az eladási listák élén trónoltak, komoly zenekritikusok kezdtek azon véleményüknek hangot adni, miszerint a Lennon–McCartney-szerzőpáros Schubert óta talán a legnagyobb dalszerzők.³

Érdemes itt megállni egy pillanatra. A Beatles-dalok többsége Lennon–McCartney-név alatt fut (az első nagylemezen még fordított

sorrendben, Lennon azonban hamar meggyőzte McCartney-t, hogy az ellenkezője jobban hangzik), valójában azonban a teljes életműhöz képest kicsi a közös munkák száma. A két fiú még tizenéves korában megállapodott abban, hogy amíg együtt zenélnek, bármelyikük komponál, az eme együttes név alatt jelenik meg. A korai felvételeknél viszonylag gyakrabban találkozhatunk valódi közös munkával, ám ezek se többek betoldásnál, bizonyos részek föl- vagy kicserélésénél. Ez akkor is igaz, ha évtizedekkel később a róla szóló, Barry Miles által jegyzett hivatalos életrajzban⁴ Paul McCartney fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy annak idején ő Londonból kiutózva egész délutánokat töltött John Lennon kenwoodi, huszonhét szobás kastélyában, dalszerzés okán. Igen, leültek egymással szemben, gitároztak és énekeltek – Lennonnak jólesett kizökkenni a túl korán rászakadt családi életmódból –, de voltaképpen a már meglévő ötleteiket mutatták meg egymásnak, kicsit csiszoltak rajtuk, illetőleg eldöntötték, hogy mi alkalmas arra, hogy fölvegyék a repertóárba. Erre a közös csiszolásra egy jellegzetes példa az első nagylemez kezdődala (*I Saw Her Standing There*), ahol a McCartney által eredetileg írott szövegben („*She was just seventeen / Never been a beauty queen*” – „*Csak tizenhét éves volt / S nem egy szépségkirálynő*”) a második sort Lennon a kétértelmű „*You know what I mean*”-re (“*Tudod, mire gondolok*”) cserélte föl. Aprónak tűnő, de valójában fontos tényező: Lennon ezzel a változtatással adta áldását és egyben nevét az eredetileg McCartneytól származó szerzeményhez.

Hogy melyikük a tényleges szerző, azt igen egyszerű eldönteni: egyrészt onnét, hogy ő éneklia a vezérszólamot; másrészt onnét, hogy míg a zeneileg képzetesebb és bizonyos tekintetben konzervatívabb McCartney nevéhez popos hangzású, kerekded melódiák, fülbemászó dallamok és ízig-vérig slágerek fűződnek, addig Lennon inkább a keményebb, olykor szokatlan, már-már avantgárd tónusokhoz vonzódott. (Kivételek természetesen adódtak, lásd például az 1968-as, sokáig nem különösebben jegyzett, mostanra azonban kultikussá vált *Helter Skelter* című vad és eksztatikus dalt, amelyet éppenséggel Paul McCartney írt.) Ez az eltérés együttes pályájuk második felében különösen élessé vált – egy időben azzal, hogy a közös délutánok megritkultak, majd végleg el is maradtak.

A Lennon–McCartney-szerzőpárhoz a második nagylemeztől fogva csatlakozott George Harrison, a kései felvételek sorában pedig Ringo Starr is (valódi nevén, tehát Richard Starkeyként) fölbukkant a szerzők sorában, ám őket a páros hegemoniája nem igazán hagyta e téren kibontakozni: Starrt azért nem, mert ő úgymond „csak” dobos, Harrisont pedig azért nem, mert ő volt a legfiatalabb. Később ez a háttérbe szorítás, illetve az ellene való lázadás is hozzájárult az együttes fölözsléséhez.

A tónusok és a hangsúlyok 1964 végére kezdtek eltolódni. Ez volt az az év, amikor a Beatles széles körben, nemzetközileg is ismertté vált, és túlzás nélkül mondható, hogy a világ a lábuk előtt hevert. Koncertek, tur-

nék, lemez- és filmfelvételek követték egymást, az együttes szinte folyamatosan úton volt, a dalokat szállodai levélpapírra és repülőtéri brosúrák hátoldalára írva szerezték – ahogy Lennon fogalmazott: egy hurrikánban érezték magukat, amelynek ők voltak a közepén. A világ mindeközben a rajongás és a hírnév egészen új dimenzióit fedezhette föl: a Beatles tagjai nem léphettek ki az utcára anélkül, hogy ne kezdjenek el azonnal sikoltozni a folyton rájuk váró tinédzserek, és ne szegődjenek a nyomukba a róluk minden apró hírmorzsára éhes újságírók. Az pedig már egyenest a középkor szentimádatát idézte, hogy a szállodák apró kockákra vágva értékesítették azt az ágyneműt, amelyben a fiúk aludtak.

Mindezek tetejébe a mögöttük álló menedzsment nem elégedett meg csupán velük, és sorra dobta a piacra az ugyancsak gombafejűvé fésült gitárzenekarok formájában az újabb és újabb Beatles-klónokat, akik közül nem egynek a Lennon–McCartney-páros írta a slágereket, újabb tanúbizonyoságot téve megdöbbenő tehetségükről és termékenységükről. Ezen előadók nagy része hullócsillagnak bizonyult, közülük talán a Billy J. Kramer and the Dakotas nevű formáció, illetve a Peter & Gordon duó jutott a legmagasabbra. Utóbbinak némi családi vonzata is volt, mivel Peter Gordon annak a Jane Ashernek volt a bátyja, aki éveken keresztül Paul McCartney menyasszonya volt, és akivel egy fedél alatt lakott.

Az 1964 végén kiadott, ironikusan *Eladó a Beatles! (Beatles For Sale)* címre keresztelt, sorrendben negyedik nagylemez komoly változásokat mutatott. Ezt már a borítóról visszanezőő fáradt, sőt meggyötört, komor arcok is tükrözték. Még inkább a dalok címei: *No Reply; I'm A Loser; Baby's In Black; I Don't Want To Spoil The Party...* Az is szokatlan volt, hogy a lemez három kifejezetten szomorkás hangulatú felvétellel kezdődött, közülük a másodikat (*I'm A Loser*) érezhetően az amerikai költő-énekes, Bob Dylan inspirálta. (Dylan volt az első, aki megismertette a Beatles-t a marihuánával, bár ő ezen a tényen, amikor kiderült, nagyon csodálkozott, lévén, hogy félrehallotta az *I Want To Hold Your Hand* szövegét, és kábítószeres utalásokat vélt benne fölfedezni.⁵⁾

A folytatás hasonló: az 1965 nyarán megjelent *Help!* nagylemez címadó dalában Lennon már egyenesen arról énekelt, hogy elveszítette a lába alól a talajt, és segítséget kér. Ugyanezekben a hónapokban a zenekar tagjai egyre inkább rászoktak a tudatmódosító szerekre. A *Help!* című film forgatása közben többnyire marihuánát szívtak, később azonban rákaptak a keményebb drogokra is. A *Help!* különben talán a legszürkébb, legkevésbé sikeredett lemezük: általa egyértelművé vált, hogy a folyamatos hajtásnak, az iszonyatos nyomásnak és a Beatles-mániának komoly ára van. Még akkor is, ha természetesen ez a korong is az eladási listák élére került, rajta egy olyan gyöngyszemmel, amelyet Paul McCartney szerzett, és az együttes tagjai közül egyedül ő szerepelt a felvételen: a vonósnegyesi kísérettel alátámasztott *Yesterday* különlegesen finom és elbűvölő melódia. Kiadjuk, az E.M.I. (azon belül is annak egyik divíziója, a Parlophone publikálta a Beatles lemezeit) szerette volna McCartney

saját kislemezeként is megjelentetni, ő viszont elhárította ezt – akkor még a közös munka fontosabbnak számított számukra az egyéninél.

A Beatles az 1960-as évek közepén a popzene és a hozzá kapcsolódó megannyi popkulturális tényező fényes, de nem föltétlenül vidám és barátságos trónján ült. Mások talán összeomlottak volna a nyomás alatt, az eredmény azonban elképesztő: a folyamatosan zajló turnék szünetében – melyek egyik fontos állomása az 1965. augusztus 15-i monumentális New York-i fellépés, a világ első stadionban tartott popkoncertje – rögzítették hatodik, *Rubber Soul* című nagylemezüket, rajta újabb örökzöld, egyben korábban nem tapasztalt mélységek felé haladó melódiákkal. Ez immáron valódi, megkomponált, tervszerűen fölépített album, nem csupán egyazon időkből származó dalok gyűjteménye.

Az addig hagyományosan használt gitárok és dobok mellett új hangszerek kerültek a repertoárba: a világ egyik legtökéletesebb popdalában, a már emlegetett, egy házasságtörést elbeszélő *Norwegian Wood*ban George Harrison szitáron játszott, az *In My Life* fő hangszeres motívuma pedig egy csodálatosan megkomponált barokk zongorabetét (George Martin producer előadásában). A témák sora is bővült – noha változatlanul a szerelemé a központi szerep; a *Nowhere Man* című dalban Lennon mintha az elmagányosodott és elbizonytalanodott posztmodern ember tétova útkeresését fogalmazná meg.

Ezeket a dalokat már igen nehéz volt színpadon, élőben előadni. Nem is volt különösebben értelme, hiszen a közönség jószereivel nem is a zenére figyelt: a fiúk pusztja megjelenése egzaltált sikoltozást váltott ki. Pár évvel korábban ez még lelkesítően hatott, 1966 tavaszára azonban a fölfokozott érzelmi állapotok, a hisztéria és a túlcsoportolt rajongás annyira nyomasztóvá vált, hogy a Beatles abban a tudatban vágott neki nyári világkörüli turnéjának, hogy ez lesz az utolsó. Döntésüket egyéb körülmények is alátámasztották: miután nem mentek el a Fülöp-szigetek diktátora feleségének díszvacsorájára, alig tudtak kimenekülni az országból; az Egyesült Államokban pedig Lennonnak a vallás hanyatlásáról szóló elhíresült, és kétségtelenül cinikus, sőt öntelt megjegyzései szívtóttak indulatokat. (A Ku-Klux-Klan és más szervezetek Beatles-lemezeket égettek.)

Még javában zajlott az utolsó koncertkörút, amikor *Revolver* című albumuk megjelent, rajta csupa olyan felvétellel, amelyek nem szerepeltek fellépéseik repertoárján. Nem is lehetett volna őket színpadra vinni. A *Revolver* mérföldkő a popzene történetében a tekintetben, hogy a Beatles ezzel a nagylemezzel kezdett kisorolni a popkulturából, és mutatta meg a műfajban lévő és önmagán jóval túlmutató lehetőségeket. Rendkívül gazdag, sokszínű és mégis egységes album, tele különleges hangzásokkal és bőséges mondanivalóval. Harrison például szokatlan módon három dallal szerepelt rajta; közülük az első, egyben a lemezt nyitó felvételen (*Taxman*) az a munkáspárti, de ugyanúgy az *establishment* részének tekintett kormány kapott fricskát, amelynek választási győzelmében

két évvel korábban a Beatles is közreműködött (Harold Wilson későbbi kormányfő közös fotókon szerepelt velük); a másodikban, a *Love You To*-ban indiai zenészek játszották a vokál mögötti keleties muzsikát. Ez egyben az első olyan Beatles-lemez is, amelyen – túl azon, hogy a szerelmi tematika látványosan és végérvényesen háttérbe szorult – immáron élesen elkülönült a Lennon–McCartney-páros tagjainak szerzői habitusa. McCartney kerekded és jól megkomponált dallamvilága (mint például a vonósnégyesre épült *Eleanor Rigby* című ballada, vagy a kürtszólammal gazdagított *For No One*) látványosan ellenpontozta Lennon agresszívebb és merészebb hangzású, olykor kábítószeres élményeket elbeszélő dalait (*I'm Only Sleeping*; *She Said She Said*; *Dr. Robert*). Az ellentétek azonban korántsem voltak zavaróak, sőt nagyban gazdagították az album alkotta kompozíciót. A két szerző közötti különbség a *Revolver* végén nyilvánult meg a legélesebben: a sodró és étellel teli McCartney-dalt (*Got To Get You Into My Life*) követően a lemez a *Tomorrow Never Knows*-zal ér véget – a dalt a tibeti halottaskönyv és az LSD-guru, Timothy Leary írásai ihlették⁶; Lennon hátborzongató, síri hangon énekel, amelyet a többi Beatles-tag különleges effektekkel eltorzított játéka kísér.

Ez a felvétel már átvezetett az együttes pszichedelikus, szürrealista korszakába. Miután nem nyomasztotta őket a koncertezés nyűgje és időkényszere, szabadjára engedhették fantáziájukat, zenei elképzeléseikhez pedig kiváló producerük, George Martin maximálisan partnernek bizonyult. A szabadság persze nem volt teljes: a *Revolver*t követő pár hónapos, a Beatlestől szokatlan csöndben – amely alatt az együttes tagjai szabadságra mentek, és évek óta először voltak egymástól húzamosabb ideig távol – az E.M.I. újabb lemezt követelt, de a gyerekkorról szóló nosztalgikus album nem valósult meg, az elkészült két dal pedig kislemezen látott napvilágot. (Martin később azt mondta, hogy ez élete legrosszabb döntése volt.)

De még milyen kislemezen!

Az első és egyetlen olyanon a Beatlestől, amely nem került föl a slágerlisták élére.

A közönség meghökkenve fogadta a változást, ami olyan formai dolgokban is megmutatkozott, mint például az egységes haj- és ruhaviselet eltűnése; ennél viszont jóval lényegesebb volt az újszerű és szokatlan zenei tartalom. A kislemez egyik oldalán lévő, a McCartneytól megszokott módon mesterien hibátlanná formált *Penny Lane* vezérszólamát fűvös hangszerek viszik; a másik oldalon hallható *Strawberry Fields Forever* ugyanakkor még a Beatleshez mérten is különös darab trombitával, csellóval, maracas-szal, üstdobbal, bongóval, slide gitárral (ennek a hangszernek Harrison volt a mestere) és melotronnal. Mindezt kiváló vágás és effektek tették különlegesebbé. Megelőlegezte az együttes következő albumát – egy szerepjátékot, amelyet McCartney eszelt ki, és amelynek lényege az volt, hogy a Beatles egy kitalált zenekar szerepébe bújva egy kitalált koncertet ad elő kitalált közönség előtt.

Az 1967. június 1-jén megjelent *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* újabb mérföldkő volt a popzene történetében: ekkor derült ki, hogy a műfajra ráaggatott „könnyű” jelző egyáltalán nem biztos, hogy fedi a valóságot, és hogy ez jóval több is lehet talpalávaló tánczenénél. Ehhez persze értő és mesteri fülek és kezek kellettek.

Az albumon hallható számok külön-külön nem tartoznak a legjelentősebb Beatles-dalok közé, még azzal együtt sem, hogy az egyszerű frázis kiteljesítésével operáló *Lucy In The Sky With Diamonds*, a McCartney apjának zenéjével, a ragtime-mal kacérkodó *When I'm Sixty-Four*, vagy a vurstlik és a cirkuszok világát idéző *Being For The Benefit Of Mr Kite!* önmagában véve is emlékezetes darab. Nem beszélve a lemezt záró *A Day In The Life*-ről, amely kivételesen közös szerzemény, ám nem úgy, ahogyan a kezdeti koprodukciók születtek, hanem a dal eleje és vége Lennontól, a közepe McCartney-tól származott, a két különböző egységet pedig zseniális megoldással forrasztották össze. A *Sgt. Pepper* jelentősége teljességében és koncepciójában nyilvánult meg: a lemez minden dala szerves egységet alkot, és mindegyikben ott van az a jellegzetes és megfoghatatlan vibráció, amelyet egy zenekritikus úgy fogalmazott meg, hogy olyan, mintha ez a zene az emberek idegvégződésére akarna tapintani.⁷

Eme időszak egyben az elszakadásé is. Ez a nagylemez is fölkerült az eladási listák élére, a rajongás és a szeretet azonban már érezhetően nem volt a régi, a Beatles és közönsége távolodni kezdett egymástól, s ennek csak egyik oka volt az, hogy a hajdani sikoltozó tinik bálványokkal együtt több tekintetben is a felnőtt kor küszöbére értek. Anglia továbbra is büszkén tekintett az 1965 ősze óta királyi rendjelet (M.B.E.) viselő fiaira – ennek egyik jeleként 1967 nyarán egy műholdas televíziós láncban a Beatles képviselte az országot, ahogyan élőben rögzítették *All You Need Is Love* című szeretethimnuszukat. Az érem másik oldala ugyanakkor az volt, hogy saját kezűleg forgatott, rendezett és vágott *Magical Mystery Tour* című filmjüket értetlenség, sőt ellenszenv fogadta; a benne fölhangzó *I Am The Walrus* című dal agresszív tónusa és obszcén kiszólásai kapcsán pedig a szülőknek komoly kétségeik támadtak afelől, hogy jól teszik-e, ha Beatles-lemezt vesznek a gyerekek karácsonyra.

A szakadékot csak növelte az együttes jó féléves afférja a transzcendentális meditációt hirdető csodaguruval, Maharishi Mahesh-sel, ami egy néhány hónapos indiai tartózkodást követően 1968 elején látványos szakítással ért véget.

Menedzserük, Brian Epstein tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála után a Beatles már nem tudta se eladni magát, se megmagyarázni bizonyos lépéseit úgy, ahogyan azelőtt. További zavaró tényezőként hatottak magánéletük fordulatai is, például Lennon kapcsolata a japán avantgárd képzőművésznővel, Yoko Onóval, vagy az, ahogyan a hatvanas évek álompárja, Paul McCartney és Jane Asher színésznő románca váratlanul véget ért.

A Beatles popkulturális értelemben 1967 nyarára ért föl a csúcra, pályájuk inentől e tekintetben lefelé tartott. Már nem voltak jópofa srácok, avagy érinthetetlen és megkérdőjelezhetetlen szentek, mint a hatvanas évek első felében; a sajtó előszeretettel csámcsogott botrányosnak tartott ügyeiken, főként kábítószeres zúrjeiken. Tehetségük és kreativitásuk ereje azonban mindenki számára kétségtelen maradt. A saját cégük, az Apple által kiadott első kislemez *A* oldalán lévő *Hey Jude* című McCartney-szerzemény volt az első olyan, rádióállomások által is játszott dal, amely átlépte a bűvös három percnyi időtartamot. Még ennél is fontosabb volt azonban a korong *B* oldalán hallható *Revolution*, amelyben Lennon 1968 azóta is számon tartott eseményeire reagált. Ez a szerzemény alapozta meg későbbi, a hatvanas évek legvégén és a hetvenes évek első felében született politizáló dalait, ezek sora az 1971-es *Imagine*-ben csúcsozódott ki. A *Revolution* lendületes, kemény gitáreffektekkal alátámasztott felvétel (Lennon szeretett volna egy lassabb, himnikusabb változatot is, azonban egy későbbi nyilatkozata szerint Harrison és McCartney ezt elszabotálta⁸), amelyben a vad, már-már agresszív zenét meglepő módon ellenpontozza a békére és szeretetre felszólító szöveg: a szerző egyetért 1968 tüntetőinek forradalmi követeléseivel, de nem ért egyet a barikádokkal, az erőszakkal és a pusztítással, sőt azzal sem, hogy egyes tüntetők Mao elnök portréjával vonulnak az utcára.

A Beatles tagjai közül kétségtelenül Lennon volt politikai értelemben a legharsányabb. Ennek következő fontos állomása az 1969 nyarán megjelent *Give Peace A Chance* című békedal, amelyet egy montreali szállodában rögzített Yoko Ono és megannyi korabeli ikonikus figura (Allen Ginsberg, Timothy Leary, Murray the K és mások) társaságában, és habár saját kislemezeként adta ki, a már említett kamaszkori megállapodás értelmében mind a mai napig a Lennon–McCartney-szerzőpáros jegyzi. Vele szemben társa, McCartney jóval tartózkodóbbnak bizonyult. 1969 elején például egy általa írt dalban (*Get Back*) megemlítette az Angliában élő pakisztániak helyzetét, ezt a sort azonban gyorsan ki is húzta a szövegből. A későbbiekben is egyetlen nagyobb politikai megnyilvánulás fűződik a nevéhez, 1972-ből, amikor a január 30-i írországi véres vasárnapra válaszul új együttesével, a Wings-szel megjelentette a *Give Ireland Back To The Irish* című kislemezt. (Liverpoolban rengeteg ír bevándorló él, ezért az ottaniak különösen érzékenyek az ír eseményekre. Lennon is reagált erre az eseményre, mégpedig az 1972-es *Some Time In New York City* című albuma több felvételében. Ez volt egyébként John Lennon utolsó aktíván politikus lemeze, dalai javarészt annak a '68-as gyökerű baloldali körnek⁹ a hatására íródtak, amelynek tagjai kitörő örömmel és nagy reményekkel fogadták a frissen Amerikába költözött zenészt.¹⁰ 1972 végére azonban Lennon szakított ezzel a társasággal – részben ügyvédei tanácsára, részben azért, mert Richard Nixont újraválasztották, emiatt pedig kilátástalannak érezte a további hadakozást.) A Beatles harmadik oszlopa, George Harrison ugyanakkor a spiritualitásban és az indiai

misztikában vélte megtalálni a társadalmi kérdésekre adható válaszokat. Az egy ideig rokonszenven figyelt hippi-mozgalomból ő például akkor ábrándult ki, amikor 1967. augusztus 7-én meglátogatta San Francisco elhíresült Haight-Asbury negyedét, és ott a világmegjobbítás kézzel fogható reménye helyett – elmondása szerint – egy rakás bedrogozott, ápolatlan, ragyás arcú tinédzserrel találkozott.¹¹

A pár hónappal a *Hey Jude* után megjelent, szimplán *The Beatles* címet viselő, egyébként a borítója után *Fehér Album*ként közismert dupla nagylemez ugyanakkor a közelgő föloszlást vetítette előre. A dalok többsége Indiában fogant vagy született (a *Sexy Sadie* például a Maharishivel való szakítás brutálisan szókimondó dokumentuma), mégpedig külön-külön: közös munkának már nyomát sem lehetett látni, nem csak a komponálás terén, de a felvételeken sem, hiszen gyakran megesett, hogy valamelyikük éppen hiányzott a stúdióból. Annál élesebben tűnt elő az albumon a négy eltérő arcél. Miközben Starr változatlanul a szeretetre méltó egyszerű fickót alakította, akinek Beethovenról a költészet jut az eszébe, Harrison végleg a miszticizmus felé fordult, és a Krisna-tudatú hívőkben találta meg közösségét. John Lennon ezalatt (mint láttuk) mind művészeti, mind politikai kérdésekben radikalizálódott: egyrészt előszere-tettel játszotta a békeharcos szerepét, másrészt Yoko Onóval az oldalán polgárpukkasztó és megbotránkoztató performanszokat és felvételeket készített. Mindez egyre látványosabb és egyre mélyebb ellenpólust képzett a polgári létet és a rock and roll életformát innentől fogva évtizedeken át mindmáig sikeresen ötvöző Paul McCartney-val szemben.

Ő volt az, aki igyekezett újabb s újabb szuflákat lehelni a szétfutni készülő csapatba. Folyamatosan tervekkel rukkolt elő. Az Apple cég a Beatles-ideáknak megfelelően afféle antikapitalista modellben próbált működni, például meghirdette, hogy bárki szabadon beküldheti zenei próbálkozásait, a többi gonosz kiadóval ellentétben ők tényleg kiadják; s noha valóban fölfedeztek pár tehetséget, ez a fajta bőkezűség – amely olyan szimbolikus lépésekkel párosult, hogy például egy hirtelen ötlettől vezérelve elajándékozták az aznapi vásárlóknak a Beatles-ruhákat és egyéb kellékeket forgalmazó butik teljes készletét – odáig vezetett, hogy a Beatles 1969 elején egyszerűen komoly anyagi gondokkal volt kénytelen szembenézni.

A megújulást próbálta szorgalmazni McCartney azon ötlete is, hogy hagyják a szürreális és pszichedelikus tónusokat, dobják sutba a kürtöket, a vonós hangszereket, a szitárt és a gőzorgonát, fogjanak újra gitárt a kezükbe és játszanak hagyományos rock and rollt, valamint lépjenek föl ismét klubokban, úgy, ahogyan pályájuk kezdetén, híressé válásuk előtt. Az ennek szellemében 1969 elején elindított felvételek azonban egy hónap alatt személyeskedéseket sem nélkülöző veszekedésekbe torkolltak. Noha irdatlan mennyiségű hang- és filmfelvétel született, sőt egy előre be nem jelentett és mára legendássá vált, több együttes által lemásolt koncertet is tartottak az Apple-székház tetején, a folyamatos

cívódás és az összhang hiánya meghiúsította a folytatást. Tavaszra úgy tűnt, hogy a Beatlesnek mindörökre vége. Harrison végérvényesen belemerült a keleti tanokba. Starr filmeket készített Peter Sellers-szel és másokkal. Lennon változatlanul a Yoko Ono-féle radikális politikai és művészeti irányért lelkesedett.

McCartney volt az egyetlen, aki még mindig nem adta föl. Csodával határos módon 1969 nyarára még egyszer, utoljára sikerült stúdióba rángatnia a Beatlest, hogy elkészítsék hatyúdalukat.

Senki nem mondta ki, hogy így lesz, de mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az 1969 szeptemberében kiadott *Abbey Road* című album az utolsó dobás. Ennek szellemében komponáltak és zenéltek, s becsületekre legyen mondva: tényleg beletettek apait-anyait.

Az *Abbey Road* méltó záróköve egy hatalmas és mindeddig utolérhetetlennek bizonyult életműnek. Belekerült minden, ami a Beatlest nagygyá, műfajában a legnagyobbá tette: pontosan illesztett, tökéletesre csiszolt hangzás, finomra és nagyívűre formált dalok, lendület, dinamika, irónia és szókimondó őszinteség. A Lennon–McCartney-páros újra régi fényében csillogott, és a végére a másik kettő is kiteljesedhetett: Starr egyik legkiválóbb szerzeményét komponálta és énekelte föl a nagylemezre (*Octopus's Garden*), Harrison pedig megmutatta, hogy mire képes, ha korlátok nélkül engedik dolgozni (*Something; Here Comes The Sun*). Az album végén, a sokat mondóan *The End* című nyúl farknyi dalban pedig ott az esszenciaként is fölfogható Beatles-üzenet: „*And in the end / The love you take / Is equal to the love you make*” („S végül a szeretet / Amit kapsz / Egyenlő lesz azzal, amit adsz”).

* * *

Jó pár tévhit kering a Beatles fölözslása körül. Pedig a megoldás, bár több tényezőtől tevődik össze, valójában pofonegyszerű.

Egyrészt, régóta tudjuk, hogy két dudás nem fér meg egy csárdában. Ráadásul itt akár több dudással számolhatunk, hiszen Lennonon és McCartney-n kívül Harrison is olyan tehetség volt, aki más zenekarokban vezéregyenység lehetett volna. A Beatles tehát nem azon zenekarok közé tartozott, ahol van egy frontember, aki mögött a tagok akár észrevehetetlenül is cserélődhetnek, az különösebben nem rengeti meg az együttes működését, sőt egy-egy csere a gitáros vagy a dobos posztján még akár jól is jöhet vérfrissítés gyanánt (ahogyan az nemegyszer megesett például a Rolling Stones-nál).

Másrészt, a Beatles története akkor ért véget, amikor tagjai harmincadik életévükhöz közeledvén kezdtek külön egyéniségként szemlélni a világot, és egyszerűen mindnyájuk számára teherré vált a húszas éveik legelején fölvetett – vagy éppenséggel a menedzsment által rájuk kényszerített – közös szerep.

Harmadrészt, talán szimbolikus, mégis fontos jelentősége van annak, hogy a Beatles éppen akkor oszlott föl, amikor befejeződtek a hatvanas

évek. Amikor végérvényesen fölött a „nagy”-nak aposztrófált generáció, amikor ez a nemzedék kénytelen volt szembesülni álmai beteljesíthetlenségével, amikor a rendőrök könnygránátot dobtak a virággal tüntetőkhöz, és amikor a rock egy korosztály lázadásából milliárdos iparaggá változott. Egy korszak visszavonhatatlanul véget ért. Az előző évtizedben a világ szellemi középpontjának számító „Swinging London” és vele együtt Anglia a hetvenes évekre elsűrült, a pezsgést a munkanélküliségtől való félelem, depresszió és sztrájkok váltották föl. Nem véletlen, hogy 1971-ben John Lennon – a benne egy ideig potenciális veszélyforrást látó Nixon-kormányzat nagy bánatára¹² – feleségével együtt New Yorkba költözött.

Más értelemben véve a felozlás oka az volt, hogy a Beatles másodjára már képtelennek bizonyult megújulni. Ez 1966 végén, amikor a turnézást abbahagyták, és megkezdődtek az úgynevezett stúdióévek, még sikerült nekik. Sőt: alkotókedvük és kreativitásuk ekkor virágzott ki igazán. A saját maguk által teremtett keretekből azonban már nem bírtak továbblépni. A *Fehér Album* idejére a zenekar egyértelműen a széthúzás, a közelgő széthullás jeleit mutatta. Hiába jött Paul McCartney az újabb és újabb ötletekkel, s próbálta menteni a menthetetlent, valójában külön-külön egyikükben és együttesen sem volt elegendő elszántság ahhoz, hogy megrázzák magukat. A személyes ellentétek és a kifelé kacsingatás túl erős volt ahhoz, hogy valóban közösen képzeljék el a jövőt. Dacára annak, hogy a hatyúdál, az *Abbey Road* valóban nagyon jóra sikeredett. Ám a kohézió csak az album felvételének idején élt.

Negyven esztendővel később, 2009. szeptember 9-én, egy monumentális méretű, 9/9/9-nek¹³ elkeresztelt globális kampánnyal megtámogatva egyazon napon dobták piacra a Beatles dalaira épülő számítógépes játékot, valamint az együttes összes hivatalosan megjelent felvételét díszdobozban, digitálisan és a mai kor követelményeinek megfelelően újratekerve – ráadásként pedig vájtfülűeknek és megszállottaknak az eredeti nagylemezek mono változatait, csillagászati áron.

Egy efféle gigantikus vállalkozásnak már pusztán az elindítása óriási érdeklődést feltételez. A kiadóknak nem kellett csalatkozniuk: a körülbelül 70 ezer forintért kínált díszdoboz (a mono verzió még ennél is többbe került) rövid időn belül hozta a kereskedelmileg remélt hasznot; a legújabb, interneten és számítógépeken nevelkedett generációkat megcélzó interaktív Beatles-játék pedig nem sokkal a forgalmazás kezdete után eladási rekordokat döntött. Talán nem kell különösebben bizonygatnunk, hogy a Beatles több mint négy évtizeddel a felozlását követően is jövedelmező üzletet és kiváló befektetést jelent.

S még annál is többet.

Miközben a Beatles dalait egyre többen és egyre gyakrabban emlegetik az emberiség általános kultúrkincsei között (ebben természetesen része van annak is, hogy az a generáció, amely kamaszkorában Beatles-lemezekre költötte a zsebpénzét, és Beatles-koncerteken sikítozott,

mára meghatározó és véleményformáló szerephez jutott), és se szeri, se száma a komolyzenei és egyéb Beatles-feldolgozásoknak, ezalatt az együttes a lázadás és az ellenkultúra egyfajta megkésett jelképévé magasztosult. Ebben a formában pedig – az újra működő Apple cég és menedzsment harsány közreműködésével megtámogatva – folyamatosan újabb és újabb nemzedéket vesz célba.

A 2010-es évek beköszöntével ott tartunk, hogy a Beatles élő dolog. Sőt, élőbb, mint az elmúlt négy évtizedben volt. A zenekar itt van velünk.

A megváltozott világban is él és virágzik a Beatles-birodalom. Talán még látványosabban, még erősebben, mint annak idején. Ezúttal ugyanis már nem csak a siker múlandó talaján gyökerezik, hanem annál mélyebben. A Beatles hozzánk tartozik. Még ha nem tudjuk és nem is veszünk tudomást róla, akkor is része az életünknek. Ez annak ellenére így van, hogy a megváltozott viszonyok közepette a menedzsment manapság gondosan ügyel arra, hogy a Beatles jólfésült arcát tárja elénk. Talán ezzel is magyarázható, hogy mind a mai napig hivatalosan nem jelent még meg DVD-n az együttes utolsó közös filmje (*Let It Be*, 1970), amely a feloszlás első számú dokumentuma, fals, olykor disszonáns hangokkal és személyeskedésektől sem mentes veszekedésekkel tarkítva. A rock ma már elsősorban, sőt szinte kizárólag üzlet. Erre jó példa a hajdan legfőbb rebellisnek kikiáltott Rolling Stones, amely mostanra gigantikus világ körüli turnéi révén jól tejelő megavállalkozás, utazó nagycirkusz lett. Ahogyan annak idején, úgy sokan szeretnék a Beatlest ma is afféle kedvesen mosolygó, kicsit szeleburdi, de végtére is aranyos srácoknak beállítani. Pedig ez a zene, eredetileg annak minden kulturális és társadalmi hozadékával együtt, olykor bújtatottan, máskor nagyon is nyíltan a lázadásról, a tiltakozásról, de még inkább egy jobb, egy szeretetteljes, nem pénzéhes és nem kizsákmányoló világ megteremtéséről szólt.

Jegyzetek

- ¹ Epstein 1964-ben megjelent önéletrajzában (*A Cellarfull Of Noise*) számolt be először a Beatlesszel való megismerkedéséről. Ez a könyv meglehetősen sok regényes elemet tartalmaz, amelyet azóta több monográfia is (olykor kritikátlanul) átvett. Ilyen például a liverpooli rajongó, Kurt Raymond Jones legendája. Ez az állítólagos fiatalember 1961 őszén egy német kiadású Beatles-kislemezt keresett Epsteinnél, aki azonban állítólag sem erről, sem az együttesről nem hallott. Ma már tudjuk, hogy ennek kevés realitása lehetett, Epstein, mint show business-ben érdekelt üzletember, már jóval azelőtt ismerte a Liverpoolban hamar helyi sztárrá lett Beatlest, mielőtt találkozott volna velük. A sztori talán az életrajz megírásában közreműködő Derek Taylorhoz, a Beatles sajtófőnökéhez köthető, akinek nagy szerepe volt a Beatles-legendák megteremtésében.
- ² Ideje elvetnünk azt a legendát, miszerint a Beatles tagjai munkakörnyezetből származtak volna (amit nagyban táplált Lennon 1970-es, *Working-Class Hero*

- c. dala). Ehhez a legközelebb Ringo Starr áll, ám közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a Beatles-fiúk alsó középosztálybeli környezetben, takaros liverpooli otthonokban, többé-kevésbé rendezett körülmények között nőttek fel. Mindennek persze világnézetüket és különösen Lennon politikai állásfoglalását tekintve különösebb jelentősége nincsen.
- ³ Elhíresült esszéjében (*What Songs The Beatles Sang...* Times, 1963. december 23.) például William Mann a *Not A Second Time* című Beatles-felvételt Mahler egyik szerzeményéhez hasonlította.
- ⁴ (Miles 2009) A könyben McCartney több fejezetben és több dalhoz kapcsolódóan kifejti, hogy kora délutánoként kiautózott Lennonhoz Kenwoodba, ahol aztán együtt komponáltak.
- ⁵ Félrehallotta az „*I can't hide*” sort, mégpedig arra, hogy „*I get high*”. (Miles 2009, 213)
- ⁶ Leary ekként nyilatkozott az együttesről: „Kijelentem, hogy John Lennon, George Harrison, Paul McCartney és Ringo Starr mutáns. Az Isten evolúciós ügynökei, akiket azért küldött a Földre, hogy a rájuk ruházott misztikus hatalom birtokában új emberfajt teremtsenek.” (Miles 2009, 385)
- ⁷ A kijelentés Wilfred Mellerstől hangzik el, az 1982-ben készült *The Compleat Beatles* című dokumentumfilmben.
- ⁸ Az erre vonatkozó kijelentés Lennon 1980. szeptemberi nagy Playboy-interjújában hangzik el. Ennek magyar változata (kissé rövidített formában) először Koltay Gábor könyvében (1981) jelent meg. A *Revolution* c. dalról szóló megállapítást lásd e kiadás 172. oldalán.
- ⁹ A körhöz olyanok tartoztak, mint például Jerry Rubin, az 1960-as és 1970-es évek ismert aktivistája, akiből később, a „forradalmi” idők elmúltával sikeres üzletember vált. Rubin néhány évvel korábban, a vietnami háború elleni nagy tüntetések idején szerzett országos hírnevet, mások mellett Abbie Hoffmannal, a Yippie becenevéen emlegetett, nemzetközileg és ifjúságként aposztrofált, liberális, zöld és anarchista színezetű párt megalapítójával, az 1968-as chicagói összetűzések vezéralakjával. A társaság akkortájt éppen John Sinclair költő kiszabadításáért küzdött, akit 1969-ben két marihuánás cigaretta birtoklásáért tíz év börtönre ítélték. Az 1971. december 18-án, Sinclair kiszabadítása érdekében megrendezett Ann Arbor-i koncerten Stewie Wonder, Allen Ginsberg és mások mellett John Lennon és Yoko Ono is föllépett. Az akció sikeresnek bizonyult, ugyanis két napra rá a költőt kiengedték michigani börtönéből. Az említett *Some Time In New York City* című lemezen Lennon és Yoko Ono egyébként egy másik emberjogi aktivistáról, Angela Davisről is megemlékezik.
- ¹⁰ Ugyanebből a korszakból való Tariq Ali és Robin Blackburn Lennonnal és Onóval készült interjúja, amely eredetileg a *Red Mole* 1971. márciusi számában jelent meg. Magyar változat: „A munkásosztály hőse – interjú John Lennonnal és Yoko Onóval”. Fordította: Battyán Katalin. *Eszmélet* 32 (1996. tél)
- ¹¹ *The Beatles Anthology* (dokumentumfilm-sorozat). 1995. 7. epizód
- ¹² A részletekről lásd a 2006-ban készült *US vs. John Lennon* című dokumentumfilmet (rendező-forgatókönyvíró David Leaf és John Scheinfeld).
- ¹³ A kilences számnak mágikus, bár nem igazán magyarázott jelentősége van a Beatles-életműben. Lásd pl. a *One After 909* című dalt, Lennon *No. 9. Dream* és Harrison *Cloud Nine* című szerzeményét, vagy pl. a *Revolution No. 9* című avantgárd felvételben visszatérő, „Number Nine”-ot ismételtető férfihangot.

- Baird, Julia – Giuliano, Geoffrey 1988: *John Lennon, my brother*. London, Grafton
- Bánosi György – Horváth Endre – Tihanyi Ernő 1993: *B mint Beatles*. Budapest, Synatura Kft
- Bánosi György – Tihanyi Ernő 2001: *Beatles zenei kalauz*. Budapest, Anno Kiadó
- Benedek Szabolcs – Bárányi Andrea 2000: *McCartney*. Budapest, Dekameron Kiadó
- Bennahum, David 1991: *In their own words – The Beatles after the break-up*. London, Omnibus Press
- Doggett, Peter 2009: *You never give me your money*. London, Harper
- Gambacini, Paul 1996: *The McCartney interviews*. London, Omnibus Press
- Goldman, Albert 1988: *The lives of John Lennon*. New York, Bantam
- Harrison – by the editors of the *Rolling Stone*. (2002) New York, Rolling Stone
- Harry, Bill 1992: *The ultimate Beatles encyclopedia*. London, Virgin
- Hoffmann, Dezo 1992: *Együtt a Beatlesekkal*. Budapest, Bisell Antikvárium
- John Lennon saját szavaival*. (2004) Budapest, AllPrint Kiadó, (Fordította: Romhányi Török Gábor)
- Koltay Gábor 1981: *John Lennon 1940–1980*. Budapest, Zeneműkiadó
- MacDonald, Ian 1999: *A fejek forradalma*. Budapest, Park Kiadó, (Fordította: Révbíró Tamás)
- Miles, Barry 2009: *Paul McCartney*. Budapest, Cartaphilus, (Fordította: Lénárt Levente)
- New Musical Express Original 2003: *John Lennon – The Beatles and beyond*. London, NME
- Norman, Philip 1981: *Shout! The true story of The Beatles*. London, Corgi
- Sebők János 2005: *A Dakota-ház fantomja*. Budapest, Népszabadság Könyvek
- Spitz, Bob 2008: *A Beatles teljes története*. Budapest, Európa Kiadó, (Fordította: Várady Soma)
- The Beatles Complete*. (1983) Piano/Organ/Vocal Edition. London, Wise Publications
- Ungvári Tamás 1981 (1969): *Beatles-biblia*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Ungvári Tamás 2011: *Új Beatles-biblia*. Budapest, Scolar Kiadó
- Wenner, Jann S. 2001: *John Lennon emlékezik*. Budapest, Cartaphilus, (Fordította: Kőrös László)

Ilya Ehrenburg szovjet író, 1964

A történelem és a társadalomtudományok ma

Amikor a neves történész, Eric Hobsbawm 91 éves korában megkapta Bécs városának díszpolgára címét, visszatekintett életútjára, s ezt az észrevételt fűzte hozzá:

„Szerencsém volt, mert a történészeknek ahhoz a világszerte fellelhető generációjához tartoztam, amelyik az 1930-as évek és a historiográfiai fordulatot hozó 1970-es évek között forradalmasította a történetírást, elsősorban azért, hogy új kapcsolatokat teremtett a történelem és társadalomtudományok között. Ez nem csupán egyetlen ideológiai iskolára szorítkozott. A történelmi modernitás harcáról volt itt szó a Ranke-féle régi, konvencionális történetírással, akár a gazdaságtörténet, az *Annales*-ban közzétett francia szociológia és földrajz, a marxizmus, akár Max Weber zászlaja alatt vívták.” (Idézi Botz et al. 2008: 74)

Hobsbawm véleményével és értékelésével talán nem mindenki ért egyet. Ám kétségtelenül sok igazság van abban a megfigyelésében, hogy a történészek és a társadalomtudósok között kialakult újfajta együttműködési formák elősegítették a történelmi kutatásokat Nyugaton a két háború közötti időszakban és az 1970-es években. Az is igaz, hogy a huszadik század utolsó negyedében újra csak nőtt a távolság a történelem és a társadalomtudományok között. E tanulmány azt a véleményt fogalmazza meg, hogy azóta már a harmadik periódusba léptünk, amikor is újfajta kooperáció lehetősége sejlik fel a történelem és a társadalomtudományok között, ami egyre inkább gyakorlattá is válik.

Eltávolodás

Amikor Hobsbawm a történelem és a társadalomtudományok közötti újszerű kapcsolatokra tekintett vissza, akkor különféle, kisebbségben létrejött fejleményekre utalt, amelyek kölcsönösen erősítették egymást, annak ellenére, hogy különböző országokban jelentkeztek. Ezek között jelen voltak azok az interdiszciplináris megközelítések, amelyekkel a franciaországi *Annales* lapjain kísérleteztek, illetve amelyeket a brit *Past & Present* című folyóirathoz közel álló marxista történészek munkái reprezentáltak. Hobsbawm az Egyesült Államok-beli történelmi szociológia

művelőire utalt, másfelől pedig az 1950-es és 60-as évek „új gazdaságtörténetére”, valamint a *társadalomtörténetre* [a szűkebbre szabott feladatokkal foglalkozó „social history” meg a tágabb értelmű „history of society” irányzataira], és a *Historische Sozialwissenschaft*ra, amely az 1960-as években Nyugat-Németországban – Max Weber erőteljes hatására – alakult ki.

Noha ezek s néhány más áramlat meglehetősen különböztek egymástól, ám mégis akadt egynéhány közös vonásuk is. Először is, kutatási dimenzióként mindegyik irányzat a *struktúrákra* és a *folyamatokra* helyezte a hangsúlyt, nem pedig az egyes cselekvésekre, személyekre és eseményekre. A történészek csupán kis csoportja lépett fel nyíltan a *Strukturgeschichte* (struktúratörténet) mellett. De nagyon sokuk többé-kevésbé meggyőződéssel vallotta, hogy ha valaki valóban meg akar magyarázni valamilyen változást, akkor alaposan meg kell vizsgálnia azokat a – gazdasági, társadalmi, politikai vagy eszmei – struktúrákat és folyamatokat, amelyek a megfigyelések, a cselekvések és az egyes események „alapjául szolgálnak”, miközben egyidejűleg állandóan vissza is hatnak rájuk. Másodsor, a historiográfia ezen egymástól különböző áramlatain belül a történészek olyan analitikus megközelítéseket alkalmaztak, amelyek jóval túlmentek a jelentések hermeneutikai rekonstrukcióján. Az 1960-as és 1970-es években ez annyit jelentett, hogy a történész a fogalmak explicit meghatározását kereste, elméleti alátámasztással kísérletezett, időnként kvantitatív módszereket is igénybe vett, és összehasonlító elemzéseket végzett. A történetírás ekkor jóval analitikusabbá vált. Harmadszor, a történészek mind a munka eltervezésében, mind a végrehajtásában a rokon diszciplínákkal, különösképpen a szociológiával, a politikatudománnyal és a közgazdasággal való szoros együttműködésre törekedtek. E törekvést a *Historische Sozialwissenschaft* programja fejtette ki a legnyíltabban. Negyedszer, nagy hangsúlyt kaptak a társadalmi-gazdasági dimenziók, úgy is, mint az elemzés tárgyai és úgy is, mint általában a történelem jobb megértésének vezérfonalai. Felvirágzott a társadalomtörténet egyik változata, a *social history*, amely néha a *societal history* (avagy *history of society*) tágabb formáivá fejlődött. Ötödször pedig, ezek a historiográfiai irányzatok gyakran annak a politikai és szellemi légkörnek alkották részét, amely bírálta a hagyományokat, és alapvető változásokat követelt mind a történelemtudomány terén, mind pedig általában a társadalom vonatkozásában.¹

Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől a trend megváltozott: a történelem és a társadalomtudományok viszonya ismét meglazult. Ez elsődlegesen a történeti kutatások terén lezajlott alapvető irányváltás következménye volt. A társadalomtudomány *social history*nak nevezett iskolája elvesztette korábbi vonzerejét mint ellenzéki és újtító szellemű irányzat. Különösen marxista szemléletű változatai okoztak csalódást: nem váltották be azokat a nagy reményeket, amelyeket korábban tápláltak irántuk. Az 1980-as években az *Alltagsgeschichte* (a minden-

napok története) szószólói erősen bírálták a korábbi *social history* és gazdaságtörténet struktúrakutató preferenciáit. Azt követelték, hogy kapjon nagyobb hangsúlyt a cselekvések, a megfigyelés és a tapasztalat, azaz a történelem megannyi szubjektív dimenziója. E törekvéseket támogatták a nő- és *gendertörténet* adta impulzusok, amelyek a korábbi évtizedekben elhanyagolható jelentőségűek voltak. A történészeket egyre inkább érdekelte a szimbolikus formák rekonstrukciója és a kulturális szokások magyarázata. A kultúratörténet különböző formái – nem egy napra, hanem évtizedre szóló – csatát nyertek. Míg az 1960-as és az 1970-es években a hangsúly gyakorta a széles, nagyívű struktúrákra és folyamatokra esett, most felfedezték a *mikrotörténeti* megközelítés báját. Néha ezt a szemléletváltást a *nagy elméletek* és az analitikus megközelítések iránt tanúsított elsöprő erejű bizalmatlanság kísérte. A „miért”-re kérdezést a „hogyan”-ra kérdés váltotta fel. Újra nagy hangsúlyt kapott a *narrativitás*. A nyelv egyre fontosabbá lett mind a kutatás tárgyaként, mind pedig a kutatás és a bemutatás eszközeként. A fogalmak története (Begriffsgeschichte) hídként szolgált a társadalom- és a kultúratörténet között, egyre inkább konstruktivista szellemben, jelentős érzékenységgel az eszmék, a fogalmak és kategóriák alakító ereje iránt – mind magában a múltban, mind pedig a feltárás aktusában. Mindez nem jelentette azonban azt, hogy a korábbi paradigmákat egyszerűen félretették volna.

Sokkal inkább arról volt szó, hogy a kialakult helyzetből számtalan konfliktus adódott és újfajta kombinációk keltek életre. Míg a múltban Marx, Weber, Durkheim, Parsons és Habermas kölcsönzött tudományos háttérrel a történeti kutatásoknak, mostanra gyakorta felváltotta őket Geertz és Simmel, Foucault és Derrida s más posztmodern gondolkodók. De gyakran megvoltak minden elméleti iránymutatás nélkül.

Ám annyi bizonyos, hogy a társadalomtörténet (*social history*) nem tűnt el. Átthátotta és átalakította az általános történettudományt, újfajta kombinációkban élt tovább – különösen érvényes ez a kultúrtörténetre. Ezzel egyidejűleg sokkal gyakoribbá és vonzóbbá vált a tapasztalatok és várakozások, a beállítódások, az eszmék és a diskurzusok, a cselekvések és a reakciók tanulmányozása anélkül, hogy azok (társadalmi, intézményi, strukturális) feltételeit, következményeit és kontextusát is vizsgálat tárgyává tették volna – vagyis mindazt, amit a *social history* oly buzgón elemzett.

Ezek a változások szervesen kapcsolódtak az alapvető paradigmaticus átalakuláshoz: elmozdulás volt megfigyelhető abban a tekintetben, hogy melyek a történelem kutatásának legfőbb mozgatórugói. Valaha a meghatározó motiváció az volt, hogy „tanuljunk a történelemből”. Mostanra a történettudomány érdekességét viszont az adta, hogy az identitás kialakításának alapja, illetve egyfajta irányjelző lehet a tekintetben, hogyan kell egy másik emberhez viszonyulni. A történeti kutatások nemcsak kevésbé struktúra-orientáltak lettek (és néha sokkal voluntarisztikusabbak is), hanem analitikus jellegükből is sokat veszítettek. A történészek körében

jelentősen csökkent a társadalomtudományi fogalmak és módszerek iránti érdeklődés. Ismét nőtt a távolság a történelem és a társadalomtudományok között. (Kocka 2003, 21–28; Kocka 2010b, 99–115, 152–157)²

Míg a történelemtudományban végbement változásoknak döntő szerepük volt a növekvő távolság kialakulásában, addig alig történt bármiféle változás a társadalomtudományok terén, legalábbis olyan, amely e tendenciának útját állta volna. Bizonyos, hogy a *közgazdaságtan* mint tudományág az utóbbi évtizedek során nem vált történetibbé. Inkább egyfajta cselekvéseméleti és mikroökonómiai fordulat [an action and micro-theoretical turn] mehetett végbe e téren. A közgazdaságtan figyelmét az emberi természet ahistorikus elméletének igényeire és eredményeire összpontosította, s változatlanul erős maradt a formalizált modellek terén. E tudományág saját elméleti produktivitását annak tulajdonítja, hogy elvonatkoztat a kulturális tényezőktől és a történeti kontextusuktól, és közben az *ember* időtlen fogalmával dolgozik. Ebből adódik, hogy e tudományág éles ellentmondásban áll a történeti és kultúratudományokkal, amelyek az emberi „természetet” nem tekintik antropológiailag állandónak, hanem a történelmi folyamatok termékének. A történész szemszögéből a közgazdaságtan művelőinek ahistorikus emberszemlélete elképesztően leegyszerűsítő és sematikus – annak ellenére, hogy kifinomult elméleti apparátusukat a kívülálló nehezen érti meg. A szabálynak ellentmondó kivételeket majd később említem. (Hodgson 2001; Tanner 2004, 69–98)

A *politikatudomány* különböző irányokban fejlődött. Néhány politológus szélesesen megalapozott, történeti mélységű összehasonlító kutatásokkal foglalkozik, így például Theda Skocpol, Peter Hall vagy Kathleen Thelen. Az *Amerikai Politikatudományi Egyesület* (American Political Science Association) által 1990-ben alapított *Történelmi és Politikatudományi Bizottságnak* (Committee on History and Political Science) rövid idő alatt több száz tagja lett. Befolyásos német politológusok érdeklődésének fókuszában is a történeti megközelítés áll, példa erre Klaus von Beyme és Manfred Schmidt munkássága. Másfelől, Peter Hall mostanában bírálta az amerikai politikatudomány egyre erősödő dehistorizálását, és kiemelte az amerikai kutatók fokozódó érdeklődését a racionális döntés paradigmája iránt, ami előszeretettel koncentrálna a preferenciák hatásaira, és csak kevésbé foglalkozik azok eredetével, változásaival és illékonyásával. „Az elmúlt huszonöt évben a társadalomtudományok drámai változáson estek át. A legszembetűnőbb fejlemény, különösen Amerikában: egyfajta kettéválás ment végbe a kultúrával foglalkozó tudósok, illetve az anyagi erőket vizsgáló kutatók között. A pálya egyik felén a történettudomány és az antropológia közelebb húzódott a kritikai kultúrakutatáshoz (cultural studies). A másikon a politikatudomány a közgazdaságtudomány felé oldalgott. Mint magára hagyott, egyedül játszadozó gyermek, az amerikai szociológia próbálta megkönyékezni a többieket, de nem volt képes bevonni őket a maga játékába.” (Hall 2007, 121–141, 127. jegyzet)

Ami pedig a szociológiában lezajlott fejleményeket illeti, itt még nehezebb az általánosítás. Kétségtelen, számos szociológus jelentősen hozzájárult Németországban a *Historische Sozialwissenschaft* programjának kialakításához. Köztük volt Max Weber és C. Wright Mills, Ralf Dahrendorf és Charles Tilly, M. Rainer Lepsius és Wolfgang Schluchter, hogy csak néhány nevet említsünk. A történészek továbbra is jó hasznát vették azon szociológusok munkáinak, akik érdeklődést tanúsítanak a történelem iránt, vagy legalábbis nyitottak a történelemre, kezdve az összehasonlító történeti szociológiával a társadalomtudományok köréből (lásd például Shmuel Eisenstadt, Björn Wittrock, Dietrich Rueschmeier munkásságát), folytatva a sort a történeti szociológia hatásos hozzájárulásaival (Michael Mann és kissé különböző módon, de Hans Joas is), továbbá olyan nagy hatású teoretikusok munkáival, mint Pierre Bourdieu és Anthony Giddens, akiket a társadalomtörténészek előszeretettel és sűrűn idéznek. Nemrégiben Wolfgang Streeck német szociológus a kapitalizmussal foglalkozó tanulmányt publikált Németországban, amelyben a társadalomtudományok és a történettudomány szorosan összefonódó, egységes szemléletét támogatja és egyben gyakorolja is. Másfelől viszont elhanyagolható azoknak a helyeknek a száma, ahol a történészek és a szociológusok nem csupán szórványosan dolgoznak együtt;³ együttműködésük sokkal ritkább, mint harminc vagy negyven évvel ezelőtt. Kétségtelen, hogy a szociológia általában vett historizálása nem tapasztalható. A történészek és a társadalomtudósok, nem utolsósorban a szociológusok, továbbra is jócskán eltérnek egymástól érdeklődésüket, nyelvezetüket, lábjegyzetelési módszereiket és közlési módjaikat illetően. A *történeti társadalomtudomány* vízióját, amely egybeolvasztaná a résztvevő tudományágak elemeit, még nem sikerült valóra váltani sem a történelem, sem a szociológia terén.⁴

Persze, a fentebb tárgyalt trendek alól vannak kivételek. Akadnak újfajta interdiszciplináris szövetségek, amelyek a régiek helyébe léptek, így például egyfelől a társadalom- és a kultúratörténet, másfelől a kulturális antropológia és a néprajz alkot ilyen szövetséget. Jelentős a tudományágak közötti együttműködés az olyan specifikus problémákra irányuló területeken, mint amilyen az erőszak, az előregedés vagy a migráció kérdésének vizsgálata. Ám ami a történettudomány és a közgazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia diszciplináit illeti, köztük a határok nem lettek átjárhatóbbak az elmúlt három évtized során. Éppen ellenkezőleg. Jóval ellenállóbb szerkezeteknek bizonyultak, mintsem az 1970-es években a *Historische Sozialwissenschaft* szószólói képzelték.

Gazdaságtörténet és közgazdaságtan

Ugyanakkor az utóbbi időben mégis az együttműködés új lehetőségei nyíltak meg a történettudomány és a társadalomtudományok között.

Ennek a folyamatnak az illusztrálására a gazdaságtörténet, a közgazdaságtan és a gazdaságszociológia közötti viszonyt mutatom be kissé részletesebben.

Először is, roppant érdekes, a közgazdaságtan alapjait illető vita folyik már jó ideje a közgazdászok és a tudományelmélet művelői körében.⁵ A játékelmélet előtérbe helyeződése következtében az elmélet hatása alatt dolgozó közgazdászok már régóta feladták az individuum mint haszonmaximalizáló *monász* (oszthatatlan szubsztancia) fogalmát. Ehelyett a kölcsönhatásos viszonyok és a döntéshozatali eljárások foglalkoztatják őket, valamint ebből következően – legalábbis elvileg – az a változó világ, amelyben a kölcsönhatások lezajlanak és a döntéseket meghozzák. E mozgalom túllép a metodológiai individualizmuson, ami a hagyományos közgazdaságtant jellemezte. Hasonló irányban halad a *korlátozott racionalitás* (bounded rationality) kérdésében folyó vita is, amelyik radikálisabb megnyilatkozásaiban közel került ahhoz, hogy tagadja a haszon-optimalizáló egyén konstrukcióját. Amikor közelebről vizsgálat alá vették az individuumnak azt az általában erősen korlátozott képességét, hogy az információk teljes ismeretében tudja mérlegelni az alternatívákat, és képes racionálisan választani ezen alternatívák illetve az alternatív költségek között, a vizsgálat rávilágított a „stopszabályok” (stop rules) és a döntésben felhasználható „kiskapuk” fontosságára, ez utóbbiaknak viszont a szokásokkal, a közös hagyományokkal, a mentális modellekkel és a megértés és tanulás folyamataival van szoros kapcsolatuk. Ezek pedig ismét csak pályafüggőek, és saját történetük van. A neurobiológiai kutatások igazolni látszanak ezt az elképzelést. Elvben, és bizonyos közgazdászok és teoretikusok ismeretelméleti megfontolásaiban – legalábbis a szakterületükön egy elgondolkodó kisebbséget képviselők között – ezt a megközelítést úgy tekintik, mint ami széles csapást vág a történelem és a kultúratudomány (cultural sciences), illetve egyfajta reflektív gazdaságtörténet felé.

Másodsor, meg kívánok említeni egy másik fejleményt a közgazdaságtan terén, ami a gazdaságtörténettel való együttműködést támogatja: nevezetesen az intézményi közgazdaságtan szívós folytonosságát és további fejlődését. Amikor Douglas North és szerzőtársai 1970 körül új lendületet adtak e fejleménynek, különösen azzal, hogy a tulajdonjogi paradigmákkal kezdtek foglalkozni, akkor Knut Borchardt egyértelműen kimutatta, mennyire pontosan jelezték előre ezt a tendenciát az olyan tudósok, mint Gustav Schmoller és Werner Sombart, a német gazdaságtörténeti iskola képviselői a XIX. század végén és a XX. század elején. Az „új intézményi közgazdaságtan” a gazdasági folyamatok történelmi foglalatát vizsgálja, a piacok szabályait és normáit elemzi. Felteszi a kérdést: ki állapítja meg e szabályokat és normákat, és ki ellenőrzi betartásukat? Mibe kerül a szabályok megszegésének szankcionálása? Mikor és miért megy végbe a társadalom intézményi berendezkedésének változása? Milyen következménnyel jár, mondjuk, a rendelkezési jogoknak a közös-

ségtől az egyénhez való áthelyezése? Az intézménynek tág fogalma van használatban, és mindenféle szabályozó rendszereket értenek alatta a jogtól a konvenciókig, a normáktól a szokásokig.

Ez viszont szélesre tárja az ajtót a történészekkel való együttműködés előtt, akik – mint például Werner Abelshausen és Volker Berghahn – széles körben vitatják a kapitalizmus német („rajnai”) modelljének korlátait és teljesítményét. E modell magasan szervezett koordinációt mutat, ha összehasonlítjuk más, sokkal inkább piaci alapú „kapitalizmus-változatokkal” Angliában vagy az Egyesült Államokban. A „business history” („vállalkozástörténet” [a gazdaságtörténet része az Egyesült Államokban bevett közgazdaságtanban – a ford.]), például amelyek a műveleti költségekkel vagy a vállalkozói hálózatokkal foglalkozik, szintén az intézményi közgazdaságtan tárgyát műveli.⁶

Harmadsorban, a gazdaságszociológia az intézményen túlra is kitérít és kiterjeszti azokat a témaköröket, amelyekkel az intézményi közgazdaságtan foglalkozik. Jens Becker és Richard Swedberg, két jelentős szerző e téren, rámutatnak arra, hogy az a kérdés, milyen szerepet játszanak a gazdaság csererendszereinek működésében a társadalmi, kulturális és politikai feltételek, klasszikus szociológiai kérdés, amelyet 1945 után hosszú időre, egészen a problémának az 1980-as években bekövetkezett újrafelfedezéséig a háttérbe száműztek. E kutatók találgatásokba bocsátkoznak arról, mi az oka a gazdaságszociológia iránt ismételtelen feltámadt érdeklődésnek: „A fordista szabályozás jóval rugalmasabb szervezeti struktúrákkal való felváltása, a kelet-európai gazdaságok átalakulása és a globalizáció folyamata, úgy látszik, olyan drámai változásokba sodorták a gazdaságot, amelyek végkimenetele, velejáró következményei, sőt, időnként még az iránya is homályos. Ezeknek a gazdasági fejleményeknek a társadalom egészére döntő hatásuk lesz. Meg fogják változtatni az állam szerepét, és bizonyos nem-gazdasági változókat, mint amilyenek a társadalmi tőke, fontos gazdasági erőforrásokká léptetnek elő, és hatással lesznek a családra is a foglalkoztatási formák radikális átalakulása révén. De vajon milyen elmélet alapján lehet ezeket a változásokat megérteni?”⁷ Válaszuk az, hogy rámutatnak a közgazdaságtan és a szociológia közötti új kapcsolat szükségességére, és érvelésük a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válság közepette még aktuálisabb, mint valaha. Hozzá kell tenni, hogy e helyzet alkalmat ad arra, hogy bekapcsoljuk ide a történeti és gazdaságtörténeti kutatásokat, ha az érintett gazdaságtörténészek nem vesznek fel túlságosan szűk perspektívát, hanem széles fronton vitatják meg a dolgokat: vizsgálják például a bizalom, a vallás, a családstruktúrák, a hálózatok és az állam kérdéseit.

Negyedszer, a történészek vizsgálódásainak körében is voltak és vannak olyan változások, amelyekre érdemes egy pillantást vetni. A kutatás területén történt kulturális fordulatok gyakran arra ösztönözték a történészeket, hogy hagyják figyelmen kívül a gazdaságtörténetet és általában a gazdasági kérdéseket. Ám ugyanezek a kulturális fordulatok

a gazdaságtörténeti megközelítések újfajta módszerei előtt is utat nyitottak, amelyek felkeltették a közgazdászok és más társadalomtudósok érdeklődését. Álljon itt néhány példa. (Berghoff – Vogel 2004)

Egyes tudósok, így például Adam Tooze és Robert Salais, akik meg vannak győződve a nyelv formatív erejéről, a fogalmak történetét elemzik, és azokat a társadalomtörténészek és statisztikusok által használt kategóriákat vizsgálják, amelyeket a múlt társadalmainak feltérképezésére használnak; olyasfajta fogalmakról van szó, mint „munkások” és „alkalmazottak”, „munka” és „munkanélküliség”. Nemcsak azt szeretnék megállapítani, mely társadalmi valóságalelemek tükröződtek az efféle fogalmak kialakulásában és elterjedésében. Azt is feltárják, hogy az ilyen, gyakorta használt fogalmak miképpen segítették a múltbeli társadalmak strukturálódását és formálódását, azaz, hogyan szolgálták a társadalmi valóság szemantikai feltérképezését, vagyis hogyan járultak hozzá a társadalmi identitás, a csoportok és az osztályok kialakulásához.⁸ Ezt a megközelítést a civil társadalom történetének feltárására is alkalmazták már. (Wagner 2006, itt kiemelendő Hallberg és Wittrock tanulmánya, 28–51).

Léteznek már tanulmányok a „munka” [mind a „labour”, mind a „work” jelentésében vett „munka”] fogalmának történetéről, illetve arról, hogy ezt a fogalmat [illetve ezeket a fogalmakat] egyes országokban és egyes nyelveken miért és hogyan határozták meg egészen eltérő módokon az elméleti tanulmányokban is, meg a kollektív tárgyalások vagy a szociálpolitika (avagy szociális ellátórendszer) nyelvezetében. E tanulmányok feltárják a munkatapasztalatok és a munkakapcsolatok jellegét a hagyomány, a piacok és a kormányzati beavatkozás közötti kölcsönhatásban. (Biernacki 1995; Zimmermann 2001) Létezik és szépen virágzik a fogyasztás történetének feltárása, ami többek között azzal foglalkozik, hogy elemzi a kulturális orientáció, a nemek és a piaci viselkedés közötti kapcsolatokat, és kiterjed a kereskedelmi és szolgáltató vállalatok történetére is, ami – legalábbis Németországban – hagyományosan sokkal kevésbé kutatott terület, mint a termelő vállalatok története. (Haupt – Torp 2009; Hartmann 2010)

Megjelent továbbá egy észak-olasz falu késő XVII. századi életének mikrotörténeti elemzése Giovanni Levi tollából. Kifinomult módszereket használva a szerző bemutatja, milyen sok ügylet, adásvételi döntés ágyazódott bele a faluban az egyéni szint fölött szövődött kapcsolati hálóba, ahol hosszú távon a becsület, a kölcsönös támogatás és az önérték összekapcsolódott, és ilyenformán egyfajta „kultúra” részét alkotta. Christoph Conrad szerint „Levi rekonstrukciójának kritikus pontja az, hogy illúzióként mutatja be az egyéni tranzakciók és a cselekvők atomizációját. Még egy olyan banális lépés is, mint egy jószág vagy egy kis darab föld megvétele, kizárólag a társadalmi, családi és szimbolikus meghatározók hálózatában magyarázható. A mikroelemzés ilyenformán rekonstruál egyfajta rejtett kollektív valóságot, amelyet a polgári jogi kategóriáknak

és ezek forrásainak atomizálódása eltakar. Levi hatásosan mutatja meg, hogy az egyéni gazdasági szereplő mennyire függött a társadalmi gyakorlattól, jóval azelőtt, hogy a liberális gazdaságelméletek gyűjtőpontjába került volna.” (Conrad 2004, 43–67; Levi 2001)

Végül pedig megemlítem a Pierre Bourdieu vezetete csoport kutatásait abban a témakörben, hogy a párizsi külvárosokban a szakképzett munkások és az irodai dolgozók körében milyen volt a lakások tulajdonlásának aránya. A tanulmány „a gazdaság szociális struktúráit” elemzi. Különösen azt vizsgálja, „hogyan alakulnak ki a preferenciák, és hogyan terjednek el aztán egy olyan társadalomban, amelyben érthetőnek tekintik az olyan fogalmakat, mint »tulajdon iránti érzék«, »kertes külváros«, »a magam ura lenni«. Vizsgálják a kormányzati tőkeképzési programokat, továbbá a reklámozásban használt képeket és visszatérő motívumokat, az egyéni lakáseladáshoz kapcsolódó tárgyalásokat és a bérleti megállapodásokat.” Christoph Conrad erre a következtetésre jut: „A gazdaság kultúrtörténetének ebben az összefüggésében nem az a cél, hogy a preferencia kialakulásának társadalmi feltételteremtését (kondicionálását) nyomon kövessük – ezt minden közgazdász elfogadná –, hanem az, hogy magát a gazdasági szereplő modelljét mint a társadalmi és kulturális előtörténet eredményét megértsük.”⁹

Ezek a példák talán kielégítően demonstrálják, hogy az elmúlt bő két évtizedben a történettudományban bekövetkezett „kulturalista” irányváltások nemcsak kockázatokat jelentenek, hanem lehetőségeket is arra, hogy a gazdaságtörténet megújulhasson, ha és amennyiben teljesül két feltétel: (a) A diskurzusnak és a fogalomtörténetnek kapcsolódnia kell a gyakorlat történetéhez, ami sajnos nem mindig sikerül. (b) A gazdaságtörténet csak akkor jár jól, ha feladatait képes tágabban értelmezni, és nem korlátozódik pusztán a szűkebb értelemben vett gazdasági kérdésekre. Akkor majd képes lesz olyan eredményeket felmutatni, amelyek már felkeltik a közgazdászok és a társadalomtudósok érdeklődését egyaránt, ha mondjuk éppen a piacok előfeltételei és következményei foglalkoztatják őket. Úgy tűnik, hogy napjaink pénzügyi és gazdasági válsága egyes közgazdászokat arra a felismerésre vezetett, hogy a korábnál jóval intenzívebben foglalkozzanak a piaci magatartás és a piaci kudarcok történeti dimenzióival. (Reinhart – Rogoff 2009)

Egymástól tanulni

Vannak újabb változások is, amelyek láthatólag a történészek és (más) társadalomtudósok közötti szorosabb együttműködést segítik elő. Bernhard Bailyn nemrég így írta le ezt a jelenséget: ez „a huszadik század végi historiográfia egyik legmélyebb tendenciája: az a késztetés, hogy a kutatások határait kiszélesítsék, hogy a nagyobb összefüggésekbe beállítva újramérlegeljenek jelentős eseményeket és tendenciákat, és

hogy egy jóval tágasabb és általánosabb síkon magasabb fokú megértéshez jussanak el. A történeti kutatás minden – intellektuális, kulturális és politikai – szférájában kitágult a látókör. Feltáruznak a nagyszabású hasonlóságok és párhuzamok, nemzeti történetek regionális történetekké válnak, míg a regionális kutatások globális mértékűvé tágulnak.” (*The New York Review of Books* 2009. november 19. 44.)

Való igaz, a nemzetek feletti, a régiók közötti és a globális megközelítések gyorsan teret nyernek: jelenleg ez a tudományágban tapasztalható kiemelkedően legjelentősebb tendencia. Ez a tendencia bizonyos szükségszerűséggel eleveníti fel a „Historische Sozialwissenschaft” néhány alapvető elvét: a nagyszabású struktúrák és a széleskörű folyamatok iránt tanúsított figyelmet, a fogalmak szabatos, élesen körvonalazott meghatározását és az analitikus szigor, explicit reflexiót a fogalmak kiválasztására, a kutatás terének és idejének eldöntésére és az episztemológiai velejárokra. Az összehasonlító történetírás és az összekapcsolt („entangled”) történetírás közötti viszony beható viták tárgya. Az Európa-központúságot és a Nyugat előítéleteit produktívan kell túlhaladnunk. Mindezek a folyamatok elvezetnek a történelemtudomány gyakorlatában az elméleti megfontolások újjászületéséhez is. Ez pedig a történészek módszereiben a társadalomtudományos megközelítésekkel kapcsolatos új nyitottságot eredményezhet.¹⁰

Mindez különösképpen is igaz a globális történet egyre táguló terén belül alakuló gazdaság- és társadalomtörténetre. Jó példa erre a XVII., XVIII. és XIX. századi Kína (egyes részeinek) és Északnyugat-Európa (egyes részeinek) gazdasági fejlődéséről folytatott, a „nagy divergencia” néven emlegetett vita. A munka (labour) globális történetével foglalkozó új tanulmányok sokat köszönhetnek a társadalomtudományi fogalmaknak és modelleknek (kapitalizmus, osztályformáció) még ha ez utóbbiakat azzal a céllal használják is, hogy a nyugati világon kívül eső területek sajátosságaihoz igazítsák őket. Mindenesetre, úgy tűnik, a történészek érdeklődése egyre inkább újra a kapitalizmus világtörténelmi jelensége felé fordul, beleértve a fokozódó figyelmet a klasszikus teoretikusok iránt – Adam Smith-től és Karl Marxtól Joseph Schumpeterig és Polányi Károlyig.¹¹ Másfelől, a történelemre érzékeny társadalomtudósok úttörő munkát végeztek a széleskörű, globális történelmi változások kutatása terén. Björk Wittrock vezető szerepet játszik e téren. (Arnason – Eisenstadt – Wittrock 2004; Wagner – Weiss – Wittrock – Wollmann 2008)

Kétségtelenül sok olyan történész akad, akik munkájuk során nem merítenek a társadalomtudományok forrásaiból. Másfelől, sok az olyan közgazdász, továbbá szociológus és politikatudománnyal foglalkozó kutató, akik témájuk meghatározásában és vizsgálódásaik során nélkülöznek mindenféle történelmi orientációt. Ám létezik az együttműködésnek és e tudományterületeknek olyan közös terepe, ahol a történészek és a társadalomtudósok egyaránt kölcsönösen hasznosítani tudják eredményeiket. Ez a terep ma újra szélesedik.

A történészek jó hasznát vehetik a társadalomtudósok által használt találó fogalmaknak, modelleknek és elméleteknek akkor, ha kérdéseiket pontosítani akarják és kutatásaik tárgyát pontosan kívánják meghatározni, ha magyarázó hipotéziseket akarnak kidolgozni, és kellőképpen strukturálni szeretnék „narratívákat” (jobban mondva: érvelésüket). A történészek időnként hasznosnak találhatnak olyan módszereket, amelyeket a társadalomtudományok fejlesztettek ki, például hatalmas mennyiségű adat kezelését. A társadalomtudósokkal folytatott eszmecsere elősegíthetik, hogy a történészek elgondolkodjanak eljárásaik feltételein, különös sajátosságain és következményein. Gyakori, hogy a történészek a társadalomtudományok eszméit, fogalmait és módszereit meglehetősen szelektíven használják fel, és aztán e válogatott elemeket saját érvelésükbe ágyazzák be. Minél több történész hajlandó ismét az események, tapasztalatok, diskurzusok és cselekvések feltételeivel és következményeivel, azaz a történelmi struktúrákkal és folyamatokkal foglalkozni, annál sürgetőbbé válik számukra a társadalomtudományos források kiaknázása a történelmi kutatásban.¹² A történészek csak profitálhatnak a társadalomtudósokkal való együttműködésből. Másfelől, ebben a tanulmányban számos példán mutattuk meg, hogyan tudnak a társadalomtudósok hasznot húzni a történelmi megközelítésekből és intuíciókból. Jóval általánosabb szinten két olyan dologra kívánom felhívni a figyelmet, amelyekkel a történettudomány a társadalomtudományos kutatásokat és az eredmények bemutatását kiteljesíti. (Sewell 2005)

Az első az, hogy a történészek a kontextust nagyon komolyan veszik. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a kontextusokat rekonstruálják, és meglehetősen szkeptikusak a változók gyors izolációjával és szelektív összefüggéseivel szemben. A történészek segítséget tudnak nyújtani a kontextualizálás feladatában. Be tudják mutatni, hogyan működnek és hatnak együtt a gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális dimenziók. A történészek a „beágyazottság” szakértői. Ebben látta a közgazdász Robert Solow a gazdaságtörténészek által a gazdaságteoretikusoknak nyújtható legfontosabb szolgálatot: „Kevés dolog érdekelhet jobban egy kiművelt elméleti közgazdászt, mint az, ha alkalma nyílik megfigyelni a társadalmi intézmények és a gazdasági viselkedés kölcsönhatását időben és térben [...] Legyen tehát egy gazdaságtörténész »megfigyelője és újraalkotója azoknak a szabályoknak, kötődéseknek és szerveződéseknek, amelyeket az emberek hoznak létre, s amelyek éppoly valóságosak az ő számukra, mint a fizikai feltételek«. Végy hozzá még egy »kétlépcsős legkisebb négyzetek« [becslési] módszerével való bányai tudást, és előtted áll egy olyan gazdaságtörténész, akitől a teoretikusok nagyon sokat tanulhatnak, már hogyha hajlandók megpróbálkozni vele.” (Solow 1985, 239–245, 241, 242)

Másodszor, a történészeket az idők során végbemenő változások foglalkoztatják. Hajlamosak arra, hogy érveiket az „előtt” és az „után” fogalmi alapján vezessék elő (az egyidejűség hangsúlyozása ugyan-

nak az időbeli logikának csak egy másik aspektusa). A történészek jól tudják, hogy új dolgok formálódnak meg, de azt is tudják, hogy ezeket a megelőző konstellációk befolyásolják. A történészek tudatában vannak annak, hogy a jelen vizsgálható struktúrái meg fognak változni, és a jövőben egészen mások lesznek. Az emberi valóság mint folyamat megértésének ez az időleges jellege az, ami éppolyan erősen befolyásolja a történészek leírásait, magyarázatait és interpretációit, mint ahogy azok más tekintetben is különbözhetnek egymástól. Az is fokozhatja a társadalomtudósok analitikai erejét és retorikai hatékonyságát, ha érvelésük egy részében ilyenfajta perspektívákat vesznek fel. Ez ugyanis azt jelentené, hogy társadalmi folyamatokként elemzik a társadalmi rendszereket. Azt jelentené, hogy a jelen korszak jelenségeit a megelőző konstellációk, folyamatok és cselekedetek termékeiként fognák fel (azon túl, hogy az empirikus társadalomtudományok szabályai szerint elemeznék e jelenségeket). De azt is jelentené, hogy nem szabad arra számítaniuk, hogy a jövő majd a jelen pusztá meghosszabbítása lesz, hanem tudniuk kell, hogy az valami egészen más lesz, amit persze a jelen is befolyásol, noha a variabilitás korlátait is meg lehet előre állapítani. Az effajta gondolkodásmódban ugyanis elengedhetetlenül központi szerep jut az idő dimenziójának, vagyis a múlt, a jelen és a jövő közötti kapcsolatnak, és meghatározza azt a módot, ahogyan a valóságot felfogjuk. A történészek a társadalomtudósoknak azt tudják megmutatni, hogy a kutatott társadalmi valóságokat hogyan lehet temporalizálni. (Streeck 2008, 12–30)

Ez az érvelés a diszciplináris határvonalakon átívelő kapcsolatok népszerűsítése mellett szól, de nem támogatja a tudományágak közötti különbségek elmosását. A történészek ilyen ösztönzéseket akkor tudnak adni a közgazdászoknak és más társadalomtudósoknak, ha és amennyiben nem rendelik alá magukat teljesen partnereik módszertani szabályainak és szokásainak. Újra Robert Solow szavait idézem: „Ha áttekintem a gazdaságtörténettel foglalkozó legújabb munkákat, az a bizonytalan érzésem támad, hogy jókora részük pontosan ugyanolyan, mint az a fajta gazdaságelemzés, amelyet éppen most figuráztam ki: ugyanazok az integrálok, ugyanazok a regressziók, a gondolatnak ugyanolyan t -ratio-val való behelyettesítései. Minden mástól eltekintve cseppet sem mulatságos már az ilyen anyagok olvasgatása. Ahelyett, hogy a gazdaságteoretikusnak az észrevételek, megfigyelések széles skáláját kínálná, az ilyen gazdaságtörténet a teoretikusnak ugyanazt a rutinszerűen összerittyentett izetlen zabkását adja vissza, amit a gazdaságteoretikus kínál a történésznek. Miért kellene hinnem benne akkor, amikor a soványka tizennyolcadik századi adatokra alkalmazzák, hiszen nem áll mögötte semmi meggyőződés akkor sem, amikor a jóval bőségesebb huszadik századi adatokat elemzik?” (Solow 1985, 243)

Meglehet, túl erős a megfogalmazás, de alapvetően meggyőzőnek találok az érvelést. A lényeg az, hogy a történettudomány a társadalomtudósok számára nemcsak – és nem elsődlegesen – akkor

fontos, amikor az ő megközelítésüket veszi át és azokat a múlt jelenségeire alkalmazza, hanem amikor eléggé magabiztos ahhoz, hogy kitartson történeti tudományága alapvető elvei mellett. Az interdiszciplináris együttműködés a tudományágak közötti differenciálódást tételezi fel.

Jegyzetek

- ¹ E historiográfiai változásokat Iggers (1984) írta le és maga is erősítette. Rövidebb és távolságtartóbb beszámoló erről: Iggers – Wang – Mukherjee (2008, 250–270); és Torstendahl (2000, 9–30).
- ² Ebből a sajátos perspektívából rekonstruálta Geoff Eley (2005) e változások némelyikét mint szellemi önéletrajzának sarkalatos pontjait. Vö. Iggers – Wang – Mukherjee (2008, 270–316, 368–380); Conrad (2001, 14299–14306).
- ³ A *Swedish Collegium of Advanced Study* minden bizonnyal ilyen hely. Ez egyike Björn Wittrock sokrétű teljesítményének, aki lehetővé tette az intézmény működését és ellátta a működéshez szükséges irányelvekkel. Németországban a kölni *Max Planck Társadalomkutató Intézet* érdemel említést, mivel ez olyan intézmény, ahol a társadalomtudósok fontos munkákat produkálnak, amelyek érzékenyen veszik számba és alkalmazzák is a történeti megközelítéseket. Egy időben a berlini *Társadalomtudományi Kutató Intézet* (WZB) is termékeny műhely volt a társadalomtudósok és a történészek közötti együttműködés elősegítésére. Meg kell még említenünk a bielefeldi egyetem *Történelem- és Szociológiatudományi Továbbképző Intézetét*. Itt arra készülnek, hogy új elektronikus kiadvánnyal jelentkezzenek, ez az *Inter Disciplines. Journal of History and Sociology*. (Jelen tanulmányunk egy korábbi változata ennek a folyóiratnak az első számában jelent meg 2010 nyarán.)
- ⁴ Vö.: Wehler (2000, 113–122); Ellrich (2000, 123–144); Welskopp (2005, 103–128); Mahoney – Rueschemeyer (2003); Adams (2005); Streeck (2009).
- ⁵ Lásd ehhez: Siegenthaler (1999, 276–301); Tanner (2004, 69–98). Lásd még Gigerenzer – Selten (2001); Siegenthaler (2005).
- ⁶ Vö.: Borchartd (1977, 140–160); North (1992); Richter – Furubotn (1996); Hall – Soskice (2001); Thelen (2004); Streeck – Thelen (2005); Abelshausen (2005); Abelshausen (1999); Berghahn – Vitols (2006); Berghoff – Sydow (2007); Berghoff – Vogel (2004, 9–41).
- ⁷ Beckert – Swedberg (2001, 379–386, idézet a 381. oldalról); Beckert (2002); Beckert et al. (2007); Beckert (2007, 295–309). Polányi Károly (2004) klasszikus tanulmánya a kapitalista gazdaságok beágyazottságáról újra a figyelem középpontjába kerül. Polányinak az *Economic Origins of Our Time* című írása eredetileg 1944-ben jelent meg. Lásd továbbá: Karl Polanyi (1957).
- ⁸ Vö.: Tooze (2004, 325–352); Tooze (2001); Salais et al. (1986); lásd továbbá az „Arbeiter” és „Angestellte” témakörével foglalkozó cikkeket in: Brunner – Conze – Koselleck (1972, 110–128, 216–242).
- ⁹ Conrad (2004, 59); Bourdieu (2000); vö. még Nolte (1997, 329–360); Haskell – Teichgraeber (1994). Legújabban Joyce Appleby (2010) demonstrálta, hogyan lehet a lényegileg kultúrtörténeti szempontot a kapitalizmus tágabban vett történetének megírásában használni.
- ¹⁰ Vö.: Haupt – Kocka (2010), ebben különösen Kocka – Haupt (2010, 1–30); Osterhammel (2009); Conrad et al. (2007).

- ¹¹ Pomeranz (2000); Vries (2003); O'Brien (2006, 3–39); Linden (2008); Kocka (2010a, 146–151).
- ¹² Vö.: Tilly (1982); Kocka (1986, 83–89); Kocka (1977); Meran (1985); Welskopp (2008, 138–157).

Irodalomjegyzék

- Abelshausen, Werner (Ed.) 1999: *Politische Ökonomie*. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 15), Göttingen
- Abelshausen, Werner 2005: *The Dynamics of German Industry. Germany's Path Toward the New Economy and the American Challenge*. New York – Oxford
- Adams, Julie et al. (Eds.) 2005: *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*. Durham
- Appleby, Joyce 2010: *The Relentless Revolution. A History of Capitalism*. New York
- Arnason, P. – Eisenstadt, S. N. – Wittrock, B. 2004: *Axial Civilisations and World History*. Jerusalem
- Beckert, Jens – Swedberg, Richard 2001: The return of economic sociology in Europe, introduction. In: *European Journal of Social Theory* 4 (2001), 379–386.
- Beckert, Jens 2002: *Beyond the Market: The Social Foundations of Economic Efficiency*. Princeton, N.J.
- Beckert, Jens et al. (Eds.) 2007: *Märkte als soziale Strukturen*. Frankfurt – New York
- Beckert, Jens 2007: Die Abenteuer der Kalkulation. Zur sozialen Einbettung ökonomischer Rationalität. In: *Leviathan* 35 (2007), 295–309.
- Berghahn, Volker R. – Vitols, Sigurt (Eds.) 2006: *Gibt es einen deutschen Kapitalismus? Tradition und globale Perspektiven der sozialen Marktwirtschaft*. Frankfurt – New York
- Berghoff, Hartmut – Vogel, Jakob (Eds.) 2004: *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Frankfurt – New York
- Berghoff, Hartmut – Sydow, Jörg (Eds.) 2007: *Unternehmerische Netzwerke. Eine historische Organisationsform mit Zukunft?* Stuttgart
- Biernacki, Richard 1995: *The Fabrication of Labor. Germany and Britain, 1640–1914*. Berkeley
- Borchardt, Knut 1977: Der „Property Rights-Ansatz“ in der Wirtschaftsgeschichte – Zeichen für eine systematische Neuorientierung des Faches? In: Jürgen Kocka (Ed.) 1977: *Theorien in der Praxis des Historikers*. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 3), Göttingen, 1977, 140–160.
- Botz, Gerhard et al. 2008: *Geschichte: Möglichkeit für Erkenntnis und Gestaltung der Welt. Zu Leben und Werk von Eric J. Hobsbawm*. Vienna
- Bourdieu, Pierre 2000: *Les structures sociales de l'économie*. Paris
- Brunner, O. – Conze, W. – Koselleck, R. (Eds.) 1972: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, vol. 1, Stuttgart, 110–128, 216–242.
- Conrad, Christoph 2001: Social History. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. vol. 21, London (2001), 14299–14306.

- Conrad, Christoph 2004: „How much, schatzi?“ In: Berghoff – Vogel (Eds.) 2004: *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte*. 43–67.
- Conrad, Sebastian et al. (Eds.) 2007: *Globalgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Frankfurt – New York
- Eley, Geoff 2005: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. Chs. I-IV. Ann Arbor
- Ellrich, Lutz 2000: Unterlaufen, Überbieten, Kooperieren. Zum Verhältnis von Soziologie und Geschichtswissenschaften. In: Christiane Funken (Ed.) 2000: *Soziologischer Eigensinn. Zur Disziplinierung der Sozialwissenschaften*. Opladen
- Gigerenzer, Gerd – Selten, Reinhard (Eds.) 2001: *Bounded Rationality: The Adaptive Toolbox*. Cambridge, Massachusetts
- Hall, Peter A. – Soskice, David (Eds.) 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford
- Hall, Peter A. 2007: The Dilemmas of Contemporary Social Science. In: *Boundary 2*, vol. 34, No. 3 (Fall 2007), 121–141.
- Haskell, Thomas L. – Teichgraber, Richard F. (Eds.) 1994: *The Culture of the Market. Historical Essays*. Cambridge
- Haupt, Heinz Gerhard – Torp, Claudius (Eds.) 2009: *Die Konsumgesellschaft in Deutschland 1890–1990*. Ein Handbuch, Frankfurt am Main
- Hartmann, Heinrich 2010: *Organisation und Geschäft. Unternehmensorganisation in Frankreich und Deutschland 1890–1914*. Göttingen
- Hodgson, Geoffrey M. 2001: *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*. London
- Iggers, Georg G. 1984: *New Directions in European Historiography*. Revised edition, Middletown, Connecticut
- Iggers, Georg G. – Wang, Q. Edward – Mukherjee, Supriya 2008: *A Global History of Modern Historiography*. Harlow
- Joas, Hans – Klein, Barbro (Eds.) 2010: *The Benefit of Broad Horizons. Intellectual and Institutional Preconditions for a Global Social Science*. Leiden – Boston, Brill, 53–67.
- Kocka, Jürgen (Ed.) 1977: *Theorien in der Praxis des Historikers*. (Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 3), Göttingen
- Kocka, Jürgen 1986: *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*. 2nd ed. Göttingen
- Kocka, Jürgen 2003: Losses, Gains and Opportunities: Social History Today. In: *Journal of Social History* 37, 2003 Fall, 21–28.
- Kocka, Jürgen 2008: Geschichte als Wissenschaft. In: Gunilla Budde et al. (Eds.) 2008: *Geschichte. Studium – Wissenschaft – Beruf*. Berlin
- Kocka, Jürgen 2010a: Die Historische Sozialwissenschaft und der Kapitalismus. In: *Merkur* 64, 2010, 146–151.
- Kocka, Jürgen 2010b: *Civil Society and Dictatorship in Modern German History*. Hannover – London
- Kocka, Jürgen – Haupt, Heinz Gerhard 2010: Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History. In: Heinz Gerhard Haupt – Jürgen Kocka (Eds.) 2010: *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Oxford – New York, 1–30.
- Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögüző és a hatalom*. Budapest, Osiris
- Linden, Marcel van der 2008: *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History*. Leiden

- Mahoney, James – Rueschemeyer, Dietrich (Eds.) 2003: *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge
- Meran, J. 1985: *Theorien in der Geschichtswissenschaft. Die Diskussion über die Wissenschaftlichkeit der Geschichte*. Göttingen
- The New York Review of Books*. Nov 19th, 2009. 44.
- Nolte, Paul 1997: Der Markt und seine Kultur – ein neues Paradigma der amerikanischen Geschichte. In: *Historische Zeitschrift* 264 (1997), 329–360.
- North, Douglas C. 1992: *Institutionen, institutioneller Wandel und Wirtschaftsleistung*. Tübingen
- O'Brien, Patrick K. 2006: Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History. In: *Journal of Global History* 1, 2006, 3–39.
- Osterhammel, Jürgen 2009: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. Munich
- Polanyi, Karl 1957: The Economy as Instituted Process. In: Granovetter, Mark – Swedberg, Richard (Eds.) 1957: *The Sociology of Economic Life*. Boulder, CO, 29–51.
- Polányi Károly 2004: *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág
- Pomeranz, Kenneth 2000: *The Great Divergence. Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton
- Reinhart, Carmen – Rogoff, Kenneth S. 2009: *This Time is Different. Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton
- Richter, Rudolf – Furubotn, Eirik 1996: *Neue Institutionenökonomie. Eine Einführung und kritische Würdigung*. Tübingen
- Salais, Robert et al. 1986: *L'invention du chômage*. Paris
- Sewell, Jr. William H. 2005: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. Chicago
- Siegenthaler, Hansjörg 1999: Geschichte und Ökonomie nach der kulturalistischen Wende. In: *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999), 276–301.
- Siegenthaler, Hansjörg (Ed.) 2005: *Rationalität im Prozess kultureller Evolution. Rationalitätsunterstellungen als eine Bedingung der Möglichkeit substantieller Rationalität des Handelns*. Tübingen
- Solow, Robert 1985: Economic History and Economics. In: John A. Hall – Joseph M. Bryant (Eds.) 2006: *Historical Methods in the Social Sciences*. vol. 1. London
- Streeck, Wolfgang – Thelen, Kathleen (Eds.) 2005: *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*. Oxford
- Streeck, Wolfgang 2009: *Re-Forming Capitalism. Institutional Change in the German Political Economy*. Oxford
- Tanner, Jakob 2004: Die ökonomische Handlungstheorie vor der „kulturalistischen Wende“? Perspektiven und Probleme einer interdisziplinären Diskussion. In: Hartmut Berghoff – Jakob Vogel (Eds.) 2004: *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Frankfurt – New York, 69–98.
- Thelen, Kathleen 2004: *How Institutions Evolve: The Political Economy of Skills in Germany, Britain, the United States and Japan*. Cambridge, Massachusetts
- Tilly, Charles 1982: *As Sociology Meets History: Studies in Social Discontinuity*. New York
- Tooze, J. Adam 2001: *Statistics and the German State 1900–1945*. Cambridge
- Tooze, J. Adam 2004: Die Vermessung der Welt. Ansätze zu einer Kulturgeschichte der Wirtschaftsstatistik. In: Hartmut Berghoff – Jakob Vogel

- (Eds.) 2004: *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Frankfurt – New York, 325–352.
- Torstendahl, Rolf 2000: Assessing Professional Developments. Historiography in a Comparative Perspective. In: Rolf Torstendahl (Ed.) 2000: *An Assessment of Twentieth-Century Historiography*. Stockholm, 9–30.
- Vries, Peer 2003: *Via Peking back to Manchester. Britain, the Industrial Revolution, and China*. Leiden
- Wagner, Peter (Ed.) 2006: *The Language of Civile Society*. New York – Oxford
- Wagner, P. – Weiss, C. H. – Wittrock, B. – Wollmann, H. 2008: *Social Sciences and Modern States: National Experiences and Theoretical Crossroads*. Cambridge
- Wehler, Hans-Ulrich 2000: Soziologie und Geschichte als Nachbarwissenschaften. In: Christiane Funken (Ed.) 2000: *Soziologischer Eigensinn. Zur Disziplinierung der Sozialwissenschaften*. Opladen, 113–122.
- Welskopp, Thomas 2005: *Alien Allies*. The Relations between History, Sociology, and Economics in Germany, 19th–20th Centuries. In: Ignacio Olábarri – Francisco J. Caspistegui (Eds.) 2005: *The Strength of History at the Doors of the New Millennium. History and the Other Social and Human Sciences along XXth Century*. Baranáin (Navarra), 2005, 103–128.
- Welskopp, Thomas 2008: Theorien in der Geschichtswissenschaft. In: Gunilla Budde et al. (Eds.) 2008: *Geschichte. Studium – Wissenschaft – Beruf*. Berlin, 138–157.
- Zimmermann, Bénédicte 2001: *La constitution du chômage en Allemagne: entre professions et territoires*. Paris

(Fordította: Baráth Katalin; kontrollfordította: Csala Károly)

(A cikk a Hans Joas és Barbro Klein által szerkesztett *The Benefit of Broad Horizons. Intellectual and Institutional Preconditions for a Global Social Science* c. kötetben [Leiden–Boston, Brill, 2010, 53–67.] megjelent tanulmány alapján, 2011. február 25-én a Chicago-i Egyetemen elhangzott előadás írásos változata.)

Jurij Obrazcov szovjet bábművész, 1958

A Katasztrófáról és a népirtásról

Ami általános és ami sajátos

Tőlünk, zsidóktól, zsidó történészekről gyakran kérdezik: hogy értitek azt, hogy a tragédia, amely a zsidókat érte a II. világháború éveiben, egyedülálló volt? Több millió más nemzetiségű ember is odaveszett. Csak a Szovjetunió harmincmillió embert veszített.

Csakugyan, miért is beszélünk mi a Katasztrófa sajátos voltáról? Azért, mert csak a zsidókra vonatkozóan létezett olyan konkrét terv, melynek alapján politikai nézetre, társadalmi helyzetre, életkorra való tekintet nélkül – a gyermektől az aggastyánig – az összes európai zsidót meg kellett volna semmisíteni.

A Katasztrófa sajátossága abban áll, hogy a náci hozzáállás semmi esélyt nem adott a zsidóknak a túlélésre, még abban az esetben sem, ha kollaboráltak volna a nációkkal.

A zsidók fizikai kiirtásának szükségességét soha nem deklaráló, vallásos antiszemitizmus elemei ekkorra eltűntek. Márpedig korábbi időkben a zsidók számára a megkeresztelkedés afféle „menlevelet” biztosított. A nációk által megszállt országok lakossága dönthetett a megszállás elfogadása, a gazdasági, közigazgatási, politikai, katonai együttműködés mellett, és ebben az esetben életüket biztonságban tudhatták. A megszállt területeken, a nációk ellenőrzése alatt ugyan, de tovább működtek a vallási és kulturális intézmények, tanítás folyt az iskolákban, megjelentek az újságok.

A Szovjetunió megszállt területein sem deklarálták soha a népesség teljes megsemmisítését. A háború első napjaitól kezdve szó volt a szovjet népek felszabadításáról a „judeobolsevikok” uralma alól. A Szovjetunió megszállt területein minden társadalmi-politikai elnyomást, diszkriminációt, terrort elszenvető népek hagytak lehetőséget a pusztára létezésre, még akkor is, ha csak alsóbbrendű állampolgárként, vagy akár rabszolgaként élhettek. Ugyanakkor kollaboráció esetén kaptak bizonyos privilégiumokat, jogokat, s életük viszonylagos biztonságban telt.

„Az európai zsidóság katasztrófája a II. világháború éveiben az emberiség történetének legszörnyűbb bűntette. Kategorikusan elítéljük az antiszemitizmus, a rasszizmus és az idegengyűlölet minden megnyilvánulását. Kötelességünknek tartjuk, hogy minden lehetséges lépést

megtegyünk a jövőbeni népirtások és tömeggyilkosságok megakadályozására” – ezt a nyilatkozatot adta ki Törökország Külügyminisztériuma Auschwitz felszabadításának 65. évfordulóján. (Törökország Külügyminisztériuma 2010)

Vannak kutatók, akik a Katasztrófa egyedülállóságát hangsúlyozzák. Jehuda Bauer izraeli történész szerint nem nevezhetjük a Katasztrófát egyedülállónak, helyesebb precedensnélküliségről beszélni. S mivel egyszer már megtörtént, precedenssé vált és meg is ismétlődhet. Ez jelentős pontosítás. Tömeggyilkosságok történtek a Katasztrófa előtt is, utána is, és ma is előfordulnak. Egyes tudósítások szerint Kongóban az utóbbi néhány év alatt több mint hatmillió emberrel végeztek.

Akkor mi is különbözteti meg a Katasztrófát attól, ami Kongóban történik, s ami Ruandában, Kambodzsában, Örményországban történt? Hiszen az eredmény azonos. Minden tömeggyilkosság különbözik a többitől. Kambodzsában a politikai motívumok domináltak. Szerbiában és Boszniában az etnikai tisztogatás, melynek célja, hogy az újonnan alakuló államok egynemzetiségűek legyenek. Az afrikai országokban a törzsi és vallási konfliktusok. Törökországban gazdasági, nemzetpolitikai, vallási és katonai motívumok. Bár az örmény tragédia eredményeit és végrehajtásának egyes módszereit illetően hasonló a Katasztrófához, céljait tekintve alapvetően különbözik tőle. A török hatóságok szándéka a törökországi örmények megsemmisítése volt, de nem törekedtek arra, hogy az egész világon kiirtsák az örmény népet. Kizárólag a Törökországban élő örmények érdekelték őket. Ezért, amikor Törökországnak az örményekkel szemben tanúsított politikáját említjük, le kell szögeznünk a következőket: „A török kormányzat népirtó politikája alapvetően három formában valósult meg: 1, asszimiláció, 2, kitelepítés, 3, megsemmisítés. Az asszimilációs politika egyik fő metódusa az erőszakos iszlamizáció és törökösítés volt.” (Barszegov 2000) S bár „az örmények egy része iszlám hitre tért, és idővel eltörökösödött, ez a folyamat mégsem bizonyult döntően sikeresnek. Ezért a hatóságok egyre inkább kitelepítéssel és egyre tömegesebb örménygyilkosságokkal igyekeztek fokozni a hatást.” (Barszegov 2000)

Németországban a zsidókérdés megoldásában a náciak a fent említett formák közül eleve csak a másodikat és a harmadikat alkalmazták. Az első fázisban a zsidókat elűzték a német területekről, beleértve az Anschluss utáni Ausztriát is. 1939. január 24-én Göring kiadott egy rendeletet, melyben elhangzott: „Minden intézkedést meg kell tenni a zsidók Németországból való emigrációjának felgyorsítására.” (Arad 1990, 17)

A náciak soha nem feltételezték, hogy a zsidók asszimilációja lehetséges. Attól függetlenül, hogy – ellentétben az örményekkel, akik évezredek óta éltek szülőföldjükön, s ez alatt nem közeledtek az iszlám és török kultúrához – a zsidók, akik Németországban jövevények voltak, erős kötődést éreztek az ország és kultúrája iránt. Olyannyira mély volt ez a

kapcsolat, hogy a zsidók magukat „Mózes-hitű német”-ként határozták meg. A németországi zsidók német hazafiak voltak.

A náciák számára a kereszténység ellenségnek számított. Hitler, aki keresztényellenes és ateista volt, gyakran hangoztatta: „az egyik hit olyan, mint a másik. Engem semmi nem fog megakadályozni abban, hogy gyökerestől kiirtsam Németországban a kereszténységet. Elegendem van abból, hogy azon tanakodjunk, Ószövetség-e vagy Újszövetség, vagy csak Krisztus igéje [...] Ez az egész ugyanaz a zsidó szélhámosság.” (Rauschning 1993, 5)

Míg a muzulmáná vált örményeknek semmitől nem kellett tartaniuk, a zsidó-keresztényekre, függetlenül attól, mikor keresztelkedtek ki, megsemmisítés várt. 1941. október 29-én a Szovjetunió megszállt területein a német hatóságok kiadtak egy rendeletet, amelyben megtiltották a papoknak, hogy zsidókat részesítsenek a keresztység szentségében. Más intézkedések is megerősítették, hogy minden korábban kikeresztelkedett zsidót zsidónak kell tekinteni, „ugyanúgy, mint a keresztleleneket”. (Altman, 2002, 422) Egy másik dokumentumban ez szerepel: „A zsidó származású személyek kategóriájába tartoznak a következők: zsidó-keresztények (pravoszlávok, katolikusok, protestánsok), tekintet nélkül arra, mikor tértek át az illetők az említett hitekre” (*A zsidók megsemmisítése... 1991, 156*).

Ebből tehát látható, hogy a náciák nem számoltak a zsidók kereszténnyé tételének lehetőségével. Csak teljes megsemmisítésüket tervezték.

Meg kell kísérelnünk megérteni ezeknek a cselekményeknek a motivációját, s akkor felismerjük a különbségeket. A törökökkel ellentétben, akik csak egyetlen állam keretei között akarták megvalósítani céljaikat, a náciakon úrrá lett eszme a világ teljes zsidó lakosságának megsemmisítését célozta. A zsidó a legveszélyesebb ellenség, „aki valaha is fenyegette az emberiség életét, szabadságát és méltóságát. Itt nincs helye kíméletnek.” (*Novoje szlovo* 1943. május 12.) Hasonló megfogalmazással egyetlen más nép esetében sem találkozhatunk. 1942. szeptember 3-án Hitler a sportpalotában tartott beszédében kijelentette: „Ez a mostani háború az európai népek keresztes hadjárata a bolsevizmus ellen [...] S nem az árja népek kiirtásával fog végződni, hanem [...] a zsidósággal.” (Hitler 1942)

A náciák csak a zsidók esetében tettek egyenlőségjelet a megsemmisítendő konkrét funkcionális tevékenysége és származása közé, vagyis itt nem a népet képviselők valamely cselekedete számított, hanem pusztán a nemzetiség. Erre mutat rá a Wehrmacht főparancsnokának 1. számú különleges végrehajtási utasítása, melyet az 1941. május 19-i 21. számú direktívához adtak ki: „a bolsevizmus elleni küzdelemben kemény, határozott intézkedésekre van szükség a bolsevista agitátorok, partizánok, szabotőrök és zsidók ellen”. (*A zsidók megsemmisítése... 1991, 37*)

Az Állambiztonsági Főparancsnokság 1941. június 2-i direktívájában, melyet a Szovjetunió megszállt területeire vezényelt SS parancsnokok

és rendőrök számára bocsátottak ki, a negyedik rész, mely az „Egzekúció” címet viseli, kimondja, hogy egzekúciónak kell alávetni „azokat akik zsidók, akik párttagok és köztisztviselők, és más radikális elemeket (diverzánso, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, gyilkosok, gyűjtogatók)” (*A zsidók megsemmisítése... 1991, 40*). Ily módon megint csak a nemzetiségi hovatartozás és a konkrét tevékenység közé kerül egyenlőségjel. Ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy a más nemzetiségű kommunistákat és köztisztviselőket nem szükségszerűen sújtották halálbüntetéssel. A megszállt területeken a közigazgatási szerveket – a falu sztarosztjától a városi polgármesterig, rendőrkapitányig és a városi, területi és körzeti kormányzat más vezetőiig – a helyi lakosság képviselőiből verbuválták.

A szovjet felderítés adatai, dokumentumai arról tanúskodnak, hogy a megszállt területeken „a városi önkormányzatok állományában és vezetésében a legtöbbször a helyi értelmiségiek – tanárok, agronómusok, mérnökök és technikusok – vannak túlsúlyban. [...] A falvakban [...] a sztarosztja tisztségére gyakran a falusi tanácselnököt vagy a kolhoz elnökét nevezik ki. [...] A helyi szovjet apparátus egy bizonyos része aktív együttműködést alakított ki a megszállókkal.” (Popov 2003, 73) E vezetők közül sokan korábban kommunisták voltak.

A rendőrség kerületi és városi szintű parancsnokai, kapitányai és közrendőrei körében „jelentős réteget képviseltek a Vörös Hadsereg volt tisztjei és közkatonái, akik a körülzárt területen rekedtek” (Popov 2003, 233). Jellemző módon a rendőrök között sokan voltak a régi milícia tagjai. Így például Harkovban a rendőrség közigazgatási részlegének parancsnoka a milícia 17. számú, harkovi parancsnokságának egykori parancsnokhelyettese, Szolovcsenko lett. Vele együtt szolgáltak volt beosztottjai, Piszkunov és Luskan volt körzeti megbízottak, illetve Dubinszkij, Toscsenko és Vlaszenko volt milicisták. (A partizánmozgalom ukrán főhadiszállása felderítési osztályának 1942.08.07-i állapotra vonatkozó jelentéséből [Сообщения разведотдела Украинского штаба партизанского движения по состоянию на 7.08.1942.]) (YVA, M-37/419, 42) A tanácsok és a párt volt káderei közül is voltak, akik a nácik szolgálatába álltak, és múltjuk nem hátráltatta őket felelős beosztás elfoglalásában. Így például a Belorusz Szövetségi Köztársaság szovjet népi komisszariátusának vezetőjéből Belorusszia Főkomisszariátusának tagja lett bizonyos Kandibovics. Róla azt írják egy partizánjelentésben: „Túlságos odaadóan szolgálja a németeket” (Szokolov 2002, 71).

Sok tényszerű adatot idézhetünk fel annak a mítosznak a megcáfolására, hogy a németek egész népek kiirtására törekedtek volna. Ezek közül a legfontosabbnak a következőt tekinthetjük: a megszállt területeken minden nemzetiség képviselőinek megengedett volt házasságot kötni akár a megszállókkal is, és gyermeket szülni. Kalugában például, a megszállás 2 és fél hónapja alatt „52 olyan hivatalos, egyházi házasságot jegyeztek be, amit a németek kötöttek a mi leányainkkal” (*A háborús Moszkva...*

1995, 591). E. A. Szkrybina naplót vezetett a megszállt Pjatyigorszkbán. 1942. november 15-én ezt jegyezte fel: „a templomokban [...] esküvők és keresztelők folynak” (Szokolov 2002, 23). Lettország őslakossága körében a demográfiai folyamatokat 1935 és 1945 között leginkább a „tehetetlenségi faktor” érvényre jutása jellemezte (a születések száma, a természetes népességnövekedés különösen stabil folyamatoknak számítanak), tehát éppen olyanok voltak, mint a háborút megelőző években – írja G. Lempert (1946) lett kutató.

És mi a helyzet a zsidókkal? Mint kutatandó célcsoport, egyszerűen eltűntek. Ugyanakkor a megszállt területeken voltak vegyes házasságok is. Rigában a megszállás első hónapjaiban a Gebitskomissariat beidézte azokat a férfiakat (letteket, németeket és oroszokat), akiknek zsidó felesége volt. Felajánlották nekik, hogy felbonthatják a házasságot, máskülönben egész családjuk a gettóba kerül. A férfiek többsége ezt elutasította, ekkor újabb döntés elé állították őket: sterilizáltassák feleségeiket, különben a nőket agyonlövik. Így aztán a családok, kilátástalan helyzetbe kerülve, kénytelenek voltak elfogadni az operációt. (YVA M-33/997, 15–16) A férfiek a következő értesítést kapták:

„Konstantin Jaholkovskis úrnak, Riga, Vilip u. 10. Az Ön felesége 1942. május 9-én, szombaton, 9 órakor köteles megjelenni a Jorkstrasse 5. szám alatti Egyetemi Klinikán, gyógykezelés céljából. A klinikán való 10 napos tartózkodáshoz szükséges dolgokat kéretik magával hozni. E behívólevelet a regisztrációnál fel kell mutatni.” (YVA M-33/997, 30)

Az 1. számú Rigai Kórház mellett működő Egyetemi Klinikán 1942 tavaszától 1943 végéig folyt a vegyes házasságban élő zsidó nők sterilizációja. Az ezt végző orvosok: Krastins, Eiken, Legzdins, Peterson és Olof. (YVA M-33/997, 6) Az operáció során eltávolították a nők petefészkeit, ezáltal lehetetlenné vált a megtermékenyülés. Az operáció és az ezt követő felépülési folyamat 10 napot vett igénybe. Körülbelül 250, 18 és 45 év közötti nőt vetettek alá a sterilizációs műtétnek. Ezután a nők különleges igazolást kaptak:

„Igazolás – Jagolskovskis Esfir asszony, szül. 1915. május 11., lakóhelye: Riga, Vilipastr 10., 3. lakás, jogosult férjével a városban élni, és nyilvános helyen zsidó csillag nélkül megjelenni.” (YVA M-33/997, 31)

Minszkben is folyt az oroszokkal és beloruszokkal vegyes házasságban élő nők sterilizációja. (Szokolov 2002, 123) Ha egy házaspárból a férj volt zsidó, őt gettóba zárták, és később agyonlőtték.

1941. december végén a vilniusi gettóba „eljutott az a rendelkezés, mely szerint a zsidó nőknek tilos szülni”. (A legfőbb német háborús bűnösök... 1959, 4:731) Ezek a parancsok minden zsidó nőt érintettek. Dr. Aaron Perec, Eichmann perében tanúskodva, a következőt mondta: „1942 júliusában kibocsátották azt a parancsot, amely megtiltotta a nőknek a terhbe esést és a szülést [...] A németek csak azoknak a nőknek engedélyezték a szülést, akik már a terhesség nyolcadik vagy kilencedik hónapjában voltak. Komoly probléma előtt álltunk, hiszen a terhesség

megszakítása a hatodik és a hetedik hónapban nehéz és veszélyes [...] Az operációk nehéz körülmények között, konyhákban, szörnyű zsúfoltságban zajlottak, és áldozatokat is követeltek [...] Minden terhességet megszakítottunk. Voltak nők, akik hősiességről tettek tanúbizonyságot, és megtagadták az abortuszt” (*Élet a halál árnyékában...* 1992, 22).

A Szovjetunió megszállt területein, a náciak által elfoglalt európai országoktól eltérően, azokat a gyermekeket is megsemmisítették, akiknek egyik szülőjük zsidó volt. Csak Lettorszáiban fordultak elő ritka kivételek, ahol, amint már említettük, a megsemmisítéssel párhuzamosan a vegyes házasságban élő feleségek sterilizációja is elterjedt.

Az egész megszállt területen működtek különböző szintű iskolák (Oroszországban, a falvakban négyosztályos elemik, a városokban pedig hétosztályosak, s ezekben az oktatás ingyenes volt), az egyetemek és főiskolák újra vettek fel hallgatókat, és az oktatás továbbra is anyanyelven folyt. (Kovaljov 2004, 401) Például Lettorszáiban már 1941. szeptember 1-től működtek az iskolák és gimnáziumok, s 1941 novemberében újra megkezdődtek az előadások az egyetem orvosi, állatorvosi karán, majd a műszaki és a teológiai is. A Művészeti Akadémia a háború alatt megszakítás nélkül működött. (*Lettország története...* 2005, 282, 302)

Juzovkában (Sztalino), 1941. november 16-án öt iskola és egy felszerképző szakiskola nyitott meg. (YVA M-53/94, 25) A csernyigovi területen található Nyezsiben hét népiskolában 1053 tanulót oktattak. Nyezsiben működött még egy műszaki szakiskola agronómiai és mechanikai tagozattal, és egy egészségügyi szakiskola gyógyszerészeti és fogorvosi tagozattal, valamint egy zeneiskola zongora, hegedű, bandura és balett osztályokkal. Mindezekben az intézményekben összesen 1237 diák tanult. (Davidenko 2007, 197) Zsidó gyermekek nem voltak köztük. Őket és szüleiket 1941. november 7-én a téglagyár telepén agyonlőtték a helyi rendőrök a több mint 500 zsidóval együtt.

A megszállt területeken szabad vallásgyakorlás volt érvényben. „A német parancsnokság sok faluban már helyreállította a templomokat” – jelentette egy szovjet felderítő. S csakugyan, a megszállt területeken több ezer ortodox plébánia és templom nyitotta meg kapuit. Oroszország megszállt területein 1941–1943-ban összesen 2150 ortodox templom nyílt meg. Csak a novgorodi területen a megszállás alatt 40 új templom nyílt, a pszkovi területen pedig több mint 60. (Kovaljov 2004, 437, 474) Az Észak-Kaukázusban és a Krímben figyelembe vették az „iszlám faktort”, s a helyi hatóságok minden tekintetben közreműködtek az iszlám újjáéledésében: mecseteket nyitottak, és segítséget nyújtottak az egyházi személyzet felkészítésében. Ezenkívül 1942. december 16-án a rendőrség és az SD parancsnoka engedélyt adott 25 ezer lettországi, belorussziai és romániai tatár áttelepítésére. Hatszázan közülük mezőgazdasági és technikai szakemberek voltak. (Romanko 2007, 102–103; Kovaljov 2004, 464–465) Ezzel egy időben az összes, a megszállt területeken álló zsinagógát lerombolták, felégették, néha a benne meghúzódo emberekkel

együtt. Mint Rigában, a Gogol utcában 1941. július 4-én, amikor a lett kollaboránsok úgy gyűjtötták fel a zsinagógát, hogy 400 zsidó bennégett. Hasonló sorsra jutott a Stabu utcai zsinagóga, ahol Kilov rabbi is meghalt a tűzben; július 8-án pedig a zsidó temető imaháza Smerlben. (*Lettország története...* 2005, 262) Lvovban 1941 őszén „bezártak minden olyan zsinagógát, amelyet még nem értek rá lerombolni. Senki nem merte megszegni a tilalmat, és istentiszteletet tartani a zsinagógában. A zsidók titokban imádkoztak, magánlakásokban összegyűlve, szívük megtört, akaraterejük elhagyta őket.” (Kovba 2007, 143)

A megszállt területeken a megszállók és a kollaboránsok újságok és könyvek százait adták ki, megszervezték és támogatták a népek kulturális életét, fenntartották a színházakat, színházi társulatokat, művészeti társulásokat, sőt, még újakat is alapítottak, segítették a népművészeti közösségek, műhelyek munkáját.

Szomolenszk például a megszállt Oroszország irodalmi fővárosa lett. Különböző folyóiratok jelentek meg ott: a művészeti–publicisztikai jellegű „Határon” („Na perelome”), a satirikus „Ostor” („Bics”), a pedagógiai „Iskola és nevelés” („Skola i voszpitanije”), a gyermekeknek szóló „Iskolás” („Skolnyik”). A jó néhány kiadott napilap példányszáma elérte a 150-200 ezret. (Kovaljov 2004, 340)

Brjanszkban, Vjazmában, Pszkovban, Pjatyigorszkban, Orlban, Szomolenszkben, Jaltán, Kijevben, Lvovban, Harkovban, Odesszában és Vorosilovszkban már 1941 őszén újra megnyitották a színházakat, a megszállók támogatását élvezve. Gatcsina város színházában dolgozott az Orosz Szövetségi Köztársaság érdemes művésze, Galina Ulanova volt partnere, Mihail Dudko. Dudko balettmester volt, és a balett-társulat művészeti vezetője. A színház Rigában, Tallinban, Pszkovban, Lugában és más városokban vendégszerepelt. Nyikolaj Pecskovszkij, az Orosz Szövetségi Köztársaság Lenin-renddel kitüntetett népi művésze szintén fellépett a gatcsinai színházzal, s részt vett a berlini, prágai, bécsi turnén. Minden művész kapott fizetést és élelmiszercsomagot. (Kovaljov 2004, 335, 358–359)

Lettországban a német megszállás éve alatt megjelent több mint húsz lett nyelvű regény s több mint harminc egyéb könyv lett írók és költők tollából, és kiadtak egy költészeti antológiát, mely több mint ötven lett költő műveit tartalmazta. Már július 29-én kezdetét vette az új színházi évad a rigai „Dajles” színházban, 1941 decemberében megnyitott a Népi Színház, 1942 januárjában a Rigai Drámai Színház is megkezdte működését, akárcsak az Operaszínház. Megnyitottak a tartományi színházak Elgavban, Liepában, Valmierában és Daugavpilsben. Ezekben a városokban, akárcsak Jekabpilsben, Talsi, Cesis és más helyeken, művészeti szalonok is működtek. (*Lettország...* 2007, 307–311; *Lettország története...* 2005, 299–303)

Ugyanez volt a helyzet a németek által megszállt Ukrajnában és Belorussziában. A csernyigovi területen például 1941 őszétől az ukrán

„Proszviti” kulturális társaság klubokat, színházi társulatokat, könyvtárakat alapított. Hasonlóképpen, „a Kropivnickijről elnevezett Nyezsini Ukrán Nemzeti Színház művészeti tevékenysége 1941. október 26-án vette kezdetét” (Davidenko 2007, 196–197). A megszállás két éve alatt a színházban közel száz darabot adtak elő. (Davidenko 2007, 197)

A Juzovka város színházában, a német katonák számára november 15-én előadott darabról ezt jegyezték fel a 240. számú német parancsnokság operatív jelentésében: „A koncert, melyet a színház művészei a német katonák előtt prezentáltak, minőségi szempontból igen figyelemreméltó volt.” (YVA M-53/94, 7)

A mozi különleges szerepet töltött be a nácik propagandatevékenységében. Ezt a szerepet jól megvilágítja az imént idézett dokumentum: „A jelen pillanatig nem volt lehetőségünk arra, hogy mozgóképszínházat nyissunk, mivel nem rendelkezünk az ehhez szükséges filmekkel. Építészeti szempontból ennek a célnak megfelelne egy katonai klub, és két mozi, ahová a polgári lakosság is bebocsátást nyerne.” (YVA M-53/94, 7) A számos, már korábban is működő, illetve a megszállók által frissen megnyitott moziban bemutatták a Harmadik Birodalom minden fontosabb filmalkotását, az ideológiailag semlegeseket is, és azokat is, melyeket áthatott a náci, antiszemita ideológia. Szovjet filmeket is vetítettek, mint a „Grant kapitány gyermekei”, a „Volga-Volga” vagy a „Dubrovskij”. Igaz, minden vetítés a „Napi német katonai híradó” („Die Deutsche Wochenschau”) megtekintésével kezdődött. (Kovaljov 2004, 364–369)

Eltekintve attól, hogy a nácik ignorálták a megszállt országok népeinek általános és politikai érdekeit (mint például Ukrajna, Lettország, Litvánia és Észtország függetlenségét), ennek a sokoldalú kulturális tevékenységnek világos célja volt: a helyi lakosság németpárti, náci szellemiségű átnevelése.

A megszállt országok népeinek fiai szolgáltak a kiegészítő rendőrségnél, a karhatalmi osztagokban, az ő kezeik által hajtották végre a népirtást, melynek a zsidók, és a saját népükből kikerülő ellenállók áldozatul estek. Az észtországi birodalmi komisszariátus területén 1942-ben a rendőrség kötelékében 4428 német és 60 255 helyi lakos szolgált, az ukrainai birodalmi komisszariátuson ezek a számok 10 194 és 70 759. (Lettország... 2007, 261) Más értesülések szerint az „Ostland” területén 55 562 ember szolgált. (Szokolov 2002, 117) Közülük Ukrajnában, Jaroszlav Gricak professzor adatai szerint, körülbelül 11 ezren segítettek a zsidók megsemmisítésében. (Podolszkij 2007, 385) Az ukrán rendőrzászlóaljokban összesen 35 ezer ember szolgált. Ezen felül az Ukrán Népi Önvédelem 1942 közepén 180 ezer emberből állt, igaz, ezeknek csak egy része rendelkezett fegyverrel. Az SS „Galitsina” hadosztályának megalakításakor 70 ezer ember jelentkezett önkéntesnek, közülük 13-14 ezret vettek fel a hadosztályba, a többieket a német rendőrséghez osztották be. (Drobjazko – Karascuk 2000, 42–43) A

pogromokban, melyek végigsöpörtek az ukrán falvakon és városokon, több ezer ukrán vett részt.

Minden hadifogoly, bármely nemzetiséghez tartozott is, választhatott élet és halál között: a kollaboráció lehetett a lágerrendőrségben való szolgálat, vagy akár az SS védelmi és katonai alakulataiban való részvétel, szolgálat a Wehrmachtnál, vagy később Vlaszov hadseregének keleti zászlóaljaiban. A zsidók hiába működtek együtt önként vagy kényszerből a nácikkal, csak egy választásuk volt, a halál. A zsidók kártékonyságának eszméjét és megsemmisítésük szükségességét, mely más népekre nem vonatkozott, a nácik a propaganda minden eszközét bevetve sulykolták a többi nép tudatába.

A német propaganda következményei messzire vezettek. Nagyon is elképzelhető, hogy a XX. század hatvanas-hetvenes éveiben a Szovjetunióban megfigyelhető új antiszemita hullám egyik oka az volt, hogy az akkori munkásosztály nagy része, az állami és pártvezetők alsó és középső rétege olyan emberekből állt, akik a megszállt területeken nőttek fel, és elérte, megfertőzte őket a náci propaganda.

Sajnos, a volt Szovjetunió területén ma működő nacionalista-fasiszta szervezetek is felhasználják a náci háborús propaganda elemeit, gúnyverseket, rajzokat. Tele vannak ilyenekkel az úgynevezett hazafias és antiszemita internetes site-ok, könyvek, szónoklatok és filmek, például J. Muhin, K. Dusonov és B. Mironov művei. (Muhin 2004; Mironov 2007)

A nácik csak a zsidók irányában gyakoroltak egyetlen megközelítést és megoldást: a minden előzetes színjátékot nélkülöző totális megsemmisítést.

S mit kezdünk akkor azokkal a cáfolhatatlan tényekkel, melyek a megszállt területeken elkövetett borzalmas náci bűnökről tanúskodnak? Amikor a németek betörték Minszkbe, Lvovba, Rigába, Orjolba és más városokba, a helyi lakosok közül csak a zsidókat, valamint a szovjetek és a párt tisztviselőit lőtték agyon. Az utóbbi két csoport tagjaira nem mindig várt kivégzés. Az egyszerű párttagokat nem ölték meg, sokan közülük együttműködésre léptek a náci rezsimmel. Az ilyen kollaboránsok sorában megtaláljuk a Komszomol és a párt területi, sőt, központi bizottságainak titkárait, például Észtországban és Ukrajnában.

Emellett az is nyilvánvaló, hogy minden háború háborús bűnökkel jár mindkét oldalon, hiszen ilyenkor felszínre törnek a legalantasabb ösztönök. Am a náci vezetés szabad kezét adott katonáinak a bűncselekmények elkövetésére. Az 1941. május 13-án kiadott parancsban – „A Barbarossa-terv megvalósulási területén érvényben lévő különleges büntetőjogi felelősségről” – felmenti a német katonákat az elkövetett bűncselekmények büntetőjogi felelőssége alól: „A katonai személyek által az ellenséges polgári személyek ellen elkövetett cselekmények üldözése még akkor sem kötelező, ha ezek egyúttal kimerítik a katonai bűncselekmény vagy kihágás fogalmát” (*A zsidók megsemmisítése...* 1991, 37). Ilyen rendelkezést csak a Szovjetunió elleni háború küszöbén

hoztak. A Nyugaton vívott háború másfél éve során hasonló még csak fel sem merült.

Természetesen nincs jogunk ahhoz, hogy összehasonlítsuk különböző népek szenvedéseinek és áldozatainak mértékét. Minden ember – egy egész világ, meggyilkolása pedig egy egész világ megsemmisítése. Az összehasonlítás morálisan nem vállalható. Itt ugyanakkor nem a szenvedések mérték szerinti besorolásáról van szó. A különböző tömeggyilkosságok, különböző népirtások, különböző megvalósulási formák okairól kell szót ejtenünk.

Ezek tanulmányozása révén látókörünk kiszélesedhet, átértékelhetjük nézeteinket, s levonhatjuk a tanulságot a történelemből. Ahogyan egyre több idő telik el a tragédiák után, úgy nő a lehetőség is ezek objektív értékelésére. Egy idő után már nem tekinthetünk a tragédiára az áldozat szemével. Az érzelmi megnyilvánulásokat hagyjuk meg az újságíróknak, íróknak. Próbáljunk meg elhatárolódni a probléma politizálásától és ideologizálásától. Emlékezzünk Tacitus szavaira: „Harag és elfogultság nélkül írom a történetet”. A történelmi igazság szenvedélymentes értekezést igényel. Ennek hiányával magyarázható, hogy a II. világháború valódi története mind ez ideig megíratlan.

A többi nép esetében lehetetlen totális népirtásról beszélni. Csupán a népirtás egyes elemeiről beszélhetünk, amelyek ellenük irányultak. A náciok nem tervezték az összes lengyel, orosz, ukrán, belorusz megsemmisítését, ugyanez vonatkozott a Kaukázus népeire, s még inkább a nyugat-európai népekre. Itt a népesség nagy részét pusztta munkaerővé, a Reich rabszolgáivá kívánták transzformálni, a különböző népek faji szempontból megfelelő képviselőit pedig germanizálni, elnémetesíteni. A náci hatalom éveiben még Németországban is laktak oroszok, s életüket, mindennapjaikat, kultúrájukat nem fenyegette semmi. Berlinben működtek az ortodox templomok és az orosz könyvtárak. A Moszkvai Művész Színház társulatai 1943. május 15-én 18 órakor Moszkvában, május 16-án pedig Berlinben bemutatták Gogol „Menyegző” című három felvonásos komédiáját, P. Pavlov és V. Grecs rendezésében. 1943. május 20-án 19 órakor a Schubert Sall-ban rendezték Jevgenyija Grekova koncertjét, melyben L. Szahnovszkaja balettiskolájának egy tizenkét éves növendéke is közreműködött. Zenei esteket is rendeztek: „Az utca dalai”, románcok, ukrán és kozák dalok voltak a repertoárban. (*Novoje Szlovo* 1943. május 12.)

Miben láthatjuk annak a tömegterrornak az okát, ami a náciok tevékenységét Keleten jellemezte? Amikor a náci represszióról beszélünk, ki kell emelni, hogy ez az ellenállók ellen irányult, az ellenállás váltotta ki, annak következményének tekinthető. Ezért szükséges néhány szót szólnunk a partizánmozgalomról is. Bár elismerem a partizánok tevékenységének abszolút legitimitását és szükségszerűségét, a résztvevők hősiességét, meg kell jegyezni, hogy a háborús cselekményekre gyakorolt hatását a szovjet ideológiában és történetírásban túlértékelték.

A szovjet pártszervezet és az NKVD a háború első napjaitól kezdve szervezte az ellenállást, folyt a partizánegységek és -osztatok kiképzése, melyeket nagy létszámban juttattak el a megszállt területekre. 1941 augusztusa és 1942 júniusa között Ukrajnában 778 partizánegységet és 662 diverzáns osztagot hagytak hátra, vagy juttattak vissza az ellenséges hátszágba, ezek összlétszáma 28 ezer 754 fő volt. (Popov 2003, 41) 1941 utolsó öt hónapjában a leningrádi terület megszállt részére 287 partizánegységet és osztagot irányítottak, melyek összesen 11 ezer 683 főből álltak. (Popov 2003, 44) Ennek alapján elmondható, hogy a nép háborúját a hírszerző és elhárító szervezetek készítették elő, ők vezették a támadásokat és a szökéseket, melyeket a nácik a vétlen polgári lakosságot sújtó tömeges represszióval toroltak meg, tekintet nélkül az áldozatok nemzetiségére. A megszállt területeken a nácik túszerrendszert vezettek be: egy német katona megölése 10–100 tús kivégzését vonta maga után, s valójában ez az eljárás győzte meg a helyi lakosságot, de magukat a nácikat is a kölcsönösen előnyös együttélés lehetetlenségéről.

Az eddig elmondottakat tekintetbe véve feltehetjük a kérdést: vajon nem a partizánmozgalom megléte volt-e az egyik legfőbb érv és indok a nácik számára a békés lakosság elleni tömeggyilkosságokhoz, nem ez volt-e a náci népiirtás-politika egyik legfőbb kiváltó oka?

A hatás-ellenhatás fizikai törvénye a történelemben is érvényesülni látszik. A partizánmozgalom léte szabad kezét adott a náciknak. Hitler már 1941. július 16-án, egy tanácskozáson kijelentette: „A partizánháború [...] számunkra szolgál bizonyos előnyökkel. Lehetővé teszi, hogy kiirtsunk mindenkit, aki ellenáll.” (Dickson 1957, 12) Felhívnam figyelmüket erre a fordulatra: „mindenkit, aki ellenáll”. Eszerint azoknak, akik nem vesznek részt az ellenállásban, ha formálisan is, de mégis csak joguk van életben maradni. Ismét kiemelném, hogy a zsidóknak nem volt ilyen esélyük. A német represszió a szovjet vezetésnek is kapóra jött, hiszen minden propagandánál jobban szolgálta céljait: olyan háborút robbantani ki a megszállt területek lakossága és a megszállók között, melyet a bosszúvágy és a személyes gyűlölet motivál. S ezt természetesen a németek is tudták. „Rendőri eszközökkel soha nem leszünk képesek megoldani a banditizmus kérdését. Határozottan meg vagyok győződve arról, hogy két falu lakosságának likvidálása nemhogy nem fog ártani a partizánoknak, hanem éppen ellenkezőleg: ez az intézkedés a lakosság széles rétegét egyenesen a partizánok közé hajtja,” – írja Ludwig Erenleiter területi parancsnok (Gebitskomissar) Wilhelm Kubénak, Belorusszia helytartójának írott levelében 1943. március 21-én. (YVA M-53/89, 2) Ugyanakkor ez a véres körforgás minkét fél számára megfelelt – a megszállt területeken élő emberek csupán fél számára eszközt és nyersanyagot szolgáltatott az állami célok eléréséhez.

Azért, mert a lakosság támogatást nyújtott a partizánoknak vagy a hadifoglyoknak, a nácik több ezer falut égettek fel a Szovjetunió megszállt

területein, lakóikat agyonlőtték vagy koncentrációs táborba küldték. (Pl. Audrini falut Lettorszáiban, amelyet 1942-ben felgyújtottak, lakóit pedig agyonlőtték, mert szovjet hadifoglyokat rejtegettek.) Ezeket a bűnöket általában a németeknek tulajdonítják, ám valójában legtöbbször a kollaboránsok követték el őket. („*Minél többet megsemmisíteni...*” 2009) Igaz, ez utóbbi tény a szovjet időkben szándékosan elhallgatták. Vegyük például a legismertebb példát, a belorussziai Hatiny falu tragédiáját, mely a faluirtás jelképévé vált. (*Hatiny...* 2009) Ezzel kapcsolatban számos tény nem került nyilvánosságra. A falut, 149 lakosával együtt, a volt szovjet hadifoglyokból, jórészt ukránokból alakított 118. rendőrzászlóalj megtorló különítménye égette fel. A szovjet történészek azt jegyezték fel, hogy Hatinyt egy német megtorló zászlóalj égette fel, elhallgatva az ukrán gyilkosok nemzetiségét, nehogy nemzetiségi gyűlölködést szítson az információ.

Lettországban hadifoglyok és kommunisták rejtegetése miatt felégették Audrini és Barsuki falvakat, lakóikat pedig, akik orosz óhitűek voltak, agyonlőtték. Az akciót – a lakosok megsemmisítését és a falvak lerombolását – nem németek hajtották végre, hanem helyi rendőrök, A. Eihelis, B. Maikovskis és B. Puntulis vezényletével. (YVA TR-10/597, II:1–13)

Azokat a falvakat is megsemmisítették, amelyek a partizánok elleni megtorló akciók intézkedési zónájába estek, mivel ott éltek a partizánok hozzátartozói. (Megjegyzendő, hogy a tömeges deportálások Ukrajnában, Litvániában, Lettorszáiban és Észtországban a háború utáni években szinte ugyanezt a célt szolgálták: megfosztani a támogatástól a működő szovjetellenes erőket, és megbüntetni a szovjetellenes ellenállási mozgalom résztvevőinek rokonait.) Ezek a falvak szolgáltak mobilizációs, anyagi és felderítési bázisul a partizánalakulatok számára. Más falvakban azonban jelentős helyi rendőri erők működtek a lakosok támogatása mellett, ez esetben pedig előfordult, hogy a partizánok égették fel őket az itt állomásozó rendőrök elleni akcióik során, s megölték a rendőröket, a sztarosztát, a falubírókat és ezek rokonait. Ezek az akciók néha semmivel sem voltak kíméletesebbek, mint a megszállók által végrehajtottak.

Ebből leszűrhető, hogy a nem-zsidók elleni repressziót alapjában véve az ellenállás váltotta ki, s hogy tömeges áldozatokkal járt; ez azoknak a kíméletlen intézkedéseknek az eredménye, amelyekkel csírájában próbáltak elfojtani minden lehetséges ellenállást.

A partizánok elleni harc német dokumentumaiban szerepel a következő: „Csak maguk a banditák és cinkosaik érdemelnek halált. Az ártatlan öregeket, nőket és gyermekeket meg kell kímélni, még a bandák elleni harci cselekmények helyszínén is.” (Altman 2002, 34) Bár ezt a parancsot az esetek többségében figyelmen kívül hagyták, mindenesetre létezett. A zsidók irányában a nácioknak soha nem voltak hasonló dilemmáik.

Vajon Közép-Európában miért nem volt olyan nyilvánvalóan tömeges, szadista és kegyetlen a náci terror, mint a Szovjetunió megszállt területein? A náci számára Európa egységes szociokulturális térnek

számított, melynek a németek elidegeníthetetlen részét képezték. Ezért itt a németek visszafogottabban viselkedtek, igyekeztek megőrizni a „kultúrnemzet” arculatát. Ugyanakkor Lengyelországban, Jugoszláviában (elsősorban Szerbiában) a helyzet éppen ellenkező volt. A gyilkosságokat a helyi lakosság szeme láttára követték el. Miért van ez így? Ezek szláv országok. Az ellenállási mozgalom itt erőteljes, így a leverésére irányuló tevékenység formái itt a legkegyetlenebbek. S ezen kívül, ami a legfőbb ok: a náci „tudósok” fajelmélete szerint a szlávok – Untermensch-ek, alacsonyabbrendű faj, akik csak egy szinttel állnak a zsidók felett. Ezért egy részüket ki kell irtani, a többieket pedig meg kell félemlíteni, egymás ellen uszítva a különböző népeket, az „oszd meg és uralkodj” elvét gyakorolva. Ezért hát az ukrán rendőrszázlójak Oroszországban, Belorussziában és Lengyelországban tevékenykednek, az észti, lett és litván zászlójak pedig Belorussziában, Oroszországban, Lengyelországban és Ukrajnában.

Manapság a balti országokban egyes történészek igyekeznek párhuzamot vonni a szovjet megtorlás, a Katasztrófa és a náci politika között. Ukrajnában az 1930-as évek éhínségét hasonlítják a Katasztrófához.

Én magam ellenzem az ilyen összehasonlítást. Tisztelt kollégák, válasszoljanak tárgyilagosan az alábbi kérdésekre:

1. Vajon ki akarnak-e irtani egy népet, ha fiai és leányai számára megengedett a házasság, s mi több, a nők hivatalosan házasságra léphetnek a megszállókkal?

2. Vajon ki akarnak-e irtani egy népet, ha nincs érvényben rájuk vonatkozó gyermekszülési tilalom, vagyis megengedett a szaporodás?

3. Vajon ki akarnak-e irtani egy népet, ha tiszteletben tartják annak vallási igényeit – több ezer templomuk működik, s anyanyelvükön adhatnak ki vallásos irodalmat?

4. Vajon ki akarnak-e irtani egy népet, ha közben fenntartják és támogatják annak kulturális tevékenységét, vagyis játszanak a már meglévő színházak, mozik, és újak is nyitnak, az előadások anyanyelven folynak, művészi közösségek jönnek létre, s nyilvános könyvtárakban olvasható e nép nyelvén az irodalom?

5. Vajon ki akarnak-e irtani egy népet, ha támogatják az anyanyelven folyó oktatást gyermekei számára?

6. Vezethet-e egy nép kiirtásához, ha tagjaiból közigazgatási és rendőri megtorló apparátust szerveznek, s ezek közreműködésével hajtják végre a repressziót az adott néppel, s más népekkel szemben?

7. Törekcszenek-e arra a megszállók, hogy kiirtsanak egy népet, melynek tagjai a megszállók hadseregében és más katonai alakulatokban szolgálnak, melyeket – közlegénytől a tábornokig – a megszállt területek népeiből toboroztak?

S most, kollégák, lássuk az utolsó kérdést: ezen tevékenységek közül vajon volt-e akár egyetlen egy is, amelyet a nácik a megszállt területeken a zsidók számára lehetővé tettek?

- A háborús Moszkva. Mementoárak és levéltári dokumentumok. (1995) (Москва военная. Мемуары и архивные документы.) Moszkva, Moszgorarhiv
- A legfőbb német háborús bűnösök nürnbergi pere. Dokumentumok 7 kötetben. (1959) (Нюрнберский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов в 7-ми томах.) Moszkva, Izdatyelsztvo Jurigycseszkoj Lityeraturi
- A zsidók megsemmisítése a Szovjetunió német megszállása alatt 1941–1944. (1991) (Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941–1944.) Jeruzsálem, Yad Vashem
- Altman, I. 2002: A gyűlölet áldozatai. Holokauszt a Szovjetunióban, 1941–1945. (Альтман, И.: Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг.) Moszkva
- Arad, I. 1990: Az európai zsidóság katasztrófája 1933–1945. Tanulmányok. (Арад, И.: Катастрофа европейского еврейства 1933–1945. Сборник статей.) Jeruzsálem, Yad Vashem
- Barszegov, J. G. 2000: „Az örmény népirtás mint nemzetközi jogi bűncselekmény”. (Барсегов, Ю. Г.: „Геноцид армян – преступление по международному праву”.) Moszkva, <http://www.hayastan.com/armenia/genocide/ru/content/index.php>, letöltés: 2010.08.02.
- Davidenko, J. 2007: Társadalmi, politikai és kulturális élet Csernyigov környékén a német megszállás alatt, 1941–1943. (Давиденко, Ю.: Социально-политическая культура жизни на черниновщине в период немецкой оккупации 1941–1943 гг.) In: *A Második Világháború és Ukrajna népeinek élete. – A 2006-os 2. Összukrajnai Tudományos Konferencia anyagaiból.* Kijev
- Dickson, Ch. O. – Heilbrunn, O. 1957: *Коммуниста партизантозгалмак.* (Диксон, Ч. О. – Нейлбрунн, О.: *Коммунистические партизанские действия.*) Moszkva, Izdatyelsztvo Inosztrannoj Lityeraturi
- Drobjazko, Sz. – Karasczuk, A. 2000: *Keleti önkéntesek a Wehrmacht-ban, a rendőrségben és az SS-ben.* (Дробязко, С. – Каращук, А.: *Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС.*) Moszkva, Aszt
- Élet a halál árnyékában. A kaunasi gettó és a kilencedik erőd. (1992) (Жизнь в тени смерти. Каунасское гетто и девятый форт.) Tel-Itzhak
- Hatiny. Tragédia és emlékezet. Dokumentumok és háttéranyagok. (2009) (Хатынь. Трагедия и память. Документы и материалы.) Minszk, NARB
- Hitler, Adolf 1942. szeptember 30-án elhangzott beszédéből. Berlin, Sportpalast, *Szevernoje szlovo*, 56. sz. 1942. október 2.
- Kovaljov, B. N. 2004: *Náci megszállás és kollaboracionizmus Oroszországban, 1941–1944.* (Ковалев, Б. Н.: *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944.*) Moszkva
- Kovba, Zs. 2007: Az alsó-galiciai zsidók vallási élete a II. világháború alatt. (Ковба Ж.: Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни.) In: *A Második Világháború és Ukrajna népeinek élete – A 2006-os 2. Összukrajnai Tudományos Konferencia anyagaiból.* Kijev
- Lettország a második világháborúban, 1939–1945. (Latvija Otraja pasaules kara 1939–1945 (2007), Riga, Jumava
- Lempert, G. L. 1946: *A Lett SZSZK német megszállása (1941–1945) következményeinek demográfiai elemzése.* (Лемперт Г. Л.: *Демографический анализ*

- последствий немецкой оккупации в 1941–1945 гг. по Латвийской ССР.) Riga
- Lettország története a 20. században (2005) (История Латвии XX. Век.), Riga, Jumava
- „Minél többet megsemmisíteni...” Lett kollaboráns alakulatok Belorusszia területén 1942–1944. (2009) (Dokumentumkötet.) („Уничтожить как можно больше...” Латвийские коллаборационистские формирования на территории Белоруссии 1942–1944 гг.) Moszkva, Fond „Isztoricceszkaja pamjaty”
- Mironov, B. 2007: *A zsidó iga.* (Миронов, Б.: *Иго иудейское.*) Moszva, Algoritm
- Muhin, J. 2004: *A zsidó rasszisták titkai.* (Мухин, Ю.: *Та́йны еврейских расистов.*) Moszkva, Ekszmo
- Novoje Szlovo* (1943), 38. sz. 1943. május 12. Berlin
- Podolszkij, A. 2007: A kollaboráció problémája Ukrajnában a Holokauszt idején. (Подольский, А.: Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии.) In: *A Második Világháború és Ukrajna népeinek élete – A 2006-os 2. Összukrajnai Tudományos Konferencia anyagaiból.* Kijev
- Porov, A. 2003: *Az NKVD és a partizánmozgalom. Tények és dokumentumok.* (Попов, А.: *НКВД и партизанское движение. Факты и документы.*) Moszkva, Olma-Pressz
- Rauschning, H. 1993: *Itt Hitler beszél. Fenevad a mélyből.* (Раушнинг, Г.: *Говорит Гитлер. Зверь из бездны.*) Moszkva, Mif
- Romanko, O. 2007: A krimi tatár emigráció a II. Világháborúban és együttműködése a Harmadik Birodalom katonai-politikai vezetésével. (Романко, О.: Крымско-татарская эмиграция в годы Второй мировой войны и ее сотрудничество с военно-политическим руководством третьего рейха.) In: *A Második Világháború és Ukrajna népeinek élete – A 2006-os 2. Összukrajnai Tudományos Konferencia anyagaiból.* Kijev
- Szokolov, B. V. 2002: *A megszállás. Valóság és mítoszok.* (Соколов, Б. В.: *Оккупация. Правда и мифы.*) Moszkva, Aszt-pressz knyiga
- Törökország Külügyminisztériumának nyilatkozata. (2010) <http://cursorinfo.co.il/news/novosti/2010/01/27/article>, letöltés: 2010.08.02.
- Yad-Vashem Archívum (YVA), M-33/99, M-33/997, M-37/419, M-37/569, M-53/89, M-53/94, TR-10/597

(Fordította: Iván Ildikó)

(Eredeti megjelenés: Война на уничтожение. Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы. Материалы международной научной конференции, Москва, 26-28 апреля 2010. [A népiptás náci politikája Kelet-Európa területén. A 2010. április 26-28-án Moszkvában rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagaiból.] Kiadó: Fond „Isztoricceszkaja pamjaty”, Moszkva, 2010)

Tímár József *Az ügynök halálában*, 1959

Az Auschwitz-jegyzőkönyv

Egy még mindig kevésbé ismert történeti dokumentum

A holokauszt magyarországi történetében kiemelt helye van Auschwitznak és annak a pár hónapnak, amelynek során 1944 májusában és júniusában több mint 400 000 zsidót deportáltak oda Magyarországról.

A magyarországi holokausztnak könyvtárnyi irodalma van, ám maradtak még nyitott kérdések. Ezek közül az egyik legérdekesebb az úgynevezett Auschwitz-jegyzőkönyv problematikája: ennek keletkezése, Magyarországra kerülése és hatása (illetve annak elmaradása) számos kérdést vet fel. Gyakran találkozni az Auschwitz vagy *auschwitz* jegyzőkönyvek megjelöléssel, így többes számban – a táborból különböző időpontokban megszököttek egymástól függetlenül készült beszámolóit nevezik ekként összefoglalóan. Az említett dokumentumok a következők: a Jerzy Tabau (fedőnevén a „lengyel őrnagy”) készítette ún. 3. Auschwitz-jegyzőkönyv (bár ez íródott a legkorábban), illetve a Rozin–Mordowitz-jelentés, a 2. Auschwitz-jegyzőkönyv. (Haraszti 2005, 24) A magyar zsidóság tragédiája szempontjából a Rudolf Vrba és Alfred Wetzler által készített beszámoló, az 1. Auschwitz-jegyzőkönyv gyanánt ismert dokumentum jelentős, amely 1944-ben került Magyarországra, és vált, ha csak szűk körben is, ismertté.

A jegyzőkönyv keletkezése

1944. április 7-én két Szlovákiából deportált zsidó, Walter Rosenberg (később Rudolf Vrba, hamis okmányaiiban szereplő nevét a háború után hivatalosan is felvette) és Alfred Wetzler (álnevén Josef Lanik), megszöktek az auschwitz-birkenai koncentrációs táborból. Az ő beszámolójukon alapul az a dokumentum, amelyet 1. Auschwitz-jegyzőkönyvként, illetve a külföldi szakirodalomban inkább Vrba–Wetzler-jelentésként ismerünk.¹ Ez volt az egyik² első dokumentálható, sikeres szökés Auschwitzból, amely azzal a céllal történt, hogy felhívja a világ figyelmét a zsidók megsemmisítésére,³ és a szökést követően felvett jegyzőkönyv az első autentikus beszámoló a halálgyár működéséről.

A jegyzőkönyv terjedelmesebb részének szerzője Alfred Wetzler 1918-ban Nagyszombaton született, 1942. április 13-án a szeredi gyűjtőtáborból deportálták Auschwitzba, ahol előbb a DAW (Deutsche Aufrüstungswerke) építésén dolgozott, később a kórházbarakk gondnoka, majd a B II/D blokk őrnöke lett. (Haraszi 2005, 6) Hosszú időt töltött a táborban és igen részletes ismertetést adott vallomásaiban annak felépítéséről és működéséről. A háború végeztével már 1945-ben könyvben foglalta össze tapasztalatait a náci haláltáborról, és számos esetben tanúskodott a felelősségre vont tettesek ellen, például az 1963 és 1965 között Frankfurt am Mainban zajló ún. (első) Auschwitz-perben. A második világháborút követően Csehszlovákiában maradt, Pozsonyban dolgozott szerkesztőként és újságíróként, 1988-ban halt meg.

Walter Rosenberg (Rudolf Vrba) volt a fiatalabb, 1924-ben született Topolcsányban, 1942. június 14-én deportálták Novakyból, előbb Lublin-Majdanekbe, majd június 27-én Auschwitzba. Kezdetben az ún. „takarító kommandó” tagja volt, itt a frissen érkezett transzportok csomagjainak válogatásával és a vagonok takarításával foglalkozott – látta az összes akkor érkezett szerelvényt, és az azon szállítottak származási helyéről is voltak információi. Később majdnem másfél évig a birkenau karanténtömb őrnöke volt. A sikeres szökést követően csatlakozott a szlovák nemzeti felkeléshez (ekkor vette fel a Rudolf Vrba nevet), s a háború végéig harcolt a németek ellen; később többször kitüntették. A háború után Prágában vegyészmérnöknek tanult, majd Izraelen keresztül Angliába, végül Kanadába emigrált, biokémiai és gyógyszerkutatásokban vett részt. 1976-tól a Vancouveri Egyetemen farmakológia-professzor volt. 1963-ban könyv formájában is kiadta visszaemlékezéseit *I cannot forgive* címmel. 2006-ban Kanadában hunyt el.

A két fiatal férfi szökésüket követően 1944. április 21-én ért az akkori Szlovákia területére, majd április 25-én Zsolnára, ahol a pozsonyi Zsidótanács odautazott tagjai külön-külön is meghallgatták őket, és április 26-án eredetileg szlovákul, majd pár nappal később németül írásba foglalták az általuk elmondottakat. A Zsidótanács képviselője, Oszkar Krasznianszky szerkesztette egybe a két beszámolót és írt bevezetőt a szöveghez (Szenes 1994, 335), amit valószínűleg már Szlovákiában elkezdtek magyarra fordítani, amint a későbbiekben látni fogjuk.⁴ A szlovák zsidó vezetők célja a pozsonyi diplomáciai képviselők vezetőinek és rajtuk keresztül a szövetségesek, illetve a semleges államok tájékoztatása volt. Ugyanakkor a budapesti Mentőbizottság számára is el kívántak juttatni egy példányt. Vitatott, hogy Vrba és Wetzler tudott-e a küszöbön álló magyarországi deportálásokról, és ha igen, az erről szóló információk miért nem kerültek be a jelentésbe.⁵

A jegyzőkönyvet később a háborús főbűnösök nürnbergi perében is felhasználták bizonyítékként (N6-2061 számon), és mind Vrba, mind Wetzler tanúskodott is több, a holokauszttal kapcsolatos perben, bár

a legjelentősebbekben, a főbűnösök nürnbergi perében, illetve az Eichmann-perben nem hallgatták meg őket.

A jegyzőkönyv páratlan értékét az adja, hogy szerzőik nagyrészt közvetlen tapasztalataikat írták le, rövid időn belül azok megtörténte után: a dokumentum a sikeres szökés után alig két héttel készült. Maga a jegyzőkönyv kb. 25 gépelt oldal terjedelmű, tárgyilagos, érzelemmentesen megfogalmazott szöveg, amelyet rajzos vázlatok egészítenek ki (ennek elkészítésében valószínűleg segédkezett Ervin Steiner, a Zsidótanács Zsolnára érkezett tagja, építészmérnök).

A dokumentum igen részletes leírást ad a tábor felépítéséről, az egyes épületekről, az őrzés rendszeréről. Először ezekből szerezhetett a külvilág tudomást a „halálgyár”, a gázkamrák és a krematóriumok szinte iparszerű működéséről. Részletesen beszámolnak a táborban zajló életről, a tábor foglyok által irányított adminisztrációjáról és egyes túlélési stratégiákról. Mivel mindkét menekült hosszú időt, csaknem 2 évet töltött el Auschwitzban és Birkenauban, és ezen belül hosszabb időt dolgozott adminisztratív beosztásban (gondnokként, illetve írnokként), megfelelő rálátásuk volt a tábor működésére (Braham 1988, II:103), illetve ismerték az egymás után érkező transzportok összetételét, származási helyét és további sorsát, amelyet rögzítettek is a jegyzőkönyvben. A jegyzőkönyv hitelességével kapcsolatban nem merülhet fel sok kétség, még ha tartalmazznak is pontatlan adatokat – például a gázkamrákról és a krematóriumról nem rendelkezett sem Vrba, sem Wetzler közvetlen információval, egyikük sem járt ott, az általuk közölt számok nem mindig pontosak. (Haraszi 2005, 30)

Maguk a szlovák zsidó vezetők gondoskodtak arról, hogy a dokumentum több helyre eljusson – céljuk a további deportálások leállítására volt, illetve a szövetségeseket kívánták rávenni a táborhoz vezető vasúti infrastruktúra bombázására. Tőlük került egy példány a Jewis Agency isztambuli részlegéhez, genfi humanitárius szervezetekhez – így a Nemzetközi Vöröskereszthez –, Giuseppe Burcio pozsonyi pápai nunciushoz, aki a Vatikánt értesítette, valamint továbbították a jegyzőkönyvet Magyarországra is.

A jegyzőkönyv Magyarországra kerülése

Pontosan nem deríthető ki, mikor és hogyan került az irat Magyarországra, de biztosnak tűnik, hogy 1944. április végén már Budapesten volt egy példány. A kutatást nehezíti, hogy a visszaemlékezők ellentmondó adatokat közöltek, és valószínűleg több példány is átjutott, különböző módon és időpontban. Haraszi György kísérelte meg alapos kutatásokkal rekonstruálni a jegyzőkönyv lehetséges terjesztési útját, illetve magának a jegyzőkönyvnek a keletkezését és szövegváltozatait.

Krasznaynszky állítása szerint április 28-án Kasztner Rezsőnek Pozsonyban átadtak egy német nyelvű példányt, azzal a céllal, hogy

értesítse a zsidók sorsáról Horthyt és Serédi hercegprímást, ezzel egy időben Kasztner kérte, hogy készítsen magyar fordítást. Itt kezdődnek a „kérdőjelek”: miért kellett a jegyzőkönyvet Szlovákiában magyarra fordítani? Kasztner nem tudta volna megoldani Budapesten? Haraszti veti fel azt a hipotézist, hogy Kasztner egy rövidített, a szlovák zsidók helyzetének leírását mellőző változat készítését kérte a magyarul igen jól beszélő Krasznyszkytól. Nagyjából két hét alatt el is készült ez a változat, és továbbították Budapestre. (Haraszti 2005, 10)

Később Vrba maga is elkezdte terjeszteni a jegyzőkönyvet – mivel nem érezte, hogy a félhivatalos csatornákon különböző helyekre eljuttatott példányoknak bármilyen hatása lett volna. Ezeknek a példányoknak, illetve terjesztőiknek a sorsa ismeretlen, így arról sem tudunk, hogy Magyarországra került-e ezen az úton példány.

Az érintettek visszaemlékezése szerint (Szenes 1994, 111) május elején (esetleg április végén) kezdett hozzá az Éliás József vezette, a református egyházhoz közeli, az üldözöttek mentésével foglalkozó szervezet, a Jó Pásztor Bizottság megbízásából Székely Mária a jegyzőkönyv fordításához, amelyet Éliás Soós Gézától kapott. Székely Mária hat példányt gépelt le magyarul, majd Soós Géza megbízásából angol fordítást is készített (Szenes 1994, 113–114), ezt a példányt Svájcba kívánták juttatni. A magyar nyelvű példányokat egyházi vezetőknek, a diplomáciai testület tagjainak és Horthy kormányzónak tervezték átadni.⁶ A Székely Mária által készített magyar fordítást végül a következő személyek kapták: Serédi Jusztinián hercegprímás, Ravasz László református püspök, Raffay Sándor evangélikus püspök, Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke,⁷ valamint Horthy Istvánné gróf Edelsheim Gyulai Ilona, a kormányzó menyje, ifj. Horthy István özvegye. Egy lefordított példányt Soós Géza kapott vissza.⁸

Kérdés, hogy Soós hogy jutott a jegyzőkönyvhöz? Éliással azt közölte, hogy egy, a szlovák határ közelében élő, az ellenállással szimpatizáló személyen keresztül kapták (esetleg Vrba magánakciójának eredménye?). Haraszti e helyett azt valószínűsíti, hogy ez csak dezinformáció volt, és valójában Kasztner vagy Krasznyszky révén jutott a dokumentumhoz (Haraszti 2005, 38). Cvi Erez állítása szerint egy futár hozta Pozsonyból (szerinte Kasztner ekkor nem is járt Szlovákiában) a dokumentumot Komoly Ottónak, aki aztán Soóshoz juttatta (idézi Haraszti 2005: 36).

További kérdés, hogy a budapesti zsidó vezetők mikor ismerték meg a jegyzőkönyv tartalmát és miért késlekedtek annak szélesebb körű terjesztésével. Elképzelhető-e, hogy Kasztner annyira nem bízott a budapesti Zsidótanács vezetőiben és annyira bízott a németekkel folytatott tárgyalás sikerében – illetve nem akarva veszélyeztetni azok sikerét –, hogy nem adta tovább az információt a többi hazai zsidó vezetőnek?

Felmerül a kérdés, hogy a Zsidótanács, amikor megismerte a jegyzőkönyv tartalmát, miért nem hozta azt nyilvánosságra. Munkácsi Ernő

(1947, 86) állítása szerint (maga is a Zsidótanács tagja, így elfogulatlan vélemény nem várható tőle) az első figyelmeztető jel nem maga a jegyzőkönyv, hanem egy héber nyelvű levél volt, amit Freudiger Fülöp ortodox hitközségi elnök kapott Pozsonyból május második felében. Ebben figyelmeztették, hogy előkészületben van a magyar zsidók deportálása, erre a célra vasúti szállítókapa-
 citást szerveznek a németek,⁹ illetve gyűjtőtáborokat állítanak fel. A levél tartalmazta Auschwitz nevét is, azzal, hogy oda már két éve szállítanak szlovák zsidókat. A szerző szerint ezek az információk „bombaként hatottak” – mégsem tettek a zsidó vezetők semmit. Akkor sem, amikor Munkácsi állítása szerint svájci diplomataktól megkapták az Auschwitz-jegyzőkönyv egy példányát, kiegészítve két további vallomással.¹⁰ Freudiger maga azt vallotta az Eichmann-per során, hogy május 10-én vagy 11-én kapott levelet Weissmandel nyitrai rabbtól, a szlovák Mentőbizottság tagjától, amely a közelgő deportálásokra figyelmeztette. Később viszont azt állította, hogy ezzel együtt az Auschwitz-jegyzőkönyv jiddis nyelvű példányát is megkapta. (Haraszi 2005, 12)¹¹

Eszerint a Zsidótanács már május közepén ismerte a dokumentum szövegét. Júniusban – szintén Freudiger vallomása szerint – értesítették a vezérkar több tisztjét, illetve Pető Ernőn keresztül Angelo Rotta nunciust és a kormányzót is. Pető Ernő (ügyvéd, a budapesti neológ hitközség elnökhelyettese) Jaross Andor belügyminisztert és államtitkárait, Endre Lászlót és Baky Lászlót is tájékoztatni akarta, de ők nem fogadták. (Braham 1988, II:14) Valószínűleg nem tudott volna nekik újat mondani, ha Magyarországon valaki, akkor ők rendelkeztek információval a deportálások céljáról. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter fogadta Petőt, de nem hitte el, amit hallott – ezzel többen voltak így a politikai elit tagjai közül, többen közülük később azt hozták fel mentségül, hogy elképzelhetetlennek tartották, hogy a jegyzőkönyvben írtak igazak lehetnek. Több értesített magyar politikus egyenesen „hisztériakeltésnek” tartotta az elé tárt tényeket. (Haraszi 2005, 12)

A „hallgatás összeesküvése”

Randolph L. Braham nevezte így a zsidó (és keresztény) vezetők magatartását: tudtak vagy tudhattak volna arról, hogy milyen sors vár az Auschwitzba deportált zsidókra, ennek ellenére nem tettek semmit.

A legsúlyosabb ellentmondás a jegyzőkönyvek Magyarországra kerülése, szűk körben ismertté válása és a deportálások leállításának (sőt, elindításának) időpontja között feszül. 1944 májusában Magyarországon többen, a zsidókat mentő-segítő szervezetek vezetői, rajtuk keresztül több egyházi vezető és maguk a zsidó vezetők is tudtak (tudniuk kellett) Auschwitz létéről, részletes információval rendelkeztek arról is, hogy mi történik az oda szállított zsidókkal. A tömeges szállítások május 15-én indultak, és a kormányzó csak július 6-án állíttatta le a deportálásokat;

addigra a vidéki zsidóságot, mintegy 400 000 főt már deportáltak. Munkácsi (1947, 112) és utána mások is hivatkoztak arra, hogy mire a zsidó vezetők megismerték az Auschwitz-jegyzőkönyvet, addigra a deportáltak jó része már lezajlott – ez a nézet azonban nem tartható.

A fő kérdés nem az, hogy pontosan melyik nap kerültek Magyarországra a jegyzőkönyvek, nem is az, hogyan – hanem az, hogy akik tudomást szereztek tartalmukról, miért nem értesítették azonnal Horthyt, illetve a vidéki zsidó vezetőket, sőt, magát a vidéki zsidóságot és a szélesebb közvéleményt.

Kérdés, hogy Horthy mikor tudta meg, mi történik a magyar zsidókkal és miért nem állította le, illetve miért engedélyezte egyáltalán korábban a deportálásokat.¹² Politikai mozgástere és tekintélye ekkor ehhez még elegendő volt, ezt mutatja, hogy a budapesti zsidóságot „meg tudta menteni”, követelésére leállították a deportálásokat. Horthy Istvánné visszaemlékezése szerint július 3-án kapta meg az Auschwitz-jegyzőkönyvet Török Sándortól, a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének alelnökétől, és azt elolvasás után azonnal átadta Horthy Miklósnénak, azzal a kéréssel, hogy olvassa el és továbbítsa a kormányzónak – aki szerinte ekkor szerzett tudomást az Auschwitzban történekről.¹³ Lehetséges, hogy a kormányzó a teljes szöveget magyarul tényleg ekkor látta először, de a diplomáciai úton küldött figyelmeztetések előbb, már június végén megérkeztek Budapestre. Vita tárgyát képezi, hogy az Auschwitz-jegyzőkönyvtől függetlenül milyen információkkal rendelkezett Horthy a deportálások valódi céljáról, illetve a jegyzőkönyv létéről és tartalmáról mikor értesült.

Haraszi (2005, 44) feltételezése szerint Horthy biztosan nem július elején ismerte meg a jegyzőkönyveket, szerinte több példány is eljutott hozzá, fián, ifj. Horthy Miklóson (ő Pethő Ernőtől jutott hozzá) keresztül, illetve Ravasz László közvetítésével, sőt valószínűsíti, hogy már május elején a német szöveget megkapta.

Elgondolkodtató, hogy akár a Jó Pásztor Bizottság, akár a Zsidótanács mért kezdett el a jegyzőkönyv fordításával foglalkozni – a Magyarországra került eredeti német nyelvű volt, amit az akkori magyar társadalmi és politikai elit szinte minden tagja beszélt, de legalábbis értett. Horthy Miklós, az Osztrák-Magyar Monarchia egykori tengerésztiisztje eredeti nyelven is kiválóan megértette volna az Auschwitz-jegyzőkönyvet, és a svájci diplomaták némettudásában sincs okunk kételkedni (számukra angolra fordították a dokumentumot).

Hogy miért nem tett a Zsidótanács, illetve hitközségi vezetés semmit? Saját bevallásuk szerint nem akartak pánikot kelteni, illetve attól is tartottak, hogy nem hinnék el nekik, amit állítanak. Másrészt mindenáron meg kívánták őrizni a magyar és a német hatóságokkal való „együttműködés” látszatát. Természetesen feltehető a kérdés, hogy ezzel saját, előnyökkel járó pozíciójukat igyekeztek legitimálni vagy a zsidó közösség egészének érdekeit szolgálták? (Krausz 2004, 82) Csak június második felében, mire

a vidéki deportálások nagy része már lezajlott, kezdték el a zsidó vezetők terjeszteni a dokumentumot, de még ekkor sem széles körben.

A hazai közzététel elmaradása magyarázható a pánikkeltéstől való félelemmel, de nemzetközi szinten ez nem lehet kifogás. Mégsem juttatták el a dokumentumot azonnal a diplomáciai képviseltekhez sem, bár erre nézve voltak tervek. A pápával is fel kívánták venni a kapcsolatot, ezért a jegyzőkönyvet olaszra fordították – a fordítás szükségessége szintén kérdéses, XII. Pius pápává választását megelőzően több éven keresztül Németországban képviselte nunciusként a Szentszéket, tökéletesen beszélt németül. (Braham 1988, II:105)

Az Auschwitz-jegyzőkönyv végül június 19-20-án jutott Svájcba, rövidített angol változatban: a berni román követség egyik diplomatája, Florin Manogliu vette át Krausz Miklóstól, a Palesztina Hivatal budapesti vezetőjétől – kiegészítve az addigi magyarországi deportálásokról (I–III. zóna) szóló információkkal (Braham 1988, II:106). Svájcban Georg Mantello, El Salvador tiszteletbeli konzulja kezdte el szélesebb körben terjeszteni, ő Mandel György néven Besztercén született, és aktívan segítette az üldözöttek mentését – el salvadori honossági bizonyítványok kiadásával (Haraszi 2005, 60). Ezzel csaknem egy időben a Zsidó Világkongresszus és a cseh ellenállási mozgalom¹⁴ is eljuttatta Auschwitzról szóló információit Svájcba, ahol július elején már minden diplomáciai képviselő tudott róla, a szövetségesek is. A svájci sajtóban számos cikk, illetve jegyzőkönyvrészlet jelent meg az ezt követő napokban. A Vatikán június 20-án reagált érdemben – ekkora vált ismertté a szökés két résztvevőjének vallomása is, így már két független forrás számolt be Auschwitzról. Az ügy kivizsgálására a pápa legátust küldött Pozsonyba, aki beszélt is a szökés két résztvevőjével. Ezt követően a pápa személyesen kérte Horthyt a deportálások leállíttatására 1944. június 25-én. Június 26-án Roosevelt amerikai elnök, majd 30-án Gusztáv svéd király is tiltakozását fejezte ki, és a szállítások leállíttatását követelte. (Braham 1988, II:107) Ennek fényében nehezen hihető, hogy Horthy július elején tudta volna meg, mi is történik a magyarországi zsidókkal Auschwitzban – bár az lehetséges, hogy a jegyzőkönyv teljes szövegét tényleg csak júliusban látta először. Még a teljesen egyértelmű, részben a szövetségesektől, részben semleges államokból érkező diplomáciai figyelmeztetések megérkezése után is több mint egy hét telt el a deportálások leállíttatásáig – ez sok ezer magyar zsidó életét követelte. A deportálások leállíttatására¹⁵ végül 1944. július 6-án került sor, de addigra 400 000 magyar zsidó elszállíttatása Auschwitzba befejezett tény volt.

Ha nem lett volna az Auschwitz-jegyzőkönyv? – a tragédia előjelei

Történelmietlen a feltevés, hogy mi lett volna, ha nem készül el az Auschwitz-jegyzőkönyv, vagy nem jut Magyarországra – de elgondolkodtató, hogy ebben az esetben sem állíthatná, ill. állíthatta volna egyetlen felelős

vezető (sem a Zsidótanács, sem az ország vezetői), hogy semmit sem tudott a deportálásokról. Felvetődik a kérdés, hogy a nyilvánvaló előjelek ellenére miért nem történt semmi.

Amiről biztosan tudomása volt, illetve lehetett bárkinek Magyarországon: az 1941. augusztusi Kamenyec-Podolszki vérengzés ténye (Braham 1988, II:90), és a lengyelországi zsidók sorsáról is érkeztek információk. Ezek forrásai részben a Magyarországra átjutott lengyel, később szlovák menekültek beszámolói (szlovákiai zsidókat 1942 márciusától szállítottak Auschwitzba), részben a lengyelországi táborokból kicsempészett és a szövetségesekhez eljuttatott jelentések voltak, amelyeket pl. a BBC is közölt.¹⁶ A Szovjetunióból is érkeztek a zsidók szervezett kiirtására vonatkozó információk¹⁷ – erről a magyar diplomáciának és titkosszolgálatoknak tudnia kellett, kérdés persze, hogy egy ellenséges ország által terjesztett ilyen jellegű információknak mennyire adtak hitelt.

A Zsidó Világkongresszust 1942. augusztus 1-jén egy Eduard Schultz nevű német üzletember értesítette, hogy a német vezetés a zsidók kiirtását tervezi (Krausz 2004, 93) – a Világkongresszus vezetői értesítették az USA kormányt, magát Rooseveltnél is, de a szövetségesek nem tettek semmit a népiirtás megakadályozására.

Itthon létezett az ún. Mentőbizottság, amelyet a magyarországi zsidó szervezetek hoztak létre, és amelynek feladata nem csak az üldözött, illetve menekült zsidók segítése volt, hanem az információgyűjtés is. Ha feltesszük, hogy az Auschwitz-jegyzőkönyvről nem tudtak, akkor is tisztában kellett lenniük azzal, hogy a környező országok zsidó lakosságát gettókba zárták, tudniuk kellett a deportálásokról és a táborok létezéséről is. Ezt egyébként Kasztner a háború után be is ismerte, arra azonban nem volt elfogadható magyarázata, hogy ha tudták, vagy sejtették, mi fog történni, miért nem tettek semmit. Még a zsidó vezetők szélesebb körét (vidéki rabbikat, hitközségi vezetőket) sem tájékoztatták. (Krausz 2004, 100)

Kasztner Rezső egész tevékenysége ellentmondásos, így az Auschwitz-jegyzőkönyvekkel kapcsolatban betöltött szerepe is. Nem világos, hogy akár a jegyzőkönyvtől függetlenül mit tudott a deportálásokról, ezekhez az információkhoz hogyan jutott hozzá, és azokat kinek, mikor és milyen terjedelemben adta tovább.¹⁸ Sokatmondó tény, hogy Rudolf Höss vallomása szerint Eichman a magyar zsidó vezetőkkel (valószínűleg Kasztnerre gondolt) való tárgyalásai során meglepődve tapasztalta, hogy tárgyalópartnerei milyen részletes információkkal rendelkeztek a deportálásokról és a megsemmisítő táborokról. (Gerlach – Aly 2005, 249)

Rendelkeztek tehát információkkal mind a zsidó vezetők, mind a magyar politikai elit, de nem akarták, vagy nem állt érdekükben ezeket tudomásul venni, és aszerint cselekedni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a gázkamrák léte, legalábbis a köznapis ember számára annyira elképzelhetetlennek tűnt, hogy egy Auschwitzot megjárta, később egy másik

táborból megszökött, és Kolozsvárra visszakerült zsidót a kórház elmeosztályára szállították, mikor emlékeiről kezdett beszélni. (Gerlach – Aly 2005, 250)

Természetesen nem rendelkezett, nem is rendelkezhetett egy kortárs sem a maihoz mérhető ismeretekkel és rálátással. A maga teljes valójában a német megsemmisítő gépezetet csak viszonylag kevesen ismerték. Magyarországon még kevesebben lehettek, akik többé-kevésbé részletes információkkal rendelkeztek a kérdésről.

A koncentrációs táborok létéről Németország lakosságának nagy része tudott, illetve a zsidóüldözés Európa egész (németek által megszállt) területén folyt, azonban nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a megsemmisítő táborok mind Lengyelország megszállt területein működtek, és a zsidóság fizikai megsemmisítésének kezdete szinte egybeesik a Szovjetunió ellen indított háború kezdetével. Az európai zsidóságot a lakóhelyétől távoli megsemmisítő táborokba szállították, az egyes országok lakossága így nem szerezhetett közvetlen információkat.¹⁹ A gyakorlatilag egész Európát lángba borító háború pedig bizonyos fokig elterelte a figyelmet a zsidók megsemmisítéséről. Ezzel összefüggésben vizsgálendő az a kérdés is, hogy a szövetségesek miért nem tettek meg mindent a népiirtás megakadályozására. Jelen cikk kereteit szétfeszítené a sokszor feltett kérdés: miért nem bombázták a szövetségesek az auschwitzi táborhoz vezető vasútvonalakat, holott erre lehetőségük lett volna, akár a közeledő szovjet front mögül indulva, illetve 1944-től akár olaszországi repterekről is. (Kovács-Eichner 2000)

Az Auschwitz-jegyzőkönyv magyarországi közlései

Az Auschwitz-jegyzőkönyv ma ismert magyar szövege a Székely Mária által készített fordításon²⁰ alapul. Hogy a Krasznyanszky által elkészített vagy elkészíttetett fordításnak mi lett a sorsa, arról nem tudunk, az ismert szövegváltozatok ugyanabból az eredetiből származtathatók. (Haraszti 2005, 22)

A jegyzőkönyv szövegét először – és hosszú ideig utoljára – Munkácsi Ernő közölte rövidített változatban, egyben javítva a fordítás hibáit, amely azonban így is sok pontatlanságot és még több germanizmust tartalmaz. Szenes Sándor egy visszaemlékezéseket tartalmazó kötet függelékéként közölte az Auschwitz-jegyzőkönyvet, a Török Sándorhoz került példány szövegét használva, amely tartalmazza a Munkácsi által kihagyott részeket is. Bajtay Péter egy dokumentumkötet részeként közölve nem fordította teljesen újra a szöveget, a Prímási Levéltár példányát és Munkácsi szövegét vette alapul.

A szöveg lefordítása nem volt egyszerű feladat a kortársak (és a mai fordító) számára sem, az eredeti német változat számos személy-, és helységnevet tartalmaz, vegyesen használva a szlovák, a német és

esetenként a magyar írásmódot. A magyar fordításban is következetlen a helységnevek magyar, illetve szlovák nevének használata.

Haraszi György a német eredetűt felhasználva közli könyvében a teljes Auschwitz-jegyzőkönyvet, alapszövegnek ő is a Prímási Levéltárban őrzöttet tekinti. Ez az első kiadás, amely filológiai gondossággal kezelte a szöveget és forráskritikai igényrel készült (Munkácsi és Szenes közléseinek nem is ez volt a célja), részletes bevezető tanulmányt tartalmaz, és igen bőséges jegyzetapparátussal szolgálja az olvasó tájékoztatását. A kötetet, amely a holokauszt 60. évfordulójára jelent meg, Kőbányai János számos fontos kérdést felvető esszéje zárja.

A jegyzőkönyv értékelése

Meglepő módon a jegyzőkönyv nem csak Magyarországon, külföldön sem vált széles körben ismertté, még Izraelben sem. Ennek okai sokrétűek; a jegyzőkönyv jelentősége a kortársak számára keletkezését követően többször változott. Közvetlenül a történetek után az érintettek, akik tudtak a jegyzőkönyv létezéséről, nem beszéltek róla, részben félelemből, hogy felelősségre vonhatják őket, amiért tudva a készülő eseményekről, nem tettek semmit, részben, mert a korszakot a felejtés, az események agyonhallgatásának klímája uralta, mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. A felejtés légkörében nem volt helye a jegyzőkönyv mélyreható elemzésének, Vrba sem mint Auschwitz túlélője és a sikeres szökés végrehajtója, hanem mint a szlovák nemzeti felkelés résztvevője lett „hős” a háború utáni Csehszlovákiában (ahonnan később emigrált).

Izraelben különösen ellentmondásos volt a haláltáborok áldozataihoz való viszony; az üldöztetésben érintetteket gyakran érte az a vád, hogy ellenállás nélkül „tűrtek”. A jegyzőkönyv, amely gyakorlatilag semmilyen érdemi ellenállásról nem tesz említést, és nem is buzdít ellenállásra, nem számíthatott komoly érdeklődésre. Az Eichmann-perben a jegyzőkönyvet nem használták bizonyítékként, és a per során sem Vrbát, sem Wetzlert nem hallgatták meg. A háború alatti európai zsidó vezetők tevékenységét még több kritika érte, őket a nációval való kollaborálással, teljes tétlenséggel és a tények elhallgatásával vádolták.

Nyugat-Európában, főleg Németországban az 1963-ban kezdődött ún. Auschwitz-per keltette fel újra a közvélemény, különösen a háború óta felnőtt generáció érdeklődését a holokauszt eseményei iránt. A per során elhangzott tanúvallomások lényegében megerősítették az Auschwitz-jegyzőkönyvben foglaltakat, annak autentikusságához ezt követően végképp nem férhetett kétség. A '60-as években kezdődött meg a holokauszt tudományos feldolgozása mind az angolszász országokban, mind Németországban. Ennek fontos forrásává váltak a túlélők beszámolóí, még akkor is, ha a korai holokausztkutatást gyakran éri az a vád, hogy az

áldozatok nézőpontját elhanyagolják és a „tettesek” szemszögéből, az ő általuk készített dokumentumok alapján rekonstruálják az eseményeket. A szélesebb körű társadalmi és tudományos diskurzus viszont hozzájárult a holokauszt és dokumentumainak differenciáltabb megítéléséhez. A dokumentumok, amelyeket a kutatás felhasznált, változatlanul a „tettesek” dokumentumai voltak, kormányzati és alsóbb közigazgatási iratok, kiegészülve a háborút követő felelősségre vonás bírósági aktáival, végső soron az eljárások során tett tanúvallomásokkal.²¹

Kelet-Európában ekkor teljes mértékben hiányzott a holokauszt, mint önálló történeti kutatási tematika; a világháború, illetve az „antifasiszta ellenállás” részeseiként esett szó az áldozatokról, az előbbi megközelítés a Szovjetunóban, az utóbbi az NDK-ban szinte egyeduralgó volt. Magyarországon is csak a '70-es évektől kezdődött meg a zsidóüldözés önálló témaként való feldolgozása²² – az Auschwitz-jegyzőkönyveket ekkor nem is publikálta senki (Munkácsy 1947-ben megjelent könyve pedig csak igen szűk körben volt hozzáférhető). Szenes Sándor közlése volt az első csaknem 50 év után, 1994-ben.

Magyarország a rendszerváltás annyiban hozott változást az események, így a jegyzőkönyv értékelésében, hogy a korabeli hatalmi elit magatartása – amelyet a szocialista korszak hivatalos történetírása egyértelműen bűnösnek tekintett – átértékelődött. Ennek keretében felerősödtek azok a vélemények, amelyek a magyar vezetés „ártatlanságát” hangsúlyozták, felmentve őket az erkölcsi és politikai felelősség alól. Az Auschwitz-jegyzőkönyv, amely egyértelmű figyelmeztetést tartalmaz a deportálások célját illetően, nem illik bele a „nem tudtak semmiről, így nem is tehetnek semmiről” koncepciójába. A jegyzőkönyv magyarországi ismertté válásáról fent leírtak fényében nehezen hitehető, hogy a jelentősebb vezető tisztséget betöltők ne tudtak volna „semmiről”. Természetesen teljes képük nem volt, nem is lehetett az „Endlösung” minden eleméről, ez azonban a felelősség alól nem menti fel őket.

Összegzés

Az Auschwitz-jegyzőkönyvvel kapcsolatban, különösen, ami annak magyarországi sorsát illeti, több a kérdés, mint a válasz. Ez a páratlan jelentőségű történeti dokumentum csak részben tudta teljesíteni azt, amiért Alfred Wetzler és Walter Rosenberg megszöktek Auschwitzból: hogy figyelmeztessék a világot az ott zajló tömeggyilkosságra. Bár a jelek szerint Magyarországra „időben” eljutott, nem tudta megakadályozni, hogy a teljes vidéki zsidóságot Auschwitzba deportálják. Természetesen történelmietlen a „mi lett volna ha” kérdésfelvetés (ha eljut a közvéleményhez, a vidéki zsidósághoz), az azonban biztos, hogy annál rosszabb, mint ami megtörtént, nem történhetett volna. Az a gyakran felhozott érv, hogy nem

akartak pánikot kelteni, nem érv: a pánik és az esetlegesen kibontakozó spontán ellenállás, szökések emberéletet menthettek volna. A németek kevés dologtól félték annyira, mint a káosztól, ami lehetetlenné tette (volna) a szervezett deportálásokat.

Az Auschwitz-jegyzőkönyvek részletesebb megismerése és magyarországi hatása (illetve inkább nem hatása) vizsgálatának legfontosabb hozadéka az lehet, hogy megtörténjen a szembenézés a zsidóüldözés tényeivel, ami – a XX. század számos más eseményéhez hasonlóan – nem valósult még meg teljesen.

Jegyzetek

- ¹ Magyarul több kiadásban és változatban ismert a Jegyzőkönyv: Munkácsi 1947, 88–110; *Emberirtás...*; Bajtay 1994, 44–75; Szenes 1994, 335–364; *Auschwitzi...* 2005.
- ² Haraszi említi a korábbi sikeres szökéseket, így Jerzy Tabaut, aki 1943 novemberében szökött meg, illetve Sigfried Lederert, aki azzal a céllal szökött meg 1944. április 5-én, hogy figyelmeztesse a Theresienstadtban fogvatartott zsidókat. (Haraszi 2005, 5)
- ³ Bajtay megjegyzése szerint történtek korábban is szökések Auschwitzból, illetve Außenlagereiből, de a megmenekülteknek nem volt célja a közvélemény és a zsidóság tájékoztatása. (Bajtay 1994, 48)
- ⁴ Vrba és Wetzler nem tudtak jól magyarul, Krasznaynszky viszont igen, később Izraelben a magyar–héber szótár szerkesztésében is részt vett. (Haraszi 2005, 28)
- ⁵ Valószínűleg részletes információkkal valóban nem rendelkeztek, bár később mindketten állították, hogy kérésük ellenére nem került bele a magyar zsidókra vonatkozó figyelmeztetés a jegyzőkönyvbe. (Haraszi 2005, 32)
- ⁶ Serédi hercegprímáshoz több példány is eljutott a jegyzőkönyvből, valószínűleg az egyik Székely Mária által készített is, de keltezés vagy egyéb levéltári jegyzet nincs az iratokon. (Szenes 1994, 113)
- ⁷ Haraszi (2005, 36) szerint az ő révén került az eredeti Soóshoz – kérdés, hogy ezt Éliás József tudta-e. Elképzelhető, hogy magyar nyelvű terjesztés céljára maga Komoly kért egy lefordított példányt.
- ⁸ Braham ezt a Szenes Sándor által Éliás Józseffel, illetve Székely Máriával készített interjú alapján közli. (Braham 1988, II:105)
- ⁹ A levelet, mint Freudiger vallomásából kiderül, Weissmandel rabbi küldte, értesüléseit egy szlovák vasúti alkalmazottól szerezte. (Haraszi 2005, 36)
- ¹⁰ Ha ez igaz, akkor csak június 20. után kaphatták volna meg – svájci (és svéd) diplomatákhoz ugyanis ekkor jutott –, ezt viszont nehéz pár nappal május közepe utánra datálni.
- ¹¹ Ezzel szemben Braham (1988, II:105) szerint Freudiger Fülöp 1972-ben rögzített emlékei alapján ő június 5–10. között látta először a jegyzőkönyvet; az Eichmann-per tárgyalásán 1961-ben viszont pont egy hónappal korábbi időpontot adott meg (forrásként mindkét esetben Weissmandel rabbit jelölte meg).
- ¹² A zsidóság deportálásának hátteréhez: Gerlach – Aly 2005, 202–209.
- ¹³ Az ügyben a közvetítő, aki a találkozást megszervezte és előkészítette, Apor Gizella bárónő volt, a Magyar Vöröskereszt főápolónője (Edelsheim 2001, 263).

- Maga Horthy Miklós viszont Emlékirataiban azt állította, hogy augusztusban szerzett tudomást az Auschwitz-jegyzőkönyvről, ezt a későbbi kiadásokban az örökösök (ifj. Horthy Miklós és Edelsheim Gyulai Ilona) módosították. Az első kiadásban szereplő tévedés tényét elismeri maga Edelsheim (2001, 267) is.
- ¹⁴ Haraszi tanulmányában (2005, 16–20) részletesen ismerteti a jegyzőkönyv nemzetközi terjesztését.
- ¹⁵ Ennek oka sem maga a jegyzőkönyv volt, hanem a (részben annak nyomán kialakult) külföldi nyomás. (Gerlach – Aly 2005, 269)
- ¹⁶ A BBC Thomas Mann beszédeit közvetítette, információinak forrása nem ismert, de azok hitelesnek tűnnek. Ez a két – 1941 decemberében és 1942 januárjában sugárzott – beszéd hívta fel először a figyelmet nyilvánosan a zsidók tömeges meggyilkolására. (Braham 1988, II:91)
- ¹⁷ A szovjet hatóságok hivatalosan vizsgálták a háború első időszakában bekövetkezett eseményeket. (Krausz 2004, 69)
- ¹⁸ Bizonyítja mindezt, hogy mind Veessenmayer bírósági tárgyalásán 1948-ban, mind saját izraeli perében ellentmondásokba keveredett ezzel kapcsolatban. (Braham 1988, II:101–102)
- ¹⁹ Ez alól az egyetlen kivétel a Szovjetunió területe volt, ahol a zsidókat általában a helyszínen, közvetlenül a települések határában gyilkolták meg, vagy közvetlenül a front elvonulásakor, de sok esetben később. A megszálló feladatokat ellátó katonai egységeknek feladata volt a zsidók összeírása, köztük az ilyen feladatokat ellátó magyar egységeké is.
- ²⁰ Valószínűleg ennek egyik példányát őrzik a Prímási Levéltárban. A német szöveghez képest ez is tartalmaz rövidítések.
- ²¹ Ennek meghaladására először Raul Hilberg tett kísérletet, de a „nürnbergi látásmód” hosszú ideig uralta holokauszt-kutatását.
- ²² Ez a keleti blokkban kivételesnek számított: Thomas C. Fox: „Holokauszt under Communism” c. tanulmányát idézi Gyáni (2008, 13). A holokauszt historiográfiájának kelet-európai sajátosságait elemzi Krausz (2004, 130–139) „Kelet-európai variációk” című fejezete.

Hivatkozott irodalom

- Auschwitzi jegyzőkönyv.* (Közli: Haraszi György) 2005, Budapest,
- Bajtay Péter (vál. és ford.) 1994: *Az Auschwitzi Jegyzőkönyv.* Budapest
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holokauszt.* II. köt. Budapest
- Edelsheim Gyulai Ilona 2001: *Becsület és kötelesség* 1. köt. 1918–1944. Budapest
- Emberirtás, embermentés: Svéd követjelentések 1944-ből.* (1994) Budapest, Katalizátor Irodalmi Kft.
- Gerlach, Christian – Aly, Götz 2005: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása.* Budapest
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. In: *Kommentár* 2008/3. 13–23.
- Haraszi György 2005: Az égő titok – az auschwitzi jegyzőkönyv(ek)ről 60 év elteltével. In: *Auschwitzi jegyzőkönyv.* (Közli: Haraszi György), Budapest
- Kovács-Eichner György 2000: Miért nem bombázták Auschwitz-Birkenaut? In: *Eszmélet* 46. (2000. nyár)

Krausz Tamás 2004: *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus*. Budapest

Munkácsi Ernő 1947: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest

Szenes Sándor 1994: *Befejezetlen múlt*. (2. bővített kiadás), Budapest

Simon István költő édesanyja, 1965

Gettók a Szovjetunió elfoglalt területein (1941–1943)

Tanulmányomban a németek által megszállt szovjet területeken létrehozott gettókkal foglalkozom. Azt kívánom megvizsgálni, hogy az itteni gettók mikor és milyen céllal jöttek létre, hogyan működtek. Emellett választ kívánok adni azokra a téma kapcsán felmerülő kérdésekre, hogy a gettóba kényszerített zsidók milyen körülmények között éltek, milyen nehézségekkel, problémákkal kellett szembenézniük és önerőből milyen oktatási, egészségügyi, kulturális intézményeket hoztak létre.

Ez a speciális téma Magyarországon kevésbé ismert és kevésbé kutatott terület. Így alapvetően az angol nyelvű szakirodalmat és forrásokat vizsgáltam meg és használtam fel, ugyanakkor orosz nyelvű szerzők műveire is támaszkodtam.

A második világháború kitörését követően, 1939 őszén a náci Németország megszervezte a modernkori Európa első gettóit a megszállt lengyel területeken. Ezen gettók arra szolgáltak, hogy a zsidó lakosságot elszigeteljék a nem zsidó lakosságtól és a többi zsidó közösségtől, valamint, hogy a zsidó lakosságot nagyobb városokba koncentrálják. A németek a gettókat átmeneti megoldásnak szánták, mely által ideiglenesen megvalósítható a zsidók ellenőrzése és szegregálása mindaddig, míg a zsidókérdésre valamilyen megoldás nem születik. Az 1941-es év perdöntő ebben a folyamatban. Ekkor támadta meg Németország a Szovjetuniót, és döntés született az *Endlösung*ről, az európai zsidóság fizikai megsemmisítéséről. Ezen döntés fényében értelmezhető, hogy a gettók milyen szervesen illeszkedtek a náci népiptási politikába; ugyanis ezek megléte Lengyelországban rendkívül megkönnyítette a zsidók haláltáborokba való deportálását és megsemmisítését.

A szovjet területeken a gettók más körülmények között jöttek létre. A helyi lakosság egy része – elsősorban a balti és ukrán területeken – felszabadítóként üdvözölte a német csapatokat és nagymértékben együttműködött velük, több százezer ember szegődött a náci német hatóságok szolgálatába. A legtöbb esetben a frissen elfoglalt területeken a lakosság a németekkel együtt – olykor őket meg sem várva – a zsidó lakosság ellen fordult. Letartóztatások, gyilkosságok, tömeges kivégzések kezdődtek, melyeket a helyi nacionalista, antiszemita polgárok a németekkel együtt kegyetlen brutalitással hajtottak végre. (freeweb...

eszmelet)* A kegyetlenkedéseket azonban a németek igyekeztek korlátozni. Tisztában voltak vele, hogy a helyi zsidó lakosságot ezen akciók megrémítették és ezt ki is használták. Például Franz Walther Stahlecker SS Oberführernek sikerült rávennie a kaunasi zsidókat, hogy a litvánok által elkövetett pogrom után gettóba vonuljanak. A tábornok kijelentette, hogy a litvánok nem hajlandók együtt élni a zsidókkal, mert minden zsidót kommunistának tartanak. Azonban ha bevonulnak a gettóba, akkor ott biztonságban lesznek. *„A javukat akarjuk. Ott biztonságban lesznek, és maguk intézhetik az ügyeiket.”* A zsidó hitközség vezetőinek többsége azon a véleményen volt, hogy jobb a maguk körében élniük, mint a kegyetlenkedő litvánok között. Megválasztották a Zsidó Tanácsot, amely megszervezte a gettóba költözést. (Hausner 1984, 284–285) A zsidók valóban hittek a gettó védelmi funkciójában, nem tudták, hogy a beköltözés után milyen sors vár rájuk.

A németek „le akarták fejezni” a helyi zsidó közösségeket, így az első áldozataik a helyi zsidó értelmiség tagjai, valamint a fiatal férfiak voltak. A kezdeti vérengzések után történt meg a gettók felállítása, így a zsidó lakosságnak már csak egy része került a szögesdrót mögé. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Einsatzgruppék (kivégzőosztagok) 1941 nyaratól nagyon hatékonyan működtek a megszállt szovjet területeken, így a tömeggyilkosságok miatt sok városban, faluban már nem is volt szükség gettók felállítására.

Felmerülhet a kérdés, hogy az Einsatzgruppék mellett miért állították fel a gettókat? A szovjet területeken ez arra szolgált, hogy a zsidóságot a nagyvárosokba koncentrálják, dolgoztassák, míg ki nem végzik őket. Az itteni gettók létrehozása, majd megszűnése nem egyszerre történt, sok tényező befolyásolta. Függett attól, hogy mikor foglalták el a várost a németek, hogy mekkora volt a zsidó lakosság száma, mekkora volt körükben a szakképzett munkaerő. A gettók felszámolásáról maga a német vezetés döntött. Így volt olyan gettó, ami csak pár napig létezett, mások több hónapig vagy évig is működtek. (ushmm... 10005059)

A gettók fontos funkciója volt a munkaerő biztosítása. 1941 végére világossá vált, hogy a Szovjetunió elleni háború elhúzódik. A németeknek a hátszágban munkaerőre, minél több szakemberre volt szüksége, így a zsidók likvidálását átmenetileg elhalasztották, és a katonai szempontból fontos gyárakban, műhelyekben dolgoztatták őket. (freeweb... eszmelet) Megosztotta a német vezérkart az a dilemma, hogy mi a fontosabb: a megsemmisítés vagy a munkaerő? Végül köztes megoldást választottak. Felhasználták a zsidó munkaerőt, azonban ha munkára alkalmatlanokká váltak, akkor legyilkolták őket. Így folyamatosan csökkent a gettók lakóinak száma, illetve területe. 1943-ban végleges döntés született a

* Internetes hivatkozásoknál a forrást a szövegben rövidítve jelöljük, feloldásuk a *Hivatkozott irodalom*nál a tanulmány végén található. (A szerk.)

gettók felszámolásáról. A szovjet gettólakók közül sokakat még az adott városban likvidáltak, másokat lengyel haláltáborokba deportáltak.

A megszállás után a német hatóságok jelölték ki a városokban a gettó területét, ahová a városi és a környékbeli zsidóságot koncentrálták. A legtöbb esetben ezek a külvárosokban vagy fejletlen, infrastrukturálisan rosszul felszerelt területen helyezkedtek el. A gettóba költözést a német hatóságok a helyi kollaboránsokkal és az újonnan felállított Zsidó Tanácsccsal együtt irányították. Mindennek lebonyolítása nagyfokú szervezést igényelt. Pár nap, vagy olykor pár hét állt rendelkezésre, hogy az emberek korábbi otthonaikat elhagyva bevonuljanak a gettóba. A költöztetés és az új körülmények megszokása nagyfokú alkalmazkodási képességet igényelt a zsidó lakosságtól. Ugyanakkor korábbi életük számos elemét tudták megszervezni a gettó falain belül is.

Az itteni gettók két részből álltak. Megszerveztek egy A és egy B, azaz egy nagyobb és egy kisebb gettót, melyeket egy utca vagy folyó választott el egymástól. Mindkettőt fallal vagy szögesdróttal vették körül. A kis gettóba tömörítették a munkaképes zsidókat. A nagyobb gettóba a kényszermunkára alkalmatlanok kerültek. Ez utóbbi gettórészek rövid életűek voltak, nem sokkal a felállítás után likvidáltak a lakóit. A tömeggyilkosságok az adott városban vagy annak közelében egy-egy hírhető helyen, tehát a helyi polgári lakosság szeme előtt és gyakran aktív részvételével zajlottak le. Kaunasban ilyen volt a Kilencedik Erőd, Vilniusban Ponary, Riga esetében pedig a Rumbula erdő.

A gettóokban a németek nem rombolták szét a zsidók családi egységét, nem választották szét a családtagokat. (yivoencyclopedia...) A szaképzett munkaerőnek minősített – a németeknek dolgozó – zsidóktól a legtöbb esetben nem szakították el a családjukat, azonban a tömeges kivégzések, majd a folyamatos atrocitások, razziaik erősen csonkították a családi egységet, és kihatással voltak a gettó lakóinak összetételére is. A következő tendenciák a legtöbb esetben érvényesek. A gettóban élők 55-60%-a, tehát a többsége nő volt. (yivoencyclopedia...) A kaunasi gettóban 1942 tavaszán a férfiak a lakók 43%-át, míg a nők 57%-át alkották. Ez az arány 1943 tavaszára megváltozott, ekkor a közel 16 ezer főnek 60%-a volt nő és 40 %-a férfi. A shavli gettóban is hasonló adatok figyelhetők meg. 1943-ban az itt élő 4775 emberből 57,6 százalék volt nő. (jwa.org...) A pinski gettóban száz emberből 86 fő volt nő vagy gyerek, s csupán 14 fő volt 15–90 év közötti férfi. (jewishgen... yalkutmoreshet) Az adatok komoly aránytalanságot mutatnak. E jelenséget több tényező is magyarázhatja. Először is, a férfiak, azon belül is az értelmiségi vagy fiatal férfiak voltak az első áldozatai a tömeggyilkosságoknak. A németek így kívánták megakadályozni az ellenállás megszervezését. Ezen gyilkosságok méreteit jól példázza a fent említett Pinski városának esete, ahol a gettó felállítása előtt – 1941. augusztus 5-e és 7-e között – 11 000 férfit öltek meg. (jewishgen... yalkutmoreshet) Másodsor, a férfiak munkaerejére nagy szükség volt, így, ha nem végezték ki őket rögtön, akkor

hamar kényszermunkatáborokba kerülhettek. Harmadrészt, elsősorban fiatal férfiak szöktek ki a gettókból és csatlakoztak a partizánokhoz. Mindezen okok hozzájárultak ahhoz, hogy a gettóban a férfiak végig kisebbségben voltak. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy halálózási arányuk is magasabb volt, mint a nőké. (yivoencyclopedia...) Ez azzal magyarázható, hogy a nők jobban tudtak alkalmazkodni gettóbéli körülményeikhez. Nagyobb volt bennük az életösztön és gyorsabban rájöttek az életben maradási technikákra. Sokkal jobban figyeltek a fizikai megjelenésükre, a tisztaságukra, a higiénéjára, melyek növelték túlélési esélyeiket. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a férfiak többsége nagyon nehéz körülmények között kemény fizikai munkát végzett, míg a nők közül kevesebbet foglalkoztattak és kevésbé megterhelő munkában. (jwa.org...)

Nemcsak a *nem* szerinti megoszlást tekintve találunk aránytalanságot, hanem a *kor* szerinti megoszlás tekintetében is. (A következő adatok addig érvényesek, amíg fel nem számolták a nagy [A] gettókat, ahol a munkára alkalmatlanok éltek.) A kor szerinti megoszlást nézve azt látjuk, hogy a gettóban nagyon sok volt a gyerek és az idős ember. Ők veszélytelenebbek voltak a németek szempontjából. De amikor a gettók felszámolása elkezdődött, ők váltak a németek fő célpontjaivá, őket végezték ki először. A kor szerinti eloszlásra jó példa a pinski gettó: a 15 év feletti férfiak a lakók 14%-át, a 15 év feletti nők az 50%-át, a gyerekek pedig a 36%-át tették ki. (jewishgen... yalkutmoreshet)

A német megszállás alatt a városi zsidó közösségek életében kulcsfontosságú szerepet kaptak a Zsidó Tanácsok. Miért volt szükség erre a szervezetre? Egyrészt, a zsidók nem léphettek egyénileg érintkezésbe a német hatóságokkal, így ha bármire szükségük volt (élelmiszerjegyre, munkahelyre, kórházi ágyra), azt csak a Tanács közvetítésével kaphatták meg, a Tanács intézkedett ügyeikben. Másrészt, a németeknek is szükségük volt egy zsidó szervezetre, mely közvetítette a német parancsokat, rendeleteket a gettó lakói felé és garantálta azok végrehajtását. Ez a viszony teszi a Zsidó Tanácsok megítélését negatívvá, ellentmondássá, ugyanis ők tárgyaltak a németekkel és hajtották végre parancsaikat. (Hausner 1984, 285) Tevékenységük kétszintű volt. A gettó belső életét szabályozták, a zsidó közösség feletti közvetlen hatalmat gyakorolták, valamint az egész közösséget képviselték a megszálló hatalom felé.

A németek által felállított testület a legtöbb esetben a Zsidó Tanács nevet kapta, azonban Kaunasban és Rigában az Altestenrat [Vének Tanácsa] elnevezést használták. A tízezer főnél kisebb településeken tizenkettő, míg a tízezer főnél nagyobb városokban huszonegy tagból állt a tanács. (holocaustresearchproject... judenrat) Tagjai ismert, köztisztviselőben álló férfiak voltak, akikben megbízott a közösség, és akiket a németek is elfogadtak. Sokszor a tagok becsületbeli ügynek tekintették, hogy elfogadják a felkínált pozíciót. (Hausner 1984, 286) Voltak azonban olyanok is, akiket rá kellett beszélni, például a népszerű

orvost, dr. Elhanan Elkest, a kaunasi Vének Tanácsa vezetőjét. (Arad 1999, 385–386)

A Zsidó Tanácsokat a legtöbb esetben már a megszállás első hetében felállították, hogy gyorsan megszervezhessék a gettóba költöztetést. (holocaustresearchproject... riga) Komoly problémát jelentett, hogy a németek sokkal több embert költöztettek be, mint amennyi korábban az adott területen élt, így túlszűfoaltság alakult ki. Megközelítőleg 0,5-1 négyzetméter jutott egy-egy lakónak, így gyakran több család is osztozott egy szobán, ami nagyfokú alkalmazkodás igényelt. A jaworowi gettó egyik túlélője így emlékezik vissza: *„Mint a méhek a kaptárban, rettenetes zsűfoaltságban, piszokban, víz, ruházat, ágynemű, étel nélkül, kimondhatatlan félelemben és pánikban a zsidók elkezdték az új életüket.”* (deathcamps... jaworow) Ezen körülmények jelentős improvizációra, találékonyságra készítettek a gettóban élőket. Lvovban a lakók az alváshoz beosztást készítettek. Két-három csoportba szervezték magukat és így, felváltva aludtak a helyszűke miatt. (yivoencyclopedia...) Azonban nem minden lakót érintett a túlszűfoaltság és a nélkülözés. A jaworowi gettóban a Zsidó Tanács tagjai és a zsidó rendőrök nagyon jó körülmények között éltek. *„Miközben az emberek mocskokban éltek, addig a zsidó tanács kényelemben, sőt luxusban élt. Pizsamában, tisztaságban, gyönyörű ágyneműben. Kártyáztak, mint a régi szép időkben.”* (deathcamps... jaworow)

A gettók jellemzője volt az elhanyagolt infrastruktúra. A kaunasi gettóban lévő házak nagy többsége faház volt, és nem volt bevezetve a víz. Ezáltal az alapvető higiénia biztosítása – fürdés – is nehézségekké ütközött, nem beszélve az ivóvíz ellátásról. Sok gettóban kevés volt a vízellátást biztosító utcai kút, ha figyelembe vesszük a gettó lakóinak számát. (yivoencyclopedia...) A pinski gettóban kezdetben 17-20 000 ember osztozott 70-75 kúton, tehát megközelítőleg 250 emberre jutott egy. Ezen kutak töredéke – szám szerint tizenkettő – volt kézipumpás, a többi földbe ásott kút volt. (jewishgen... yalkutmoreshet) A rigai gettóban is hasonló körülmények uralkodtak. Csak egyes épületekben volt belső vízvezeték, tehát a legtöbb embernek kinti kutakból kellett vizet hordania. Egészségügyi szempontból a legtöbb gettóban komoly problémát jelentett a felgyülemlett szemét is. A rigai gettóban szerették volna, ha a városi önkormányzat segítséget nyújt, és átveszi tőlük a szemetet. Ezt azonban visszautasították, így a lakóknak hatalmas gödröket kellett ásniuk, amelyek viszont rendkívül fertőzésveszélyesek voltak.

A nehézségek ellenére a Zsidó Tanácsok nagyon komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a gettóba kerültek életét megszervezzék, és élhetővé tegyék. (Hausner 1984, 285) Ők szervezték meg az élelmiszerek kiosztását, a segélyezést, de az ő kezdeményezésükre indult meg az ingyenkonyhák, a kórházak, az árvaházak, a kulturális intézmények felállítása is. A gettóban borzalmas körülmények voltak, alig volt élelmiszer, fűtőanyag, gyógyszer. Az éhezés volt az egyik leggyakoribb és

legkomolyabb probléma, amit orvosolniuk kellett. A német hatóságok ugyanis nem gondoskodtak megfelelő ellátásról, olyan kicsi fejadagot biztosítottak a zsidóknak, mellyel gyakorlatilag halálra ítélték őket. Brodyban naponta 80 gramm kenyeret kaptak (holocaustresearchproject... brody), a baranovichi gettóban 120 grammot (jewishgen... Baranovichi1). Ha a zsidók életben akartak maradni, csempészniük kellett, megszegve ezzel a német törvényeket. A rendelkezések szerint ugyanis zsidónak szigorúan tilos volt kapcsolatba lépnie egy nem zsidóval, azonban nem volt más lehetőségük, csak a helyiekre számíthattak. Alapvetően azok az emberek tudtak élelmet, gyógyszert csempészni, akik a gettón kívüli munkabrigádokban dolgoztak. Például a shavli gettóban élő zsidó orvosok gyógyszereket valamint alapvető élelmiszereket vittek be. Kaunasban és Grodnóban zsidó munkások ezrei csempészték élelmet. (yivoencyclopedia...) Ezt az illegális tevékenységet a Tanács is támogatta, mivel belátta, hogy a gettó lakói rá vannak szorulva a behozott élelmiszere. Bialystokban a Tanács úgy próbált a rossz körülményeken javítani, hogy a gettón belül zöldséges- és gyümölcsöskerteket hoztak létre. (holocaustresearchproject... bialystock) Ez nem tekinthető egyedi kezdeményezésnek, Kaunasban is hoztak létre ilyen zöldségeskerteket. (ushmm... children)

A Tanácsok több esetben kapcsolatban álltak a földalatti mozgalommal és a fegyveres ellenállással, sőt, segítettek is azt. Minszkben a Zsidó Tanács bizonyos részlegeinek vezetői a földalatti mozgalom tagjainak ruhákat, cipőket, hamis papírokat, iratokat szereztek és rejtékhelyek keresésében, biztosításában is segítettek. Minszkben és Kaunasban a segítségnyújtás egy sajátos formáját találta ki a Tanács, melyet későbbiekben a művészek esetében is alkalmaztak. Az ellenállás tagjait a gettórendőrség soraiban bujtatták. (holocaustresearchproject... minsk) Itt volt a legkevésbé feltűnő a jelenlétük, mivel a rendőrség soraiban is – akárcsak az ellenállók között – elsősorban fiatal férfiakat találunk. Másrészt, a gettórendőrség tagjait nem deportálták, csak a gettó végső felszámolásakor, tehát addig biztonságban lehettek. Így időt nyertek az ellenállás megszervezésére.

A gettórendőrség a Tanács karhatalmi szerveként funkcionált, és különleges státusza volt. Hatalmát befolyásolta az, hogy milyenek voltak a helyi körülmények, és mekkora volt a közösség. Egy kis gettóban csak maroknyi emberre volt szükség, míg egy többezres gettóban több száz rendőr volt szolgálatban. Minél nagyobb volt a gettórendőrség, annál nagyobb tekintélye volt, és annál inkább függetleníthette magát a közösségtől és a Tanácstól. Tagjai elsősorban fiatal, életerős, harcedzett férfiak voltak. (yivoencyclopedia...) Baranovichiban például a rendőrség tagjainak többsége a Maccabi sportegyesületben sportolt. (jewishgen... Baranovichi1) Sokan a jobb ellátás, a jobb életkörülmények és a presztízs miatt csatlakoztak a gettórendőrséghez. Elsődleges feladatuk az volt, hogy a gondoskodjanak a közrendről, és végrehajtassák a német

parancsokat. Emellett ők kísérték el a gettón kívüli munkahelyekre a munkásokat, a be- és kijáratnál ők számolták meg, illetve vizsgálták át azokat. Azonban többször előfordult, hogy segítették az ellenállókat, az ellenállás megszervezését, vagy – mint láthattuk – menedékül szolgáltak. Több esetben azonban – a németek parancsára – a Tanáccsal együtt ők válogatták ki és szedték össze a deportálásokhoz vagy a kivégzésekhez a gettólakókat. (yivoencyclopedia...) Ezen cselekedetek mind a Tanács, mind a rendőrség megítélését az utókor számára rendkívül negatívvá tették.

A Zsidó Tanács vagy a gettórendőrség tagjának lenni, egyáltalán nem volt veszélytelen feladat. A tagokat sok esetben meggyilkolták, ha a németek követeléseit nem hajtották végre, vagy önkezükkel vetettek véget életüknek. Lvovban Dr. Joseph Parnast azért lőtték agyon a németek, mert vonakodott a deportálandók névsorát összeállítani. *„Szállíthatok maguknak bútor, szőnyeget, kávét, pálinkát, de zsidókat nem.”* Utódja, Dr. Landsberg és több tanácsstag is hasonló sorsra jutott. A kolomijai gettóban Markus Horowitz nővérevel együtt öngyilkos lett, amikor azt követelték tőle, hogy a deportálásokban működjön közre. A fehérorosz Bereza Kartuska gettójának tanácsstagjai öngyilkosok lettek, mivel úgy döntöttek, hogy nem teljesítik azon rendelkezést, hogy gyűjtsék össze a zsidókat *„keletre szállítás és ottani munkavégzés céljából”*. Pruzanában, mikor kiderült a Zsidó Tanács és a földalatti mozgalom együttműködése, két tanácstagot a helyszínen agyonlőttek, a többieket pedig másnap deportálták egy 2500 fős transzporttal. (Hausner 1984, 287–288)

Ahogy utaltunk rá, a szovjet területeken a gettókat a tömeggyilkosságok árnyékában állították fel, és folyamatosan csökkentették a lakók számát. Azonban kiderült, hogy a megszállt területek nemcsak a helyi lakosság foglalkoztatására és likvidálására alkalmasak, hanem a birodalmi, azaz osztrák, német, cseh zsidók egy részét is ide lehet szállítani megsemmisítés céljából. A döntésről és a deportálások megkezdéséről a parancsot 1941. november 7-én kapta meg a Rigában székelő Keleti Területek Birodalmi Komisszariátusa. Ebben az állt, hogy összesen 50 000 zsidót fognak a kaunasi, a rigai és a minszki gettóba szállítani (freeweb... eszmelet), akiknek helyet kellett csinálni. Ekkor számolták fel a németek és kollaboránsoik a nagy (A) gettókat, ahol addig a helyi, munkára alkalmatlan zsidók éltek. Az ő helyükre érkeztek meg a birodalmi zsidók. A minszki gettóba 1941 szeptemberétől 1942 októberéig 35 000 zsidót deportáltak. A rigai gettóba 1941 decemberétől 1942 tavaszáig 25 000 birodalmi zsidó érkezett. (freeweb... eszmelet) Általában harmadosztályú vasúti kocsikon, viszonylag kulturált körülmények között szállították őket Kölnből, Düsseldorfból, Berlinből, Brémából, Karlsruheból, Prágából, Bécsből és a Rajna-vidékről. A birodalmi zsidókat megérkezésük után – a helyi zsidó lakosságtól elkülönítve – külön gettóba szállították. A minszki gettóban a helyiek az újonnan érkezetteket hamburgi zsidóknak

nevezték el, ugyanis az első csoport onnan érkezett, és a gettójukat is hamburgi gettó néven ismerték. (holocaustresearchproject... mink) Másutt német gettónak nevezték lakhelyüket, ahol teljes különállást élveztek és saját intézményrendszert, Zsidó Tanácsot, iskolákat hoztak létre. Nemcsak a helyi zsidóságtól választották el őket, hanem város és nemzetiség szerint is. Saját tanácsaik igyekeztek megszervezni közösségüket, és együttműködtek a gettó többi részével. (holocaustmusic... riga) Mindezek ellenére nagyon nehéz helyzetben voltak. A német zsidók között magasabb volt a halálozási arány, mivel kevésbé tudtak alkalmazkodni a gettó körülményeihez. Helyzetüket nehezítette, hogy nem volt nyelvismeretük. Nem tudták kiejteni a litván utcaneveket, így a németek a legtöbb utcát átnevezték azon városok után, ahonnan jöttek. Nem rendelkeztek kapcsolatokkal, így nehezen tudtak csereberélni a helyiekkel. (freeweb... eszmelet) A helyi zsidóság is furcsa szemmel nézte őket: *„a gettóba fura embereket terelnek. Halbörből készült, rózsaszín, kék vagy égszínkéék gallért hordanak, a gallérjuk pedig csuklyában végződik. A mellük jobb oldalán egy hatágú csillag és a felirat: Jude. Egymás között németül beszélnek.”* (Krausz 2005, 216) A gettóbeli élet nehézségei ellenére jobban és szabadabban éltek, mint a helyi zsidó lakosság, ugyanakkor komoly megpróbáltatásoknak voltak kitéve, és a németek végső soron nekik is ugyanazt a sorsot szánták. A munkára alkalmasakat dolgoztatták, a munkára alkalmatlanokat pedig hamarosan kivégezték. (holocaustresearchproject... mink) Joggal kérdezhetjük, hogy akkor miért szeparálták el őket? Feltehetően azért, hogy ne tudjanak információkat szerezni a helyiektől. Az is szerepet játszott elkülönítésükben, hogy másként kezelték őket a németek. Azonban csak a németek, a helyi őrsemélyzet nem. Mi volt ennek az oka? Ezt Wilhelm Kube egyik jelentése magyarázza, melyben így írt a birodalmi zsidókról: *„Ezek az emberek a mi kultúrkörünkből jöttek, nem azonosak az itteni állati csordával [...] Ezek a zsidók különböznek az orosz zsidóktól”* (idézi Arad 1999: 408–409). Feltehetően e megfontolás állt amögött, hogy a német hatóságok a birodalmi zsidóknak engedélyezték a gettó területén az oktatás és a szabad vallásgyakorlás megszervezését. Így kívánták a gyanújukat eloszlatni.

A tömeges kivégzések első hulláma, valamint a nagy (A) gettók 1941 őszi likvidálása után a Zsidó Tanácsok is rájöttek, hogy a munkaerő az egyetlen ok, amiért a gettókat nem számolják fel. Ennek köszönhetően terjedt el a „munka általi túlélés” elképzelése, mely abban gyökerezett, hogy a németeknek szükségük van a képzett zsidó munkaerőre. A Tanács úgy vélte, hogy ha a gettó biztosítani tudja a munkaerőt, akkor késleltethető a gettó felszámolása. Abban reménykedtek, hogy a munka által időt nyerhetnek, míg a németeket legyőzik a szövetségesek. (Arad 1999, 371–372) A Tanácsok igyekeztek meggyőzni ezen elképzelés helyességéről a gettóban dolgozókat. *„Egyetlen célunk van, mégpedig az, hogy megérjük a háború végét. E cél érdekében be*

kell bizonyítanunk a hasznosságunkat [...] A gettóipar bebizonyította hasznos voltát” – mondta Efraim Barasz, Bialystok Zsidó Tanácsának elnöke (idézi Hausner 1984: 290–291). A dilemma ez volt: dolgozni kellett túlélésük érdekében, ugyanakkor a munkájukkal hozzájárultak a német háborús erőfeszítésekhez, mely által saját felszabadításukat lassították. Azzal is tisztában voltak, hogy a kényszermunka csak egy időleges haladék. (ushmm... label8) Ahogy Kaunasban Leib Garfunkel fogalmazott: *„Tudjuk, hogy pusztulásra ítélték bennünket, de haladékot kaptunk a hóhéroktól [...] Ezért szeretnénk időt nyerni, és minden lehetséges eszközt igénybe venni az emberek megmentésére.”* (Idézi Hausner 1984: 290.)

A német hatóságok szempontjából a gettók valóban csak a munkaerő koncentrálására és foglalkoztatására szolgáltak. Mind a gettó területén, mind azon kívül voltak munkahelyek, utóbbiak voltak döntő többségben. A falakon belül főleg a Tanács különböző részlegei, műhelyei foglalkoztatták az embereket, míg a falakon kívül a németek és a helyiek alkalmaztak zsidó munkaerőt. A németek minden tizenhat évnél idősebb férfit és nőt munkára köteleztek, így a nagyobb városokban naponta több ezer ember dolgozott a munkabrigádokban napi tizenkét órában. (ushmm... label8) A németeknek olyan szakismerettel rendelkező zsidókra volt szükségük, akiket a hadiiparban foglalkoztathattak. Festőkre, hegesztőkre, ácsokra, tetőfedőkre, elektronikai szakemberekre, vízvezeték-szerelőkre. A nők nehezebb helyzetben voltak – a legtöbb hasznosítható foglalkozást férfiak űzték –, ezért ők a leggyakrabban varrónőként dolgoztak.

Több gettó mellett volt egy-egy nagyobb építési projekt (gyár, reptér, vasút), amely igényelte a zsidó munkaerőt és sok embert foglalkoztatót. Kaunas esetében ez az Aleksotas külvárosban lévő katonai reptér építése volt, mely a gettóban élő munkások több mint felét alkalmazta. A reptér felépítését követően betont szállítottak, illetve a repülőgépeket pakolták fel és pakolták le. (ushmm... label8) Baranovichiban is a légi-erőnél dolgoztatták a gettólakók többségét, összesen 350 embert; másik 250 ember a vasúti depóban dolgozott. (jewishgen... Baranovich1) Kemény fizikai munkát végeztek, amit sokan nem bírtak. Kaunasban ezt a problémát úgy oldotta meg a Tanács, hogy kíméletesebb munkát biztosított számukra a gettó műhelyeiben. Ez komoly segítséget jelentett, mivel a likvidálási és deportálási akciók során már nem minősítették őket alkalmatlannak, és a gettóban maradhattak. (ushmm... label8)

A szakképzett munkaerőt más módon is felhasználták a németek. A szabóknak, cipészeknek, kárpitosoknak külön műhelyeket állítottak fel, ahol szaktudásukat hasznosíthatták. Kaunasban készítettek ruhákat, bőrárakat, fémtermékeket, sőt játékokat is, melyeket német gyerekeknek küldtek el karácsonyi ajándékként. E műhelyeket nagyon kedvelte a német vezetés, mivel gyakran gyárttattak ott maguknak használati cikkeket. (ushmm... label8) Ilyen speciális műhelyek Baranovichiban is működtek, ahol hatvan-hetven mesterember dolgozott. Ezek különösen

biztonságos munkahelyeknek számítottak, így sok zsidó igyekezett ide bekerülni. (jewishgen... Baranovich1)

A pinski gettó esetében még pontosabb adatokkal rendelkezünk, melyek megmutatják, hogy kik vették igénybe a zsidó munkaerőt. 1942 tavaszán a 17 344 gettólakóból 5112 rendelkezett munkahellyel. Ennek az 5112 munkásnak 38%-a férfi, 62%-a nő volt. Az arányokat vizsgálva azt látjuk, hogy míg a legtöbb gettólakó férfi foglalkoztatva volt, addig a nőknek csak egy része. A 15 éven felüli férfiak 78%-ának, a 15 évnél idősebb nők 36%-ának volt munkahelye. A munkások negyvennégy különböző munkahelyen dolgoztak. A németek elsősorban kisegítő munkákra alkalmazták őket. A hadsereg mellett a hajógyárban, a hajójavító műhelyben, a reptéren, a főhadiszállásokon és a rendőrségnél 999 ember, a gyárakban, a fűrésztelepen 859, míg a különböző más műhelyekben 795 ember dolgozott. A városi lakosság alkalmazásában 1284-en álltak, közülük 420-an mezőgazdasági munkákat végeztek, 364 nő pedig keresztény háztartásokban dolgozott. A Zsidó Tanácsban és részlegeinél 1175-en dolgoztak. Ebből 330 embert olyan részleg alkalmazott, hogy részt vettek az étel – kenyér, zöldség – kiosztásában. (jewishgen... yalkutmoreshet) Így a munkahelyek révén sokaknak, minden negyedik dolgozónak lehetősége nyílt arra, hogy ételt csempésszen családjának. (pinsk Jews...)

Kiseb városok esetében egy érdekes tendencia figyelhető meg. Miután a zsidó lakosságot – köztük sok szakmunkást – a környékbeli gettóba koncentrálták, az adott városban szakemberhiány lépett fel, ugyanis az árja munkaerő nem tudta őket helyettesíteni. Így például a kolomyjai gettóban engedélyezték a németek, hogy többen visszatérjenek családjikkal egykori lakóhelyükre, például Kosowba és Obertynba. (Később azonban elrendelték, hogy a családtagok térjenek vissza a gettóba, tehát csak a szakképzett munkaerő maradhatott ideiglenesen a gettón kívül.) (deathcamps... kolomyja)

A gettóban a túlszűfolttság, az alultápláltság, a kemény fizikai munka, a rossz higiéniai viszonyok mind hozzájárult a betegségek terjedéséhez, a lakók egészségügyi állapotának romlásához és a magas halálozási arányhoz. A Zsidó Tanácsok kórházakat állítottak fel, melyek a legtöbb esetben rosszul voltak felszerelve. Folyamatos gyógyszerhiánnyal küzdöttek, nem volt elegendő ágy a betegek számára, nem állt rendelkezésre megfelelő számú személyzet sem. Az orvosok legfontosabb feladata a higiénia biztosítása, a betegek ápolása volt, valamint a járványok kitörését, terjedését kellett megakadályozniuk. Sok helyen sikeresen működtek, de több gettóban az intézkedések ellenére járványok törtek ki.

A következőkben a németek által „mintagettonak” tekintett Baranovich egészségügyi rendszerét mutatom be. A gettó fennállása alatt megközelítőleg hatvan gyógyszerész és orvos dolgozott. (jewishgen... Baranovich1) A nagy számot indokolja, hogy a szakképzett személy deportálása vagy halála esetén új emberre volt szükség. Egészségügyi

képzéseket tartottak a gettóban (ilyen Kaunasban is volt), hogy új szakemberek munkába állításával pótolják a hiányt. A gettóban ingyenes orvosi ellátást biztosítottak, a betegek számára egy kórházat és egy ambuláns rendelőt hoztak létre. Emellett volt egy elkülönített kórház a fertőző betegek számára. Tartottak ugyanis járványok, különösen a tífusz kitörésétől. Ebből a szempontból fontos szerepet játszott a közegészségügyi részleg. Az egészségügyi személyzet ellátogatott a gettóban élőkhez, hogy tanítsa és hasznos tanácsokkal lássa el őket. A koszos, piszkos helyek kimeszelésére, a személyszállítás fontosságára igyekeztek felhívni a figyelmüket. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a vízhiány és a kutak csekély száma miatt sokan nem tudnak fürödni, mosni, ami szintén járványok kialakulásához vezethet. Így a Zsidó Tanács egészségügyi részlege létrehozott egy helyet, ahol a ruhákat tetvetlenítették, sőt, egy nyilvános fürdőházat is kialakítottak, melynek használatát kötelezővé tették. Az emberek félték egy járvány kitörésétől, ezért igyekeztek betartani az előírásokat. Ennek köszönhetően egyetlen járvány sem tört ki a gettó többéves fennállása alatt. A rigai gettóban is hasonló intézkedéseket fogantatosítottak. Egy ambuláns klinika biztosította az orvosi ellátást, mely itt is ingyenes volt. Azonban a betegek ellátásához komoly erőfeszítésekre volt szükség, főleg addig, amíg a nagy és kis gettó is működött. A nagy gettó likvidálásával azonban e kérdés sajnálatos módon megoldódott. A gettóban gyógyszerár is működött, melyek folyamatos gyógyszerhiánnyal küzdöttek. Baranovichiban az egészségügyi részleg munkatársainak voltak összeköttetései a város árja negyedében élő gyógyszerészekkel, nekik köszönhetően tudtak gyógyszereket bevinni a gettóba. (jewishgen... Baranovichi1)

A gettóban uralkodó állapotok az ott élők szervezetét nagyon erősen igénybe vették. Mint említettem, a nők jobban alkalmazkodtak a körülményekhez, és rendszeresen használták azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az egészségügyi részleg nyújtott a gettóban élőknek. Az egyik leglényegesebb változás a nők esetében a menstruáció megszűnése volt, mely a legtöbbjüket érintette a gettóban. Dr. Aharon Peretz, a kaunasi gettóban dolgozó nőgyógyász ezt azzal magyarázta, hogy a komoly érzelmi változásokra, a stresszhelyzetre, a kemény fizikai munkára reagált így a nők szervezete. Ezzel összefüggésben a születésszabályozás szintén a nőket érintette. A szovjet területen működő gettóban 1942 elején a német hatóságok rendelettel tiltották meg gyermekek születését, így kívánták a zsidók szaporodását meggátolni. Ezen döntés szellemében például Rigában még a szexuális kapcsolatot is tiltották, ezért helyettük el külön gettóba a férfiakat és nőket. A német hatóságok nagyon komolyan vették a tilalmat, és halálbüntetéssel sújtották azt a nőt és családját, aki nem vetette el gyermekét. E törvény nagyban befolyásolta a gettóban dolgozó nőgyógyászok munkáját is, a kórházak nőgyógyászati osztályain ugyanis elsősorban abortuszokat végeztek. Az 1942-es évben a vilniusi kórház női betegeinek 60%-a azért feküdt kórházban, mert terhesség-

megszakítást végeztek rajta. Miért volt olyan sok abortusz? Egyrészt, a rendelet megszületésekor sokan már terhesek voltak. Másrészt, a legtöbb nő nem menstruált, így sem a rendelet előtt, sem azt követően gyakran nem vették észre, ha teherbe estek. Harmadrészt, a gettóban nem volt megfelelő védekezési módszer. A nagyszámú terhesség miatt a vilniusi gettó egészségügyi hivatala igyekezett különböző fogamzásgátló módszerek megismertetésével segíteni. Előadásokat tartottak, tanácsadó központot szerveztek nőknek. A kaunasi gettóban is felvilágosítást tartott az orvosi személyzet, és figyelmeztette a nőket, hogy mi vár rájuk, ha teherbe esnek vagy nem vetetik el a gyereket. Sokan ennek ellenére sem engedelmeskedtek, és titokban szülték meg gyerekeiket bábák segítségével. Az orvosokban volt annyi szolidaritás, hogy segítsenek a nőknek, és titokban tartották ezeket a születeket, ha az anya vállalta a kockázatot. Ugyanakkor az is többször előfordult Vilniusban, hogy a nőket erőszakkal vitték abortuszra a gettórendőrség tagjai. A gettókórházak nagyon rosszul voltak felszerelve, hiányzott a megfelelő ellátás, ami az abortusznál hatványozott problémát okozhatott. Dr. Aharon Pick, a Shavliban dolgozó gettóorvos arról számolt be, hogy több nő panasszal fordult a gettóbírósághoz, mivel a rossz körülmények között elvégzett abortusz miatt komoly szövödmények léptek fel. Az orvosok igyekeztek a körülményekhez képest mindent megtenni, sokszor ők is kockáztatták életüket egy-egy csecsemő megszületése miatt, és idővel a büntetés-től való félelem erősebb lett, mint a segítőkészség. Így Kaunasban és Shavliban a gettóorvosok sokszor megölték a csecsemőket, ugyanis féltek a kollektív büntetéstől. (jwa.org...) Rigában is megtörtént, hogy méreginjekcióval ölték meg a csecsemőket.

Az abortusz kérdése kapcsán felmerült a németekben a sterilizáció kérdése is, mellyel a zsidó népességszaporodást véglegesen meg lehetett volna szüntetni. A sterilizációt azonban csak abban az esetben hajtották végre, ha egy nőnek a gettóban már két abortusza volt.

A gettóbeli körülmények dacára a zsidó emberek igyekeztek feltalálni magukat, és alkalmazkodni a németek által szabályozott élethez, jóllehet a németek a szellemi élet minden megnyilvánulását tiltották, ugyanis a társadalmi összejöveleteket rendkívül veszélyesnek tartották. Nem működhetett legálisan semmilyen vallási, kulturális, ifjúsági szerveződés. (ushmm... ModuleId=10005059) Mindezek ellenére a szellemi élet nem szűnt meg a gettóban, sőt a falakon belül a Zsidó Tanácsok segítségével élénk és színes kulturális élet alakult ki. Iskolákat, könyvtárakat, színházakat, koncerteket, szertartásokat szerveztek illegálisan. Ezen kezdeményezések véleményem szerint ellenállásnak is tekinthetők, ugyanis a német hatóságok rendelkezéseit tudatosan megszegve igyekeztek fenntartani a hagyományos zsidó kultúrát, vallást.

A zsidóság számára az oktatás, a tanulás mindig is kiemelkedően fontos volt. Ezen még a gettóba zárás sem változtatott, ugyanis a fala-

kon belül is nagy volt az igény az oktatás folytatására. A német tilalom ellenére igyekeztek rendszeres iskolai oktatást biztosítani a gyerekek számára. Az iskolák megszervezését nemcsak a legalitás hiánya nehezítette, hanem a gettóban felmerülő különböző gyakorlati akadályok. Problémát jelentett a megfelelő épületek, valamint a tanári munkaerő hiánya. Egyrészt, ha találtak is nagyobb épületet, akkor azt valamilyen fedőintézménnyel kellett leplezni, hogy az őrszemélyzet ne jöjjön rá, hogy ott iskola működik. Másrészt, nagyon sok értelmiségit a razziaák során megöltek, és a gettóban élő férfiak legtöbbször egész nap dolgozott. Így arra nem volt lehetőség, hogy a korábbi tanárok folytassák munkájukat, (yivoencyclopedia...) ezért a nők kezébe került az oktatás, a legtöbb tanár közülük került ki. (Tierney 1995, II:649–651) Az oktatásért fizetni kellett, de sok szülő még szorult körülményei között is áldozott arra, hogy taníttassa gyermekét. Ez a vagyoni különbségekre is rávilágít, melyek a gettóban is tovább éltek. A gazdagabb, tehetősebb szülők gyerekei számára volt igazán elérhető az oktatás, és minél hosszabb ideje állt fenn a gettó, annál inkább nőtt azoknak a rászoruló gyerekeknek a száma, akik nem tudtak tandíjat fizetni. A tanítás megszervezésében a Zsidó Tanácsok fontos szerepet játszottak. Titokban, nagyfokú improvizációval létre is jöttek az oktatási intézmények. (yivoencyclopedia...) Gyermekekétképzés leple alatt működtették az iskolákat. Természetesen ezek nagyságát meghatározta, hogy mekkora volt a gettó és mennyi gyerek jelentkezett oktatásra. Ám igyekeztek a meglévő igényekhez alkalmazkodni. A gettóban voltak elemi iskolák, középiskolák, egyházi és világi iskolák, de arra is volt példa, hogy főiskolát szerveztek. (Hausner 1984, 310) Azonban a gettóbéli körülmények nagyban korlátozták lehetőségeiket, elsősorban azt, hogy mit és hogyan tanítsanak. Például papírból nagyon kevés áll rendelkezésre, ebből következően nem sokat írtak, hanem inkább szóban tanítottak. Az idősebb diákok segítették a fiatalabbakat. Nem annyira új dolgok megtanítására helyezték a hangsúlyt, hanem a meglévő ismeretek felelevenítésére, ismétlésére.

A bialystoki gettóban 1942 kezdetén több mint kétezer iskoláskorú gyerek volt. Vilniusban a különböző iskolákba közel 1400 gyerek iratkozott be, emellett a gettóban két ifjúsági klub működött, ami szintén azt szolgálta, hogy a gyerekek helyzetét valamennyire megkönnyítse. Az itteni oktatási rendszer a gettó utolsó napjáig fennmaradt és kivételesen nagy kiterjedésű volt. (yivoencyclopedia...) Baranovichiban az oktatói, nevelői feladatokat egy tapasztalt tanár, Misilewski úr látta el, aki a gyerekeknek tanulócsoportokat szervezett. De nemcsak ő, hanem a helyi jeshiva (iskola) diákjai, valamint az idős rabbik, különösen az ultraortodoxok, órákat szerveztek a Tóráról és a Gemaráról. (jewishgen... Baranovich1) Tehát mind a világi, mind az egyházi oktatást próbálták megoldani a gettóban.

A helyi és a birodalmi zsidók közötti különbségtételről már volt szó. Ezt jól példázza az oktatás terén a rigai német gettó esete. A birodalmi

zsidók számára a németek engedélyezték az oktatás megszervezését, így az öt és tizennégy év közötti gyerekek számára iskolákat hoztak létre. A deportálások következtében sok egykori tanár érkezett, azonban hamar rájöttek, hogy csak úgy maradhatnak életben, ha dolgoznak. Így a legtöbb férfi munkába állt, ezért az oktatás itt is a nők kezébe került. Az iskolákat közösségek szerint szervezték meg, attól függően honnan érkeztek. Például a bécsi iskola vezetője Maria Korwill volt, aki sok nőt képzett tanárrá a gettóban. A tantervet Alfred Lemberger ellenőrizte, ő korábban egy bécsi gimnáziumban tanított. A külön működő berlini iskolát szintén egy korábbi gimnáziumi tanár felügyelte. Mindebből úgy tűnik, hogy amennyire csak lehetett, igyekeztek szakszerűen tanítani. Az iskola szervezői arra is rájöttek, hogy miként motiválhatók azok a tanárok, akik napközben dolgoztak. Ételt kínáltak fel számukra, hogy így kapcsolják be őket az oktatásba.

A vilniusi Zsidó Tanács az oktatást a gyerekek számára kötelezővé tette. (Hausner 1984, 310) Az itt zajló tanítás figyelemreméltó részletét emeli ki egy naplóbejegyzés. Eszerint volt egy történelem-csoport, amelynek tagjai a gettó történetével foglalkoztak. A gettó egyik épületének lakóit tették vizsgálat tárgyává. E célból kérdőívet készítettek és ezt felhasználva kellett a diákoknak meginterjúvolni a lakókat. A kérdések a lengyel, a szovjet és a német uralom időszakára vonatkoztak és arra irányultak, hogy a lakók hogyan viszonyultak ezen időszakokhoz. A lakók különbözőképpen éltek meg ezen időszakokat, de a német megszállás kapcsán nagyon hasonló tapasztalataik voltak. A tulajdonuk, hozzátartozóik elvesztéséről, a megváltozott életkörülményekről beszéltek. (jewishvirtuallibrary... vilnaed) A felmérés szervezett keretben, tudományos módszerrel valósult meg.

Nem ez volt az egyedüli megjelenése a tanúbizonyosság-adásnak a gettókban. Sokakban megvolt a szándék, hogy valamilyen nyomot hagyjanak maguk után. A gondolataikat, élményeiket meg akarták őrizni az utókor számára. Sokan emlék- és naplóírásba kezdtek. Ahogy Rigában Simon Dubnow, ismert zsidó történész mondta a tanítványainak: *„Írjátok le és jegyezzétek fel!”* (Idézi Hausner 1984: 310.) Több esetben a Zsidó Tanácsok is támogatták és felkarolták ezen kezdeményezéseket. Kaunasban Elhanan Elkes, a Tanács elnöke, a gettó felállításának pillanatától kezdve biztatta a zsidókat, hogy kezdjék megírni saját történetüket, jegyezzék fel az eseményeket. Ennek hatására a lakók fényképeket, rajzokat, albumokat készítettek, naplókat írtak, a hivatalos ülésekről jegyzőkönyveket készítettek. A kaunasi gettóban Elkes mellett két személy karolta fel ezt az ügyet. Egyikük, Avraham Tory, aki a Tanács titkára volt, naplót vezetett a náci rémtettekről és a gettón belüli eseményekről. Másokkal együttműködve gyűjtötte a különböző jelentéseket és a német rendelkezéseket. Chaim Nachman Shapiro szintén fontosnak tartotta a kaunasi gettó életének megörökítését. Ennek köszönhetően a gettó hároméves fennállása

alatt nagyon sok dokumentumot gyűjtött össze az ott élő művészek, történészek, közgazdászok, statisztikusok segítségével. Meg akarták írni a kaunasi zsidó közösség történetét. (ushmm... secret) A bialystoki gettóban az ellenállási mozgalom tagjai egy archívumot hoztak létre. (yivoencyclopedia...) Miért volt ez ennyire fontos a zsidók számára? A német megszállás során a zsidóság szeme láttára pusztították el kultúráját. Megszentségtelenítették szent irataik, könyveik sokaságát, felgyújtották iskoláikat, zsinagógáikat, intézményeiket, feldúlták temetőiket. Meggyalázták mindazt, ami zsidó volt. Sokan a trauma hatására az ellenállás ezen formáját választották: feljegyezni, hogy kik voltak és hogyan éltek, megőrizni kultúrájuk egy darabját.

Az emlékezés mellett a zsidó kultúra megőrzése és fenntartása is fontossá vált, így a falakon belül a Zsidó Tanácsok a kulturális és művészeti tevékenységek széles skáláját szervezték meg. Színházi előadások, koncertek, irodalmi estek, kiállítások, sportrendezvények zajlottak a gettók területén.

A gettók életében a nagy (A) gettók felszámolása után egy viszonylag csendes időszak következett, mely alkalmas volt a kulturális tevékenységek megteremtésére. (jewishvirtuallibrary... Orchestra) Sok értelmiségi, művész, író, költő került a gettók falai közé, akik művészetük segítségével fejezték ki érzéseiket, gondolataikat. Irodalmi munkáikban, festményeikben, rajzaikban tükröződött az általuk átélt fájdalom, kín. Művészetükből mind ők, mind a gettó lakói erőt tudtak meríteni. (yivoencyclopedia...) Kaunasban élt és alkotott Esther Lurie festőnő, aki több mint kétszáz képet festett a gettóban, melyekből a Tanács kezdeményezésére egy titkos kiállítást is szerveztek. (ushmm... secret) Szintén a Tanács kezdeményezésére 1942 nyarán harmincöt zenészből, öt énekesből megalakult a gettó zenekara, melynek karmestere Michael Leo Hofmekler lett. Kéthetente tartottak koncerteket, a gettó fennállása alatt összesen nyolcvanhat, melyek megszervezésében Chaim Nachman Shapiro, a gettó oktatási és kulturális részlegének igazgatója játszott döntő szerepet. Az előadások helyszíne az egykori jeshiva épülete volt, ami akkoriban a gettórendőrség székhelyeként funkcionált. Felmerül a kérdés, hogy miért pont itt? A kérdésre válaszolva egy érdekes elgondolásra szeretném felhívni a figyelmet. Az értelmiségiek és ennek köszönhetően a művészek, zenészek kiemelt célpontjai voltak a német razziáknak a gettó felállítása után is. A Vének Tanácsa ezért úgy döntött, hogy úgy tudja legjobban megvédeni, megmenteni ezeket a zenészeket, hogy gettórendőröknek nevezi ki őket és felveszi a karhatalom soraiba. (jewishvirtuallibrary... Orchestra) Ez jó ötletnek tűnt, mivel a Tanács tisztában volt vele, hogy a gettórendőrség tagjait – mint említettem – csak az utolsók között fogják deportálni. (A sors különös szeszélye, hogy 1944. március 27-én a németek szerveztek egy akciót a rendőrök ellen, melynek során átszállították őket a hírhedt Kilencedik Erődbe és kivégezték őket.) Mivel a zenészek hivatalosan a rendőrség épületében dolgoztak, így jelenlétük nem keltett

a helyi örökben gyanút. Kaunasban az első koncerten egyperces néma csenddel tisztelegtek a meggyilkolt zsidók előtt és rájuk emlékeztek ezen alkalommal. (jewishvirtuallibrary... Orchestra) Az első vilniusi koncerthez – 1942. január 18. – hasonlóan a dalok itt is a veszteségről és a gyászról szóltak. Az előadásnak nagy sikere volt, sokan részt vettek rajta és a befolyt pénzüsszeget a gettóban élő rászorulóknak adományozták. (holocaustmusic... vilna)

A Zsidó Tanácsok szorgalmazták ezen rendezvényeket, mivel lelkileg sokat segített az embereknek, elviselhetőbbé tette életüket. Ennek ellenére sokan illetlennek tartották a koncerteket. Két komoly kifogást emeltek ellenük. Egyrészt az ellenzők úgy vélték, hogy a rendezvények kizárólag a gettó elitje számára elérhetőek (jewishvirtuallibrary... Orchestra), másrészt például Vilniusban több politikai és vallási szervezet – közöttük a Bund – bojkottálták a koncerteket, mivel tiszteletlenségnek tartották a halottakkal szemben, és röplapokon hirdették, hogy „*ne legyen színházi előadás a temetőkben*”. (holocaustmusic... vilna) Mindezek ellenére a rendezvények népszerűek voltak, és a legtöbben úgy gondolták, hogy igenis hasznos célt szolgálnak. Rájöttek, hogy a zene kikapcsolja az embereket, és a gyászban, a zsidó kultúra megtartásában fontos szerepe van. (holocaustmusic... kovno) Ahogy az egyik koncerten Jacob Gens, a vilniusi Zsidó Tanács elnöke is mondta: „*Mi meg akartuk adni az embereknek azt a lehetőséget, hogy néhány órára szabadnak érezzék magukat és ezt elértük. Sötét és nehéz napokon megyünk keresztül. A testünk a gettóban van, de a lelkünket nem lehet rabszolgává tenni [...] Muszáj erősnek lenni testben és lélekben.*” (holocaustmusic... vilna) Az előadások mellett a kaunasi gettóban számos dalt is komponáltak. Bár közülük sok elveszett, de több megmaradt a Tanács gyűjtőmunkájának köszönhetően. A leghíresebb költők és dalszövegírók Kaunasban Avrom Akselrod és Moshe Diskant, műveikben mindketten reflektáltak a gettóban átéltek eseményekre, és kritikával illették a gettó hierarchiáját, a társadalmi különbségek kiéleződését. (holocaustmusic... kovno) A vilniusi gettóban a partizánmozgalomnak köszönhetően is sok dal született. A leghíresebb partizán dal a vilniusi ellenálló Hirsh Glik nevéhez köthető, melynek címe: „*Soha ne mond, hogy a végső úton jársz*”. Óriási sikere lett, átlépte a gettó falait és széles körben énekelték Európában, mielőtt még a háború véget ért volna. Emellett népszerűek voltak az Avraham Sutzkever által írt dalok, valamint Shmerke Kaczerginski partizán versei is. (holocaustmusic... vilna)

Vilniusban működött színház, kamaracsoport, jiddis és héber kórus és egy zeneiskola is. Két kulturális intézménye volt a gettónak, melyekről mindenképpen érdemes szót ejteni. Az egyik a gettószínház, a másik pedig a gettókönyvtár. Az 1942 januárjában megnyílt színház több helyi művészt is foglalkoztatott. Zenés, táncos produkciók, verses darabok, sőt olykor drámák is szerepeltek a repertoárban. Játsszotak ismert és a gettóban született darabokat egyaránt. A produkciók nagy része a zsi-

dóság létével, gettóbeli helyzetével foglalkozott, érzéseiket, félelmeiket kívánták ily módon feldolgozni. (holocaustmusic... vilna) A színház több szempontból is hasznos volt. Egyrészt a jegyek eladása bevételi forrást jelentett, másrészt a gettóban élőkre nyugtató hatással volt. 1943 január-jáig 111 előadást tartottak, melyekre összesen 34 804 darab jegyet adtak el, tehát az átlagos nézőszám 313 fő volt. Az utolsó darab bemutatására a gettó fennállásának utolsó hetében, 1943 nyarán került sor; a színház az utolsó pillanatig működött.

A másik fontos intézmény a híres Mefitse Haskalah könyvtár volt. (yivoencyclopedia...) Ez az épület lett a gettó kulturális központja. Itt volt a könyvtár, egy olvasószoba, egy könyvesbolt, a gettóarchívum, a statisztikai hivatal, valamint az úgynevezett gettómúzeum. 1941. szeptember 8-án, két nappal a gettó felállítása után elkezdték a könyvtár újjászervezését, melyben ekkor 36 ezer kötet volt. A könyvtárnak nagy forgalma volt, átlagosan 400 könyvet kölcsönöztek ki naponta. Fontosnak tartották a gettóban a kultúramentést, a kultúraőrzést. A deportálások miatt elhagyott lakásokból, zsinagógákból az ottmaradt könyvek könyvtárba szállítását a Zsidó Tanács kötelezővé tette. Hogyan nézett ki egy tipikus nap a gettó könyvtárában? A nap a „társasági hölgyekkel” kezdődött, akiknek férjei a gettón kívül dolgoztak, őket a regények érdekelték. A gyerekek délutánonként jöttek, ők főleg a jiddis nyelven írt kalandregényeket szerették. Este pedig a gettón kívül dolgozó munkások jöttek, akik a lengyel nyelvű világirodalmi klasszikusokat keresték. A legnépszerűbb olvasmányok a *Háború és béke*, *Nyugaton a helyzet változatlan*. A zsidó történelemről, a középkori üldözésről is szívesen olvastak, és igen népszerű volt *A Musza Dagh negyven napja* című regény, mely az örmény népi társjáték idején játszódik az Oszmán Birodalomban. 1942. december 13-án a 100 000. könyv kikölcsönzése is megtörtént. Ezen alkalomból az igazgató, Hermann Kruk ünnepséget szervezett a színház épületében. (jewishvirtuallibrary... vilnaed) Beszédében hangsúlyozta, hogy még a gettóban is milyen nagy az emberek irodalomszeretete és tudásszomja. (*A holokauszt...* 2004, 402)

A németek a zsidó vallást is üldözték. A gettóban a vallásos zsidók különböző nehézségekkel, megszorításokkal szembesültek, de igyekeztek megtartani vallási szokásaikat, amennyire ez lehetséges volt. (yivoencyclopedia...) A legtöbb gettóban a németek szigorúan megtiltották a vallási szertartásokat, nyilvános imádságokat, a zsidó ünnepek megtartását. Ezeket titokban kellett megszervezni a házakban, szobákban. Az ima és a vallásgyakorlás, akárcsak a többi kulturális tevékenység, ellenállásnak minősül. Sőt, sok ortodox zsidó számára ez volt a valódi ellenállás. (ushmm... ModuleId=10005416) Ugyanakkor a vallási ünnepek megtartásának igénye a nem ortodox, tehát nem mélyen vallásos zsidókban is megmaradt. (yivoencyclopedia...) A vallás ugyanis erősítette az identitást és komoly lelki támaszt jelentett a gettó falain belül. (ushmm... ModuleId=10005416)

A német hatóságok a helyi zsidókkal ellentétben a birodalmi zsidók számára engedélyezték a vallásgyakorlást, ennek köszönhetően zsinagógákat hoztak létre a közösségek, attól függően melyik városból érkeztek. Külön zsinagógája volt a kölnieknek, a düsseldorfiaknak, a kasselieknek. Például a rigai német gettóban a zsinagógákat, imaszbákat igyekeztek a legszebben berendezni. Szép hímezések voltak a falakon, volt Tóraszekrény, Tóraolvasó asztal. A kegytárgyak egy részét magukkal hozták, de a legtöbbet a gettóban találták. Mielőtt ugyanis ők beköltöztek volna, a nagy lett gettót likvidálták és a lett zsidók élelmiszert, ruhákat, kegytárgyakat, imakönyveket hagytak hátra. Így a később jöttek már meg tudták tartani a szertartásokat, ünnepeket. Volt a gettóban Sabbat, Pészah, Savout, Ros Hasana, Jom Kippur, Szukkot és még néhány Bar Micva is. Az imádságok, ünnepek megtartásánál komoly problémát jelentett, hogy a férfiak többsége dolgozott, így munkaidő alatt nem gyűlhetek össze. Ezért reggel, még munka előtt imádkoztak. Mivel a gettóban szombaton is dolgozni kellett, így a Sabbat szombat délután, munka után kezdődött számukra. Ha szerény körülmények között is, de minden ünnepet megtartottak. (zukunft...)

A gettókban nehézséget jelentett a vallási törvények betartása is. Például a vallásos nőknek komoly probléma volt, hogy a németek megtiltották a mikve, a rituális fürdő használatát. (Tierney 1995, II:650) A rabbinikus hatóságnak, mely vallási vitákban döntött, alkalmazkodnia kellett a körülményekhez. (ushmm... ModuleId=10005416) A kaunasi gettóban ezen a téren Ephraim Oshry rabbi játszott kiemelkedő szerepet és segített a közösség tagjainak. A zsidók őt kereshették fel tanácsért a vallási előírások betartásával kapcsolatban. Igyekezett a felmerülő kérdésekre olyan válaszokat adni, melyek a rabbinikus jogalkotáson alapultak. (ushmm... religion)

A szellemi ellenállás után fontos a fegyveres ellenállásról is beszélni. A szovjet területeken nagyon sok gettóban szerveződött földalatti mozgalom. A nagy városok esetében – például Vilniusban, Bialystokban, Minszkben – már a nagy (A) gettók felszámolását követően hozzáálltak a fegyveres ellenállás kiépítéséhez. A gettókban a zsidók egy része tudott a tömeggyilkosságokról, kivégzésekről, és tisztában voltak vele, hogy milyen sorsot szánnak nekik a németek. Így cselekvésre szánták el magukat. Ehhez azonban lőszerre, fegyverre volt szükségük, ami csempészet útján jutott a gettóba.

A gettóban kibontakozó ellenállások sajnos nem értek el komoly eredményeket. Ennek hátterében több tényező áll. Egyrészt, nagyon nehezen tudtak fegyvert és lőszert szerezni, amivel harcolni lehetett volna. Arra sem volt mód, hogy egszemes, széleskörű ellenállási mozgalmat alakítsanak ki, ugyanis a gettók egymástól el voltak szigetelve. Másrészt, a gettóban élőknek nagyon megosztotta az ellenállás kérdése. Sokan nem akarták elhinni, hogy valóban kiirtásra ítélte őket a náci Németország. (Hausner 1984, 471) Komoly nehézséget jelentett, hogy a gettóban élők

illúzióját lerombolják és elmondják nekik az igazat, hogy mit is jelent a „keleti munkára” szállítás. Nehéz volt megértetni azt, hogy akiket elvittek, azok már meghaltak. Erre a komoly bejelentésre először a vilniusi gettó földalatti mozgalma vállalkozott meglepően hamar, 1942. január 1-jén. *„Aki a gettó kapuján kilépett, nem fog visszatérni [...] Hitler azon meszterkedik, hogy kiirtsa az európai zsidókat [...] Nem vagyunk hajlandók vágóhídra menni, mint a birkák. Igaz, gyöngék és védtelenek vagyunk, de az egyetlen válasz, amit a gyilkosoknak adhatunk: harc. Inkább essünk el szabad harcosokként, mint hogy a gyilkosok kegyelméből éljünk tovább.”* (Idézi Hausner 1984: 312) Nagyon nehéz volt az igazságról meggyőzni az embereket. Be kellett őket oltani harci szellemmel, be kellett bizonyítani, hogy a küzdelem nem hiábavaló, nem értelmetlen. Több esetben maguk a Zsidó Tanácsok is támogatták az ellenállást. Kaunasban arra is volt példa, hogy az ellenállási mozgalom a Tanács tevékeny közreműködésével igen jelentős szervezetet tudott kialakítani. Rigában pedig a gettórendőrség támogatta aktívan az ellenállási mozgalmat. (Hausner 1984, 319–320) Ugyanakkor mind az ellenállás tagjai, mind a gettóban élők tisztában voltak azzal, hogy a fegyveres felkelés kirobbantásával a gettó lakóinak életét veszélybe sodorják, valamint siettetik a gettó felszámolását. Az is komoly dilemmát jelentett, hogy a gettóban harcoljanak-e vagy szökjenek ki az erdőbe és csatlakozzanak a partizánokhoz? Több Zsidó Tanács úgy vélte, hogy semmiképpen sem helyes, hogy az ellenállás tagjai, a fiatal, életerős férfiak elhagyják a gettót, ezáltal magukra hagyják az öregeket, nőket, beteget. (Hausner 1984, 315–316) Mindezek ellenére a nagyobb városok gettóiból zsidó fiatalok százainak sikerült kiszökniük a helyi, kommunista ellenállók segítségével. Ezzel megnyílt az út, hogy szabadok legyenek és a partizánok oldalán harcoljanak a németek ellen. (Arad 1999, 372) Az ellenállók körében a legfontosabb kérdést az jelentette, hogy mikor robbantsák ki a felkelést, mivel minden nappal nőtt a lebukás kockázata. Sajnos több helyen – például Lvovban, Brodyban – a véletlenek, a házkutatások vagy a deportálások járultak hozzá a cselekvésre készülő ellenállási mozgalom megsemmisítéséhez. (Hausner 1984, 320) Azzal mindenki tisztában volt, hogy amint a földalatti mozgalom megkezdi az akciót, onnantól mindennek vége. Nehéz volt vállalni a felelősséget a vég siettetéséért. (Hausner 1984, 319)

A felkelések zömmel akkor robbantak ki, amikor a németek elkezdték az előkészületeket a gettó végleges felszámolásához. Heinrich Himmler 1943. június 21-én kelt parancsára elkezdődött a megszállt szovjet területeken fekvő gettók likvidálása. Ennek értelmében minden zsidót koncentrációs táborba kellett szállítani és ott elgázosítani. Tehát a gettók felszámolása az ott élő zsidó lakosság legyilkolását jelentette. (yad-vashem...) A felkelések a legtöbb helyen nagyon hasonlóan zajlottak le. Amikor a gettó lakói észrevették, hogy a németek a gettó likvidálására készülnek, ők is felkészültek a végső harcra. Minden fegyvert, amit csak tudtak, összeszedtek. Baltákkal, késekkel, fejszékkel felszerel-

kezve várták a németeket. A támadás előtt sok esetben felgyújtották a zsidók a gettót, hogy a füst és a tűz leple alatt kiszökhessenek a közeli erdőkbe. Sok felkelő a harcokban esett el vagy elfogták a németek, de sokaknak sikerült az erdőkbe menekülniük. A harc elülte után a németek kutyákkal, lángszórókkal, golyószórókkal vizsgálták át a gettókat, hogy a rejtékhelyekről előcsalogassák és megöljék az embereket. Ha nem a helyszínen végeztek velük, akkor koncentrációs táborokba szállították és elgázosították őket.

Nagy emberi erőfeszítések sora bontakozik ki a szemünk előtt. A szovjet területen működő gettók lakóit a tömeggyilkosságok, a kegyetlenkedések, az éhezés, a járványok, a kényszermunka folyamatosan tizedelte, ugyanakkor igyekeztek túllépni ezeken a veszteségeken és a gettóban tett minden kezdeményezésük azt szolgálta, hogy életüket könnyebbé, elviselhetőbbé tegyék, emberi méltóságukat megőrizték. Tragikus sorukat azonban ezek a közösségek sem kerülhették el, ugyanis a náci Németország kiirtásra ítélte az egész európai zsidóságot. Mindazonáltal a gettóban élők munkájának, írásainak, naplóinak, feljegyzéseinek köszönhetően életükről, boldogságukról, szenvedéseikről dokumentumok maradtak fenn. Nyomot hagytak maguk után, és így ezek az emberek, ezek a közösségek már nem veszhetnek el a feledés homályában. Ezzel a tanulmánnyal is emlékezünk arra a mintegy 2,7-2,9 millió szovjet zsidóra, akik a holokauszt áldozataivá váltak.

Hivatkozott irodalom

Arad, Yichák (Ed.) 1999: *Documents on the holocaust*. Jerusalem, University of Nebraska Press

Hausner, Gideon 1984: *Ítélet Jeruzsálemben*. Budapest, Európa Kiadó
A holokauszt krónikája. (2004) Budapest, Park

Krausz Tamás (szerk.) 2005: *Az ismeretlen fekete könyv*. Budapest, Pannonica

Tierney, Helen 1995: *Women's Studies Encyclopedia*. II. Westport, Greenwood Press

<http://www.deathcamps.org/occupation/jaworow%20ghetto.html>

<http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html>

<http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/arad55.html>

<http://www.holocaustmusic.ort.org/places/ghettos/kovno/>

<http://www.holocaustmusic.ort.org/places/ghettos/riga/>

<http://www.holocaustmusic.ort.org/places/ghettos/vilna/>

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/bialystock.html>

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/brody.html>

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/judenrat.html>

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/minsk.html>

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/riga.html>

<http://www.jewishgen.org/databases/belarus/pinskghetto-yalkutmoreshet.htm>

<http://www.jewishgen.org/yizkor/Baranovichi1/bar110.html>
http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Kovno_Orchestra.html
<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/vilnaed.html>
<http://www.jwa.org/encyclopedia/article/womens-health-in-ghettos-of-eastern-europe>
<http://www.pinskjews.org.il/eng/history03.asp>
<http://www.ushmm.org/museum/exhibit/online/kovno/children/children.htm>
<http://www.ushmm.org/museum/exhibit/online/kovno/labor/label8.htm>
<http://www.ushmm.org/museum/exhibit/online/kovno/religion/religion.htm>
<http://www.ushmm.org/museum/exhibit/online/kovno/secret/secret.htm>
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005059>
<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005416>
http://www.yad-vashem.org.il/about_holocaust/chronology/1942-1945/1942/chronology_1942_33.html
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ghettos/Life_in_Ghettos
<http://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/holocaust/konzentrations-und-vernichtungslager/606.html>

Lakatos Gabriella, 1960

Lengyelország útja az etnikailag egységes nemzetállamhoz

(Jan T. Gross: *Aranybánya*
című könyvének margójára)

Lengyelországban továbbra is élénk viták zajlanak az antiszemitizmusról és a második világháború alatti lengyel–zsidó viszonyról. Középpontjukba ismét a *Szomszédok*¹ és a *Félelem*² című könyvek szerzője Jan Tomasz Gross került. Legújabb könyve, az *Aranybánya (Złote żniwa)*³ hivatalosan 2011. március elején jelent meg, de a körülötte kialakuló viták jóval korábban megkezdődtek. Már a megjelenés előtt felkerült az internetre a könyv egy munkapéldánya, így eleinte ehhez kapcsolódtak Gross recenzensei és kritikussai. A helyzet odáig fajult, hogy a valódi megjelenéskor a *Gazeta Wyborcza* recenzensének meg kellett jegyeznie, hogy az ő recenziója már a könyv végső verziójáról szól. A munkapéldánnyal összehasonlítva Gross számos változtatást végzett el a szövegben, melyek közül az egyik meglehetősen jelentős. Nevezetesen, néhány százezerről néhány tízezerre csökkentette az általa becsült azon zsidók számát, akiket a lengyelek gyilkoltak meg.

Az a könnyedség, amellyel Gross végrehajtotta ezt a változtatást, jelzi a könyv egyik alapvető gyengeségét. A szerző stratégiája az volt, hogy az egyes egyének példáin keresztül általánosításokat tegyen. Így például az az eset, amikor a háború előtti elit képviselői arra kényszerítik a varsói utcán szembejövő zsidót, hogy a nála lévő pénzt átadja, segít Grossnak abban, hogy elvesse azt a korábbi meggyőződést, mely szerint ez az aljasság kizárólag a társadalom alsóbb rétegeiben fordult elő. Ennek az érvelésnek a természetes gyengesége szembeötlő – elég csak másokra gondolni, akik ugyanakkor segítettek a zsidóknak. Éppen ezt a stratégiát választotta Gross számos opponense, amelyek között érdemes kiemelni Isakowicz-Zaleski krakkói plébánost. Saját blogján teljes nevükön felsorolta azokat a személyeket, akik érdekeltségük nélkül segítséget nyújtottak zsidóknak. Zaleski azonban Grosshoz hasonlóan az egyes esetek alapján tesz általánosító megállapításokat. Ezzel együtt alapvető különbség van Gross első könyve, a *Szomszédok* fogadtatása és a mostani helyzet között: akkoriban egyszerűen hazugsággal vádolták a szerzőt, az írták,

hogy a zsidók ellen Jedwabnében elkövetett tömeggyilkosság a németek bűne, és nem a lengyeleké. Ma már senki nem hoz fel ilyen vádakat az *Aranybányával* szemben. A vita majdnem minden résztvevője – legalábbis a túlnyomó többsége – egyetért abban, hogy lengyelek zsidókat gyilkoltak a második világháború alatt. A különbség másban van: Gross azt állítja, hogy a zsidók legyilkolása társadalmilag elfogadott; kritikusai szerint ez csupán társadalmi aberráció volt. Ameddig nem végezzük el az alapos, mélyreható történelmi kutatásokat, ez a vita nyitott marad. Ha pedig ennek a vitának az a célja, hogy megoldja a kérdést, vajon a lengyelek „segítettek” vagy „nem segítettek”, illetve tágabban értelmezve: vajon a lengyelek antiszemiták vagy sem, akkor attól tartok, hogy semmilyen konklúziót nem kapunk. Mindenki marad a saját érveinél. Ezért azt gondolom, hogy ezt a könyvet érdemes egy kicsit másképpen megvizsgálni, akárcsak azoknak a folyamatoknak a kezdetét, amelyek a mai lengyel társadalmat kialakították, létrehozták.

A háború utáni homogenitás

Gross csak marginálisan említi, hogy a Soah radikális társadalmi változást okozott Lengyelországban. A lengyelek nagyobb vagy kisebb segítségével a zsidókat megsemmisítették és a gazdaság tradicionálisan zsidó ágazatait lengyelek vették át. Jerzy Braun – az emigráns lengyel kormány képviselőjeként az országban a háború alatt működő hazai Delegatúra utolsó vezetője – 1945-ben így értékelt: „Az elmúlt hat év alatt Lengyelországban létrejött (végre!) egy azelőtt nem létező lengyel állapot, teljesen átvette a provinciális kereskedelmet, a közvetítést, a szállítást, a helyi termelést, [...] azaz az egész kézműipart.” A második világháború a „zsidókérdés” megoldásával olyan eredménnyel járt, amelyről a háború előtti nemzeti demokraták csak álmodtak. A határok háború utáni változása más problémák – melyek belülről robbantották szét Lengyelországot – megszűnését is eredményezte. Mint ismeretes a II. Köztársaságban a lengyelek a lakosság kb. 69 százalékát tették ki. A kisebbségek ilyen nagy arányú képviselete lehetetlenné tette a homogén nemzeti állam létrehozását. A katonai telepek létrehozása a szovjet határ mentén csak korlátozott eredményekkel járt. Az ukrán iskolák korlátozása vagy az ukrán nemzeti aktivisták üldözése csak megerősítette az ellenségeskedést a varsói kormánnyal szemben. Egy bosszúból elkövetett merényletben megölték a lengyel belügyminisztert is.⁴ Jaltában és Potsdamban eldöntötték, hogy egy kicsit nyugatra tolják Lengyelországot, a nem-lengyel lakosságot szovjetté nyilvánítják, és az új határoktól keletre élő lengyeleket áttelepítik, vagy ahogy akkor mondták repatriálják Lengyelországba.⁵

A két jelenség együtt, a Soah és az ukrán, belorusz lakosságtól való „megszabadulás”, eredményezte a háború utáni, etnikailag egységes

lengyel társadalom kialakulását. Ebből a perspektívából az 1946-os kielcei zsidóellenes pogrom, vagy az 1968-as márciusi „cionistaellenes-kampány”, azaz a maradék zsidóság emigrációba kényszerítése tette fel a „pontot az i-re” a homogén nemzeti közösség felépítésének folyamatában. Ha egyetértünk Giorgio Agambennel, hogy a modernség lényege az egységes nyelvben, vérben és területben van, akkor a népi Lengyelország bizonyul a történelemben a modern lengyel közösség létrehozása első próbájának, amelyben nincsenek már idegenek és ellenségek, mert vagy nem élnek már, vagy a határokon kívül vannak.

Az akkori tendenciákat megerősítette az új Lengyelország egalitárius ideológiája is. A II. Köztársaságban a konfliktus és az osztálykülönbség volt a norma. Általánosan használták az arisztokrata címeket, a hatalmas földbirtokrendszer nagyon erősen tartotta magát, a földreformot pedig – a falu természetes túlnépesedése ellenére – sikeresen megakadályozták. Az alacsonyabb társadalmi rétegek számára a társadalmi felemelkedés lehetősége minimális volt. A harmincas évek második felében a komolyan mérlegelt ötletek közé tartozott, hogy a falu túlnépesedését a tengeri területek feltöltésével és a parasztok odatelepítésével lehetne megoldani! Az akkori helyzetben ez persze lehetetlen volt. A népi Lengyelország ugyanakkor az osztályok formális megszüntetésével, a parasztok általános földhöz juttatásával, valamint az iskolahálózat és más társadalmi szolgáltatások gyors kiépítésével szokatlanul látványos projektnak látszott, amely relatíve gyorsan szerzett társadalmi legitimitást. Elég megemlíteni, hogy a kommunista Władysław Gomułka volt 1956 októberében az a lengyel politikus, aki a XX. században a legnagyobb társadalmi támogatást élvezte (bár el kell ismerni, ezt a nem mindennapi bizalmi tőkét gyorsan eljátszotta).

Lakások, ruházat és a Visszaszerzett területek

Azokkal a társadalmi változásokkal, amelyek Lengyelországban végbe mentek a háború alatt és után, kapcsolódik össze Gross könyvében a tulajdonátvétel aspektusa. Gross helyesen állapítja meg, hogy a lengyel nyelvben nem lehet értelmesen kimondani azt, hogy valami „franciák utáni” (pofrancuskie) vagy „angolok utáni” (poangielskie). Kizárólag két esetben használható hasonló kifejezés, ez a „zsidók utáni” (pożydowskie) vagy a „németek utáni” (poniemieckie). (Közvetett bizonyíték e tézis igazolására: amikor ezt írom, az első két példát aláhúzza a szövetségserkesztő piros vonallal, a másik kettőt pedig nem.) Természetesen a zsidók és a németek által hátrahagyott vagyonról van szó, amelyeket lengyelek vettek a kezükbe. E transzferek haszonélvezőivé – bár a legtöbb esetben nem ők voltak a kezdeményezők – a lengyelek váltak. A „végső megoldás” radikálisan megváltoztatta Közép-Lengyelországban a tulajdonviszonyokat. A zsidó vagyon átvételének folyamata már a zsidóság

gettóba telepítésének első fázisával együtt megkezdődött és tartott még a háború után is, amikor kiásták a tömegsírokat aranyak után kutatva. A tulajdoncsere nemcsak az ingatlanokat érintette, hanem a mindennapi használati tárgyakat, sőt még a ruházatot is. „Egy nap felébredtünk a városkánkban és mindenki zsidó öltözéket viselt” – írja Gross a háború utáni helyzetről. A tömeges méretű vagyontásvételnek váltak színterévé az ún. Visszaszerzett területek is, vagyis a régi keletnémet provinciák, melyeket az elveszített keleti területek (Kresy) rekompenzációjaként Lengyelországhoz csatoltak. A negyvenes évek második felében, amikor még zajlott a betelepítési akció és az új adminisztráció kiépítése, e területek váltak a kincskeresők paradicsomává. Nem véletlen, hogy a wrocławai villamosvezetők azt kiabálták az utasoknak a Grünwald téren, hogy „Szaberplac” (magyarul: elhagyott javak tere) vagy „Kereskedelmi Főiskola”, ott ahol a visszahagyott holmiból vagy az elhagyott német házakból rabolt vagyonokból egy hatalmas piac működött.

A Visszaszerzett területek problémája nem merült ki ugyanakkor csak a vagyongkérdésben. A határok megváltozása nem csak a keleti vidék mocsarainak cseréjét jelentette a gazdag út- és vasúthálózattal ellátott területekre. Az emberek, akik az Odera és a Neisse határra érkeztek, azt érezték, hogy nem a sajátjukban vannak. Az állami propaganda, amely erősen kihasználta a nemzeti szálát, azt hangsúlyozta, hogy a lengyelek egyszerűen visszaszerezték a saját etnikai földjüket, amelyhez mindig is joguk volt. Pomeránia, Szilézia, Warmia és a Mazúria az Anyaföld örök részeiként jelentek meg, amelyeket erővel és csalással vettek el a németek. A háború utáni Lengyelország visszaállította a rendet, amelyet soha többé nem lehet felborítani. A történelmi atlaszokban erőltetve tették egymásra Lengyelország határait 1000-ból és 1945-ből, azt bizonygatva, hogy majdnem azonosak. Ily módon legitimálták a lengyel jelenlétet Wrocławban és Szczecinben, illetve erősítették meg Lengyelország homogén nemzeti jellegét. Ugyanakkor kiradírozták az I. Köztársaság multikulturális és multietnikus tradícióját. Ugyanezt az etnikai érvelést használták, hogy megerősítsék az ukránok jogát Lwówhoz (Lvov, Lviv) vagy a litvánok jogát Wilnához (Vilnius).

Konklúzió

A jelenlegi vitában a Lengyel Népköztársaság nem jelenik meg jó színben. Úgy tekintenek rá, mint a lengyel történelem aberrációjára, mint egy erővel létrehozott, a társadalommal ellenséges rezsimre. Ugyanakkor éppen ez a háború utáni Lengyelország volt az első *sensu stricto* lengyel nemzeti állam. Az, amit a lengyelek nem voltak képesek kiharcolni a XIX. században, és az, ami problémás volt a két világháború közötti időszakban, csak 1945 után vált valóra. Ami érdekes, hogy mindez jelentős lengyel döntéshozás nélkül történt, de a holokauszt és a második

világháború árnyékában. Ugyanakkor a háború alatt és után lezajlott folyamatok – szoros összefüggésben a holokauszttal – határozzák meg a mai lengyel nemzeti tudatot, alakították ki a mai lengyel társadalmat.

A fordító jegyzetei

- ¹ Gross könyve 2000-ben jelent meg Lengyelországban, s azonnal óriási botrányt okozott. Ekkor beszéltek először arról, hogy a lengyel lakosság is részt vett a zsidó lakosság kiirtásában. A *Szomszédok* című könyv egy kelet-lengyel falu, Jedwabne történetét dolgozza fel. A faluban a háború kitörésekor kétezeren laktak, 80 százalékuk zsidó volt. A falu lengyel lakosai egyetlen nap alatt, 1941. július 10-én német segítség nélkül meggyilkolták a település 1600 zsidó lakosát. Gross, annak ellenére, hogy dokumentumok alapján dolgozott, hazugsággal vádolták nem csupán a publicisztikában, hanem szakmai körökben is. A könyv magyarul is megjelent: Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. (Fordította: Andor Mihály.) Budapest, Új Mandátum Kiadó, Max Weber Alapítvány, 2004. (A ford.)
- ² Gross következő műve, amely a háború utáni lengyelországi antiszemitizmust dolgozta fel esszéisztikus formában. Először 2006-ban angolul [*Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*], majd 2008-ban lengyelül [*Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*] jelent meg, magyarul sajnos nem olvasható. (A ford.)
- ³ Jan Tomasz Gross – Grudzińska-Gross Irena: *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*. Kraków, Znak, 2011. Gross legújabb könyve, amely menetrendszerűen botrányt és felháborodást okozott Lengyelországban. A könyv a zsidók gettóba zárásával és a németek kitelepítésével párhuzamosan megindult vagyon-kisajátításról szól. A publicisztikában általában „lengyelelles” propagandamunkának minősítik. (A ford.)
- ⁴ Bronisław Pierackit 1934. június 15-én az Ukrán Nacionalista Szervezet egyik aktivistája gyilkolta meg Varsóban. (A ford.)
- ⁵ Az új Lengyelország 312 667 km² területű lett, kb. 77 ezer km²-el kisebb, mint 1939-ben. A Szovjetunióhoz került keleti részek 188 ezer km²-t tettek ki. A lakosság száma 11 millióval volt kevesebb az új államban, mint a régióban. Kb. 6 millió – az 1939-es állapot szerint lengyel – állampolgár halt meg a háborúban, ennek felét tette ki a zsidó lakosság. Az ún. Visszaszerzett területekre 1944–1948 között kb. 1,2 millió lakos érkezett a keleti részokról, nagyjából 300 ezer a Szovjetunió belsejéből és kb. 200 ezer a Nyugatról. Eközben kitelepítették a maradék német és ukrán lakosságot az országból. 1956 után még kb. 200 ezer lengyel tért haza a Szovjetunióból. Ezt a hatalmas „népvándorlást” súlyosbította a német munkatáborokból hazatérők többszázeges tömege, illetve a belső népvándorlás is. (A ford.)

(Fordította: Mitrovits Miklós)

Az első úszólecke a Császárfürdőben, 1958

A törökországi örmények pusztulása az első világháborúban

„Valószínűleg az örmények és a törökök eltérő időfogalmakban gondolkodtak. Az örmények számára az idő állandó körforgást jelentett, mely során a múlt a jelenben újra megszületett, és a jövőt a jelen szülte. A törököknek viszont olyan volt az idő, mint egy több részből álló szagatott vonal; a múlt egy határozott ponton véget ér, a jelen pedig a nullától kezdődik.” (Şafak 2009, 208–209)

A XX. század történelmében kevés olyan esemény van, amelynek kutatása olyannyira az érdeklődés középpontjában állna, mint az első világháború előtt az Oszmán Birodalomban felszínre tört örménykérdés végkifejlete, az 1915-ös kitelepítési törvények végrehajtása. A mai napig ádáz vitákra okot adó eseményeknek két diametrálisan ellentétes olvasata van: az örmények, valamint az őket támogató történészek azt állítják, hogy a világháborús török kormány előre eltervezett akció keretében hajtotta halálba a török földön élő örmények többségét, míg a török fél önvédelemről, polgárháborúról és kitelepítésről beszél. Bár a vélemények sokat finomodtak a közel egy évszázad alatt, a két ország kapcsolatát alighanem még sokáig beárnyékolja ezen események eltérő magyarázata. Az 1923-ban megalakult Török Köztársaság, valamint az első világháború után részben, majd a Szovjetunió 1991-es felbomlását követően teljesen függetlenné vált Örményország viszonya napjainkban kezd normalizálódni, ami nagy eredmény ahhoz képest, hogy a két ország közti határszakasz még most is zárva van a Karabağ tartományért kitört örmény–azeri háború következményeként. A közel 800 éves örmény–török viszony több szakaszon ment át az évszázadok alatt, és ma már úgy tűnik, a fegyverek helyét végre újra a tárgyalások veszik át.

Az örmények és az Oszmán Birodalom

Először is érdemes röviden az örmények korai történetéről szólni. Származásukról több tézis is napvilágot látott, azonban a történészek többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy az örmények a Kr. e. VI–IV.

században érkeztek meg Anatóliába (Nagy 2002, 28), és csak az 1000-es évek elején megindított bizánci támadások hatására vonultak tovább a délkelet-anatóliai térségbe, ahol aztán nagy számban éltek, s élnek mind a mai napig. Ez alatt az idő alatt jórészt a környékbeli nagyobb birodalmak, államalakulatok hűbéresei voltak, és csak ritkán nyílt lehetőségük önálló örmény fejedelemségek alapítására. Ilyen lehetőségek egyike volt a bizánciak 1071-es, szeldzsukoktól elszenvedett manzikerti veresége, amely után viszonylagos függetlenséget tudtak elérni egészen az 1217-18-as kónjai szeldzsuk támadásig (Turan 1971, 18–19). A mongol hódítást követően hasonló, laza függésű királyságot hoztak létre, de az egyiptomi mameluk, majd az oszmán hódítás véglegesen leszámolt függetlenedési törekvéseikkel.

A függetlenségét 1300 táján kivívó Oszmán bégség területén kezdetől fogva éltek kisebb, majd egyre nagyobb létszámban nem muszlim elemek. Éppen ezért a növekvő birodalom nem etnikai alapon szerveződött, hanem az alattvalók felekezeti közösségek (*taife*, később *millet*) alapján különültek el egymástól. Miután Oszmán igyekezett minél több embert a maga oldalára állítani, már egészen a kezdetektől élt a kis bégségben a muszlim mellett görögkeleti, örmény és zsidó közösség. Az *istimalet*, a megnyerés politikája, valamint a meghódított, nem muszlim felekezetű népeknek felkínált *zimmi* státus szintén a birodalmon belül élők közti békét hivatott szolgálni. Az örmények már a dinasztiaalapító életében különböző kiváltságokban részesültek, s első vallási központjukat Kütahyában állíthatták fel (Halaçoğlu 2002, 4). Bursa 1326. évi elfoglalását követően az oszmán vezetéssel együtt ők is az új fővárosba költözhetek, és ugyanígy tettek Konstantinápoly bevételeét követően is. A legújabb kutatások szerint az örmény *millet* végül a XVII–XVIII. századra ért el vallási, kulturális, jogi és pénzügyi autonómiát, ahogyan más, a birodalom területén élő kisebbség is (Bardakjian 1982, 69–88). A pátriárka, aki egyben Bursa püspöke is volt, a görög pátriárkához és a zsidó főrabbihoz hasonlóan az egyházi mellett világi hatalommal is bírt. Az örmény mellett a szír, etióp, grúz, kaldeus és kopt keresztények vezetőjeként felelős volt az adók összegyűjtéséért, az ő bírái ítélték meg a közösségét érintő ügyekben, és még börtönnel is rendelkezett, jóllehet az egyházi hierarchiában megmaradt az edzsmiacini *katholikosz* joghatósága alatt (Dobrovits 2002, 48). Az örmény keleti egyház az évszázadok során azonban nem tudott egységes maradni, hiszen az 1444-ben bekövetkezett egyházszakadást követően két főpásztori központ alakult ki: egy a mai Örményország területén található Edzsmiacin kolostorában, egy pedig a Libanonban található Anteliasban, amely a kilíkiai Örményország egyházfőjének jogutódja. Emellett meg kell említeni az örmény katolikus *millet* 1830-as, valamint az örmény protestáns *millet* 1850-es Porta általi elismerését is.

A vallási megosztottságon túl az Isztambulba költözött közösség beilleszkedése révén is egyre éledező ellentét támadt a fővárosi és a

vidéki örmény népesség között. Az előbbieket tökéletesen elégedettek voltak helyzetükkel, élvezték a főváros nyújtotta kényelmet, hivatalokat tölthettek be, bekapcsolódtak a nemzetközi kereskedelembe, és meggazdagodtak. Különösen a görög függetlenségi háborút követően érthettek el magas pozíciókat (kormányzói vagy akár miniszteri hivatalokat is), miután a görögök nemkívánatos személyek lettek a Portánál (Öke 2001, 72). Minthogy ők voltak azok, akikkel a külföldről jött diplomaták, kereskedők találkoztak, a nyugati országokban rendkívül torz, félrevezető kép alakult ki az örményekről, hiszen az Oszmán Birodalomban élő örmények nagy része vidéki földműves volt, akik rendkívül nyomorúságos körülmények között tengették életüket. Földjeiket gyakran elkobozták, a korrupt hivatalnokok és kapzsi adószedők elleni bármilyen akciót az állam elleni lázadásként értékelték, valamint el kellett szenvedniük a kurd és cserkesz rablóbandák támadásait is (Hovannisian 1997, 204–206). Mindezen széttagoltság és elnyomás ellenére az örményeket az Oszmán Birodalom leghűségesebb alattvalóiként (*millet-i sadıka*) tartották számon, és az előbb felsorolt problémák csupán a birodalom belügyeinek megoldandó kérdései közé tartoztak. Az örmények számára végzetes folyamat akkor kezdődött, amikor ezek a belügyi kérdések a nagyhatalmi politikai játszmák eszközüvé váltak.

A probléma gyökerei

A XVIII. századra az Oszmán Birodalom helyzete alapvetően megváltozott. Pénzügyi nehézségek, a birodalom katonai erejének hanyatlása, területveszteségek, egy új, erős ellenség, Oroszország felbukkanása, majd pedig a francia forradalom szellemiségének hatásai újabb és újabb repedéseket okoztak a szilárdnak hitt alapokon. Magyarország és Erdély a Habsburgoké lett, Ukrajna és Podolia a lengyeleké, Móreát és Dalmáciát Velence szerezte meg, és az oroszok is hídfőállásra tettek szert a Fekete-tenger partvidékén, amelynek eredményeképpen majdhogynem kétszáz évig tartó háborúskodás vette kezdetét a két birodalom között. A nyugati hatalmak körében bevált módszer lett privilégiumokat követelni az oszmán földön élő keresztények számára, természetesen az ellenfél gyengítése céljából. Így az 1774-es kücsük kajnardzsi békekötést követően az ortodox keresztények Oroszország védnöksége alá kerültek.¹ A XIX. század elejére a helyzet tovább romlott, ugyanis a szerbek lázadások sorozatát követően konkrét engedményeket csikartak ki az oszmán vezetéstől (Jelavich 1996, 178–187). Nemsokára a görögök is fegyvert ragadtak, és számottevő külföldi segítséggel ugyan, de 1829-re az Oszmán Birodalomtól független országot kiálthattak ki (Jelavich 1996, 196–201). Mindeközben az oroszok sem maradtak tétlenek. Az 1826–28-ban Perzsiával vívott háborúban megszerezték Kelet-Örményországot és megalapították a Jereván-nahicseváni örmény kormányzóságot, ahová

sokan települtek át az anatóliai örmény diaszpórából is (Halaçoğlu 2001, 13). Az 1828–29-es orosz–török háborúban történt meg először, hogy örmény nemzetiségűek harcoltak az oszmánokkal szemben az orosz hadsereg kötelékén belül. Ez a folyamat az 1877–78-as újabb orosz–török háborúban még inkább tetten érhető volt. A törökök csúfos kudarcával végződött konfliktusban az örmények komoly segítséget nyújtottak az oroszoknak, amit az is bizonyít, hogy az orosz–oszmán béketárgyalásokat megelőzően több pontból álló követelést fogalmaztak meg és nyújtottak át az oroszoknak, továbbá az örmény pátriárka is felkereste az orosz tárgyalódelegációt. A követelések között szerepelt, hogy orosz fennhatóság alatt önálló örmény államot hozhassanak létre, vagy ha ez nem lehetséges, legalább Bulgáriáéhoz hasonló autonómiát kaphassanak (Halaçoğlu 2001, 13–14).

Végül az 1878. március 3-án, San Stefanóban aláírt béke 16. pontja kimondta, hogy az Oszmán Birodalomnak reformokat kell bevezetnie a kelet-anatóliai régióban, valamint meg kell védenie az örmény lakosságot a kurdok és a cserkeszek támadásaitól (Şaşmaz, 330). A béke révén a cári Oroszország tulajdonképpen rátette volna a kezét a kelet-anatóliai területekre, ami az angolok heves ellenállásába ütközött, hiszen semmiképpen sem tűrhették, hogy az Indiával folytatott kereskedelmük szempontjából oly fontos közvetítő régió orosz kézre kerüljön. Ezért kellett hát egy újabb konferenciát összehívni, amelyre Berlinben került sor. A kontinentális egyensúly biztosítása érdekében az oroszoknak le kellett mondaniuk az említett török területekről, a törököknek azonban tartaniuk kellett korábbi vállalásaikat, jelesen az örmények védelmét, közigazgatási reformok bevezetését, valamint ezek betartásának nemzetközi ellenőrzését (Şimşir 2001, 7).

Mint említettem, a keresztény kisebbségek és persze ezen belül az örmények politikai és egyéb okból való felkarolása kedvelt módszer lett a nyugati hatalmak körében. Ez az állítás hatványozottan igaz a XIX. század második felére, midőn a nagyhatalmi játszmák „adu ászává” vált az örmény *millet*. Az oroszok kelet-anatóliai területszerzési céljaikhoz használták őket, részint katonai segítséget nyújtva nekik, részint az Oszmán Birodalmat belülről gyengítő lázadást vagy kémkedést várva el tőlük. Az angoloknak is szükségük volt rájuk, hogy a már említett kereskedelmi útvonalukat biztosítsák, és hogy az örmény kereskedőkkel továbbra is együttműködhessenek a rendkívül fontos áruk továbbjuttatásában. Az örményeknek pedig minden segítség jól jött ahhoz, hogy elérjék végre a reformok bevezetését, és valóra válthassák az önálló állam megeremtéséről szőtt álmukat. Ehhez persze nekik is cselekedniük kellett, és túl kellett lépniük azokon a szervezeti kereteken, amelyeket az oszmán állam a kisebbségek megnyerése („oszmanizálása”) érdekében a *tanzimat*-reformok részeként alakított ki számukra. Ezeket az 1860-ban kiadott (és 1863-ban megerősített) szultáni rendelet (bizonyos értelemben az örmények „alkotmánya”) határozta meg, amely az örmény közösség élére

egy választott, egyházi és világi jogokkal egyaránt felruházott nemzeti tanácsot vagy nemzetgyűlést állított (többek között a pátriárkát is ez választotta) (Dobrovits 2002, 50).

Az örmény forradalmi szervezetek

Az 1878-ban, Vanban alapított *Fekete Kereszt Társaság* volt az első olyan örmény forradalmi szervezet, amely nyíltan erőszakos módszerek alkalmazására buzdította híveit, és így kívánt engedményeket kicsikarni a kormányzattól (Halaçoğlu 2006, 18). Ezt követően sorra alakultak a hasonló szervezetek: az 1881-ben Erzurumban alapított *A Haza Védelmezői* vagy a négy évvel később, szintén Vanban létrehozott forradalmi *Armenakan Párt*. A két legjelentősebb szervezet azonban a *Forradalmi Hincsak Párt* és az *Örmény Forradalmi Szövetség*, a *Dasnakszutium*, más néven a *Dasnak bizottság* volt. Előbbit 1887 augusztusában, Genfben alapították, míg utóbbit 1890-ben Tbiliszipben; egyvalamiben azonban hasonlítottak egymásra: mindkét csoport felkelés útján kívánta elérni Örményország függetlenségét (Şimşir 2001, 8). Az ehhez vezető legfőbb módszert a merényletekben találták meg. Az 1890-es évektől kezdődően sorozatosan hajtottak végre támadásokat kormányzati célpontok és civil személyek ellen, melyek célja a nyugati közvélemény figyelmének felkeltése volt. Ezek közül a két leghíresebb az Oszmán Bank ellen 1896. augusztus 26-án elkövetett támadás, valamint az Abdülhamid szultán ellen 1905. július 21-én végrehajtott sikertelen (ún. Yıldız-) merénylet volt. Mondhatjuk, hogy ezek elérték a kívánt célt, hiszen nagy nemzetközi felháborodás követte a tettesek kézre kerítését, majd a külföldi nyomásnak engedve az oszmán vezetés szabadon engedte az elfogott örményeket, akik ezek után külföldre távozhattak (Uras 1988, 763–783).

Az együttműködés éveitől a kitelepítésekig

Számtalan merénylet után a helyzet enyhülni látszott, mert a szultán-ellenes ifjútörök mozgalomban az örmény vezetők megértő fülekre találtak. A kezdeti kapcsolatfelvételt követően olyannyira jó viszonyt ápolt egymással a két fél, hogy az 1907. december 27-én tartott II. Ifjútörök Kongresszusra már meghívást nyertek az örménység képviselői is, majd a II. Abdülhamid rezsimjének megbuktatását követően kikiáltott alkotmányos monarchia parlamentjében 14 képviselői helyet kaptak. Ezt követően a kormányzást egyre inkább kézbe vevő *Egység és Haladás Társaság* (majd később párt), valamint a *Dasnak bizottság* egészen az első világháború előestéjéig szorosan együttműködött, bár kapcsolatuk korántsem volt felhőtlen. Az örmények adanai lázadását, valamint a

Kelet-Anatólia felosztására tett újabb nyugati kísérletek támogatását a törökök nem nézték jó szemmel. A végső szakításra mégis csak a háború első pár hónapját követően került sor. A Sarikamışnál elszenvedett súlyos vereség, valamint az antant Isztambul közelébe tervezett partraszállásának híre gyorsan terjedt a birodalmon belül, és az ilyenkor szokásos bűnbakkeresés célkeresztjébe végül az örmények kerültek. Bár az részben igaz, hogy az örmények Van városában kitört lázadása segítette az oroszok nyugati irányba történő előrenyomulását, továbbá olyan elszigetelt helyeken, mint pl. Zeytun, a besorozott örmények közül sokan dezertáltak, mégsem mondható, hogy az örménység egységesen antantbarát, egyben törökellenes fellépést tanúsított volna. Ennek ellenére 1915 februárjától megindultak az örményellenes szankciók első lépései. Ennek során az oszmán hadseregben szolgálatot teljesítő örmény származású katonákat lefegyverezték és munkaszolgálatra kötelezték, az otthon maradt örményektől pedig megkezdték a náluk lévő fegyverek begyűjtését (Walker 1997, 245–246). Nem tudni pontosan mikor, de nagyjából 1915. február végén, március elején kezdődhetett meg az említett kormányzati félelmek okán a kilíki partok mentén élő örmények kitelepítése.² Az időközben egyre elkeseredettebb harcoknak köszönhetően ezek a kitelepítések kezdtek nagyobb méreteket ölteni, míg végül sor került az isztambuli örmény vezetők április 24-ei letartóztatására.³ A 2345 személy letartóztatása, majd vonaton történő deportálása nagyjából egybeesett az antanthatalmak Gallipolinál meginduló, addigi legnagyobb szabású támadásával, valamint a Vanban lakó örmények hatóságok elleni lázadásával. Ugyanakkor nem mindenkre vonatkoztak ezek a kitelepítési parancsok. Isztambul és Izmir lakosai (kivéve a terrorista és nacionalista csoportok tagjai), az örmény katolikus és a protestáns *millet* tagjai, az oszmán hadsereg örmény tagjai valamint azok családtagjai, végül pedig az állami köztisztviselőkönél dolgozók mentességet kaptak (valamint egyes szandzsákközpontok örmény lakosai is) (Shaw 2000, 58). A kitelepítésre ítélt örmények nagy része gyalogosan volt kénytelen elhagyni otthonát, bár egyes helyeken több hetes felkészülési időt hagytak, hogy a helyieknek legyen idejük az alapvető ellátásukat biztosító élelmiszerek, állatok stb. felvásárlására, saját javaik eladására. Persze, ezeket sokszor már a város határában elrabolták tőlük. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy a kitelepítések nem egységes foratókönyv szerint zajlottak az ország különböző helyein. Míg a kilíki örmények nagy része többé-kevésbé sértetlenül, esetenként vonaton jutott el a számukra kijelölt szíriai végállomásokra, addig a kelet-anatóliai kitelepítettek nagy részét a helyi hivatalnokok, a fegyveres testületek tagjai, vagy a környéken ólálkodó nomád kurd rablóbandák le-mészárolták. Ugyanakkor el kell mondani, hogy a végcélként kijelölt szíriai és iraki *vilájet*ekben található táborokba megérkező „szerencsések” többsége sem élte meg a háború végét. A deportálásokat végül 1915. november 25-én a téli időjárásra való hivatkozással felfüggesztették,

majd a következő év tavaszára nagyrészt beszüntették. Az áldozatok számát illetően csak durva becslésekbe bocsátkozhatunk, azonban a korszakot kutató, függetlennek mondható történészek között konszenzus látszik kialakulni abban a kérdésben, hogy ennek nagyságát nagyjából 600 000–800 000 fő⁴ közé teszik.

A háború utáni évek

Bár a világháború befejezését követően voltak próbálkozások a gyilkosságokban résztvevők kézre kerítésére, ezek nagyrészt eredménytelennek bizonyultak. Igaz ugyan, hogy az Isztambult megszálló antant erők 118 korábbi vezetőt letartóztattak, majd Máltára küldtek, de őket végül a Sèvres-i béke igazságtalansága miatt kitört török függetlenségi háború során elfogott angol tisztekre cserélték el.⁵ Emellett az újonnan felálló oszmán kormányzat is perek sorozatával igyekezett bizonyítani, hogy a bűnökért egyedül az előző vezetés a felelős. Végül ezek sem érték el a kívánt hatást, vagyis az antanthatalmak jóindulatának megszerzését.⁶ Egyedül az Oszmán Birodalmat háborúba vivő, majd 1918-ban hazájukból elmenekülő triumvirátus két tagját, Talat és Dzsemal pasát vonták felelősségre, őket azonban a bíróság helyett örmény merénylők golyói találták meg. A sok éves háborúskodásban kimerült nyugati hatalmak ezt követően nem kívántak további áldozatokat hozni az ügy felgöngyölítése érdekében, ezért a felelősség kérdése mind a mai napig komoly vitákra ad okot. Különösen igaz ez, ha megemlítjük, hogy 1923 után a modernkori Török Köztársaság megszervezésében és megszilárdításában több olyan egykori vezető is részt vett, akiket háborús bűnökkel vádoltak, azonban az egyszerű emberek emlékezetében már csak későbbi, a törökök számára kétségtelenül dicső cselekedeteik maradtak meg. Ez a kettősség mind a mai napig rányomja a bélyegét az 1915-ös eseményekkel kapcsolatos diskurzusra, azt nem is említve, hogy Törökország, amennyiben kellemetlen kérdésekről van szó, nem ismeri el jogelődjeül az Oszmán Birodalmat. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a török függetlenségi háború alatt, amely elválaszthatatlanul összefonódott Musztafa Kemal „Atatürk” nevével, és amely mind a mai napig a modernkori török történelem legfényesebb diadala, az örménység képviselői a törökök ellenségeit támogatták. Sőt, olyan abszurd helyzet állt elő, hogy a nemzetársaik lemészárlásában aktív szerepet játszó kurdok vezetőivel egyenesen szövetségi viszonyba kerültek, annak reményében, hogy egy esetleges oszmán vereséget követően mindkét fél önálló államot alakíthat. Bár az örmények végül elérték céljukat, a világháború alatt megkötött titkos egyezményekhez, valamint a Sèvres-i békében előirányzottakhoz képest lényegesen kisebb területet kaptak, amely ráadásul nem sokkal később a Szovjetunió érdekszférájába került.

A rendkívül mozgalmas időszak után viszonylagos megnyugvást hoztak az 1920-30-as évek. A törökök el voltak foglalva az ország újjászervezésével, az európai mintákat követő Török Köztársaság megszilárdításával, míg az örmények új hazájuk megszervezéséhez, a szocialista alapokon nyugvó Örményország kialakításához fogtak hozzá. Bár voltak kisebb összetűzéseik, így pl. egy alkalommal a törökök sikeresen lobbiztak Franz Werfel: *A Musza Dagh negyven napja* című regényének filmre vitele ellen (Lewy 2005, 263), az igazi ideológiai küzdelem a második világháborút követően vette kezdetét. Ennek különösen nagy lökést adott a náci háborús bűnök miatt az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1948. december 9-én elfogadott *Egyezmény a genocídium büntetvényének megelőzéséről és büntetéséről*. Az 1951. január 11-én életbe lépett, és a török kormány által is ratifikált irat kimondta, hogy genocídiumnak minősül: „Egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagjainak megölése, gyermekeik elhurcolása és olyan körülmények közé kényszerítése, ami nyilvánvalóan a fizikai megsemmisülésükhöz vezet” (Armenian Claims 1999, 27). Ezt követően egyre többen, de legfőképpen a nyugati országokba menekült örmény diaszpóra tagjai követelték, hogy a török kormány ismerje el felelősségét az első világháborús eseményekkel kapcsolatban. Törökország erre nem volt hajlandó. A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt. A kétpólusú világtrend kialakulását követően Törökország a Nyugat legkeletibb védőbástyája lett, így a Szovjetunió elleni harcban kiemelt fontosságot tulajdonítottak Ankara együttműködésének. Ennek is köszönhető, hogy az országot – a görögökkel együtt – 1951-ben beléptették a NATO-ba. Ekkorra már a CIA emberei is török földön voltak, és az elkövetkező évtizedekben rendkívül aktívan vették ki részüket a baloldali térdnyerést megakadályozó katonai puccsokból, politikai indítatású gyilkosságok és merényletek megszervezéséből (Ganser 2005, 224–244). Éppen ezért Amerikának nem állt érdekében bolygatni az 1915-ben történeteket, annak ellenére sem, hogy az országban jelentős számú, igen erős gazdasági potenciállal bíró örmény kisebbség élt. Erre majd csak a hidegháború enyhülését követően, vagyis az 1970-es évek közepén került sor, amikor az Egyesült Államok képviselőháza nemzeti gyásznappá nyilvánította április 24-ét. Ezzel egy időben azonban maguk az örmények gondoskodtak arról, hogy a világ ne feledkezzen meg róluk. Az ASALA nevű örmény terrorcsoport ugyanis 1973 és 1985 között több tucat merényletet hajtott végre török diplomaták ellen, sőt, bombát dobta Stanford Shaw házára is, aki az 1977-ben megjelent *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* című munkájában tagadta, hogy az oszmánok genocídiumot hajtottak volna végre a háború során. A rengeteg áldozatot követelő akcióikkal csupán a nyugati közvélemény nyomására hagytak fel, miután az Orly repülőtéren elkövetett merényletük több árthatlan francia civil életét követelte (Şimşir 2001, 65).

A Szovjetunió felbomlását és a kétpólusú világrend megszűnését követően az örmény–török kapcsolatok történelmi mélypontra jutottak, midőn a két egykori szovjet tagállam, Örményország és Azerbajdzsán szinte azonnal háborúba keveredett egymással. A Karabağ tartományért 1993-ban kitört harcokban Törökország természetesen a szintén a törökséghez tartozó azerieket támogatta, míg Oroszország az örmények mellé állt. A véres incidens következményeként a török–örmény határt lezárták és áthatolhatatlan védelmi rendszert húztak fel annak mentén, amely a mai napig elzárja a két ország közös határszakaszát. Az örmény győzelemmel zárult háborút követően az addig sem felhőtlen török–örmény viszony még inkább megromlott, és ennek hatásai világszerte érzékelhetők voltak. Az egyre fokozódó törökellenes kampány részeként Franciaországban bíróság elé állították Bernard Lewis nemzetközi híró történészt, aki a *Le Monde*-ban azt nyilatkozta, hogy az ő tudomása szerint nincs egyértelmű bizonyíték, amely alátámasztaná, hogy az első világháborús török kormány genocídiumot hajtott volna végre az örmények ellen. Bár a bíróság csak jelképes büntetést szabott ki rá, szakmai berkekben komoly vita kezdődött arról, hogy egy történész kutatásokra alapozott kijelentése képezheti-e bírósági eljárás tárgyát (Adalian 1997, 99–122). A folyamat zárásaként a francia nemzetgyűlés, ahogy később más országok törvényhozó testületei is, népirtásnak minősítette az 1915-ben történeteket, magukra haragítva ezzel a teljes török társadalmat és politikumot. Természetesen ezeket a támadásokat egy idő után Törökország sem szemlélte tétlenül, ezért komoly anyagi forrásokat felhasználva irtózatossá mértékű könyvet, forráskiadványt, tanulmánykötetet adtak ki, amelyben igyekeztek bizonyítani, hogy az örmények már a világháború előtt és alatt is összejátszottak az Oszmán Birodalom ősi ellenségével, Oroszországgal, s így a kitelepítések kapcsán csupán jogos önvédelemről, egy „háború a háborúban”-helyzetről beszélhetünk.

Az örmény–török kapcsolatokban az igazi változást végül a 2000-es évek hozták meg, amelynek katalizátorai közül hármat érdemes kiemelni. Egyrészt Törökország Európai Unió csatlakozási tárgyalásainak megkezdését, amire 1999-ben került sor. Ennek során Törökország kénytelen szembenézni azzal, hogy a nyugati országok szimpátiájának elnyeréséhez a számára kényes kérdésekben is nyitottnak kell lennie. Ezt nagyban segíti a 2002 óta hatalmon lévő *AK Parti* politikai irányvonala, melyet demokratikus nyitás (*demokratik açılım*) néven szoltak emlegetni. Az Ahmet Davutoğlu vezette külügyi tárca által felvázolt irányvonal arra törekszik, hogy Törökország rendezze viszonyát a környék országaival, így természetesen Örményországgal is. Ennek első lépése a *futballdiplomácia* keretein belül valósult meg, amelyre a 2010-es dél-afrikai futball világbajnokság selejtezőinek sorsolását követően nyílt lehetőség. Az azonos csoportba került örmény és török nemzeti tizenegy idegenbeli fel-

lépésére a két ország köztársasági elnökei is ellátogattak, így 2008-ban Abdullah Gül Jerevánban, míg egy évre rá Szerzs Szargaszján Bursában tekintette meg futballválogatottja fellépését. A közeledési folyamat legnagyobb eseményére végül 2009. október 10-én Zürichben került sor, ahol a két ország külügyminisztere, Ahmet Davutoğlu és Edward Nalbandian szerződést írtak alá, amelyben megállapodtak, hogy a két nép viszonyát terhelő kérdéseket ezután tárgyalásos úton kívánják rendezni. Az államközi egyezmény ezenkívül kitért a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére, a két ország között húzóódó határszakasz megnyitására, valamint egy történésekből álló vegyesbizottság felállítására, amelyben a két ország szakemberei mellett nemzetközileg elismert külföldi kutatók is részt vehetnek. A bizottság feladata az örmény–török kapcsolatok „történeti dimenzióinak” feltárása lesz. Mindezen folyamatokat azonban nagyban segítette az Egyesült Államok által megindított iraki invázió, ugyanis az arab világban terjedő amerikaellenesség miatt Törökország egyre inkább a régió vezető hatalmává válik.

Társadalmi változás és változatlanóság

Az örmény–török kapcsolatok hivatalos oldalának alakulásán túl érdemes röviden szólni a konfliktus társadalomra gyakorolt hatásairól is. Kíváncsú lenne azt mondani, hogy mindkét országban többségben vannak azok, akik a viszony normalizálására törekednek, ám sajnos a helyzet egyelőre nem ennyire biztató. Bár tény, hogy az elmúlt évekből találunk pár példamutató kezdeményezést, általánosságban elmondható, hogy az örmény és török emberek meglehetősen ellenszenvvel viseltetnek egymás iránt. Példa erre a mai napig aktív *Dasnakszutiuon Párt* által szervezett tüntetés, amelyet a 2009-es államközi szerződés megkötése idején tartottak. Ennek során azt követelték, hogy Örményország addig semmiféle hivatalos kapcsolatot ne létesítsen Törökországgal, amíg az nem ismeri el, hogy másfél millió örmény haláláért közvetlen felelősség terheli. Itt ki kell emelni, hogy az örmény közfelfogás szerint a török kormány intézkedései következtében másfél millió ember lelte halálát, amely szám egy háború utáni patriarchátusi jelentés nyomán terjedt el, és ezt a hiedelmet a legújabb kutatások eredményei sem tudták megkérdőjelezni.⁷ A török közvélekedés természetesen ezzel teljesen ellentétes. Az oktatás révén a társadalom széles rétegeibe beleneveltek szerint az örmények hálátlanul elárulták azt az Oszmán Birodalmat, amely évszázadokig lehetőséget biztosított számukra arra, hogy békében és biztonságban gyarapodhassanak. Ráadásul aktívan részt vettek a birodalom felosztására tett kísérletekben, majd pedig a függetlenségi háború során is az ellenséget segítették. Ha mindezekhez hozzávesszük a hagyományos muszlim–keresztény ellentétet is, érthetővé válik, hogy miért annyira mélyen gyökerező az örmények iránt érzett ellenszenv.

Ennek egyik legszélsőségebb példája az Isztambulban tevékenykedő örmény származású történész, Hrant Dink ellen 2007-ben végrehajtott gyilkos merénylet volt.

Vannak azonban a közelmúltból bizakodásra okot adó jelek is. Az első ilyen a 2005-ben a Bilgi Egyetemen (Isztambul) tartott konferencia volt, amely az örmény–török kapcsolatok alakulását tárta fel, a szokásosnál kiegyensúlyozottabb keretek között. Ugyan szórványos tüntetések kialakultak az esemény kapcsán, mégis ez volt az első, szakmailag is mértékadó összejövétel, amelyet török földön rendeztek erről a kényes témáról. Érdekesen alakult annak a 2008-ban felállított szobornak a sorsa is, amelyet a két nép megbékélése jegyében emeltek a török–örmény határ közelében. A kettéosztott alakot szimbolizáló szobor csupán három évig maradhatott a helyén, ugyanis helyiek egy csoportja, arra hivatkozva, hogy a 35 méter magas szobor árnyékot vet egy muszlim szentélyre, indítványozta annak elbontását. Bár neves művészek tiltakoztak a bontás ellen – egyiküket késsel meg is sebesítették –, 2011 tavaszára megkezdték a műalkotás eltávolítását. Ennél sokkal nagyobb sikert ért el néhány egyetemi professzor kezdeményezése, akik egy internetes oldalon várták azok aláírását, akik „nem maradnak közömbösek az örmények 1915-ös katasztrófája iránt”, és akik a csatlakozással kijelentik, hogy „osztozom örmény testvéreim érzéseiben, bánatában, és bocsánatot kérek tőlük” (Dündar 2009, 19). Ugyan a több mint 70 milliós lakossághoz képest elenyészőnek tűnhet, de ebben a helyzetben a több tízezres aláírói szám is szép eredménynek számít. Végül pedig meg kell emlékezni arról a formabontó és egyedülálló kezdeményezésről, melynek során emberjogi aktivisták és művészek 2010. április 24-e alkalmából a *Haydarpaşa* állomás mellett megemlékezést tartottak. A főleg törökök részvételével lezajlott főhajtást oda szervezték, ahol 95 évvel korábban vonatra rakták a letartóztatott isztambuli örmény vezetők első csoportjait.

Genocídium vagy sem

Nehéz száz év távlatából egy történeti eseményről úgy véleményt formálni, hogy az időközben politikai és ideológiai harcok martaléka lett. Ezáltal a kort kutató történészeknek szembe kell nézniük azzal, hogy véleményükkel megsérthetik egyik vagy másik fél érzékenységét. Úgy gondolom, száz év után itt volna az ideje, hogy a hagyományos bűnös vagy ártatlan, jó vagy rossz besorolás helyett inkább a tények tanulmányozására szorítkozzunk. Tény, hogy az *idáig megismert, általánosan elfogadott dokumentumok alapján* semmilyen bizonyíték nem támasztja alá, hogy az Oszmán Birodalom kormányzatának felső vezetése előre eltervezte volna az örmények elleni mérszárlásokat. A tények részletes tanulmányozása után beláthatjuk, hogy ezt a feltételezést egyelőre a bizonyítékok hiánya mellett a józan ész is alátámasztja. Gondoljunk csak arra, hogy sokan annak ellenére

genocídiumnak nevezik az első világháború során elrendelt kitelepítési parancsokat és intézkedéseket, hogy azok a jelenleg feltárt adatok szerint ellentmondanak a fentebb már említett ENSZ-nyilatkozatnak. A népirtás leírása ugyanis tartalmaz egy fontos kitétel, mely szerint a megsemmisítés szándéka „a teljes lakossággal szemben” kell, hogy fennálljon (Armenian Claims 1999, 27), ugyanakkor korábban már említettem, hogy több város örmény lakossága (Isztambul, Izmir) és több örmény közösség (katolikus örmények) többé-kevésbé sértetlenül vészeltte át a háborús éveket.⁸ Emellett a központi tervezésnek szintén ellentmond, hogy a visszaemlékezések és a túlélők elbeszélései jelentős regionális eltéréseket mutatnak, és a kormány helyett inkább a helyi vezetőket és lakosokat teszik felelőssé az elkövetett gyilkosságokért. Végül pedig érdemes azon is elgondolkodni, hogy az a kormányzat, amely télen saját, féltve őrzött katonáit meleg ruha nélkül küldte el harcolni a kaukázusi frontra, vajon képes lehetett-e előre, titokban megszervezni és végrehajtani egy teljes etnikum megsemmisítését? Mindezen okok alapján úgy tűnik, a török kormányzat egész egyszerűen egy azonnali választ akart adni a birodalom összeomlásával fenyegető örmény akciókra, amelynek következményeivel egyáltalán nem volt tisztában. A birodalmi bürokrácia képességein jóval túlmutatott az ennyi ember mozgatásával és elhelyezésével járó feladat, amelynek megszervezésében csúfos kudarcot vallott. Ugyanakkor ezzel el is érkezünk a másik lényeges kérdéshez, a *felelősséghez*. Annak ellenére, hogy az eddigi bizonyítékok nem utalnak népirtásra, nem lehet kétséges, hogy a több százezer ember halálát okozó döntések felelőseit a legfelső politikai körökben kell keresni. Attól a pillanattól kezdve, hogy az örmények ki- és áttelepítését elrendelték, a törvény hatálya alá eső minden egyes emberért a kormány és annak helyi képviselője vált felelőssé. Így tehát egyértelmű, hogy a több mint félmillió örmény halottért a *gyilkosságok elkövetői*, valamint az *azokra felbujtó helyi vezetők és párttagok* mellett a kormány irányító és Törökországot a háborúba beléptető triumvirátus, Enver, Talat és Dzsemal pasa is felelős volt.

Utószó

Rengeteg mindennek kell még változnia ahhoz, hogy e közel százéves konfliktusnak a feloldása megtörténjen. Persze, a legjobb gyógyír az idő lesz, de mint az a mottóból kitűnhetett, a két nép időfelfogása gyökeresen eltér egymástól. A törökök könnyebben átlépnek a múlt árnyain, a múlt-hoz fűződő meglehetősen hektikus viszonyuk lehetővé teszi számukra, hogy inkább előre tekintsenek. Ezzel szemben az örmények számára nehéz a továbblépés, sokkal erősebb kapcsolatok van a múlttal, s múltjuk a jelenben él tovább, ezért igen nehéz egy hasonló méretű tragédiát feldolgozniuk. Ráadásul hozzá kell tenni, hogy a világon élő örmények csak kevesebb, mint harmada él Örményország területén, így az idegen

honba szakadt kb. hét millió örmény számára a kultúra és a vallás mellett a történelem szolgál igazi kapocsként. Ismét Elif Şafakot idézve: „A diaszpórában élő örmények között vannak olyanok, akik azt akarják, hogy a törökök soha ne ismerjék el a népirtást. Mert ha a törökök elismernék, azzal kirántanák a lábunk alól a talajt, és kioldanák a minket összetartó legerősebb és talán egyetlen köteléket. Ahogy a törökök megszokásból tagadják az elkövetett jogtalanságokat, az örmények is minden erejükkel ragaszkodnak ahhoz, hogy emlékezzenek rájuk, mert megszokták az »elnyomott« identitást. Úgy tűnik, mindkét félnek meg kell változnia. Mindkét félnek olyan begyöpösödött dogmái vannak, amiktől sürgősen meg kell szabadulniuk.” (Şafak 2009, 337) Csupán remélhető, hogy a dogmáktól való megszabadulás folyamata nem fog újabb száz évet igénybe venni.

Jegyzetek

- ¹ Franciaország már az 1740-es ún. kapitulációs szerződésben megkapta a jogot, hogy az Oszmán Birodalomban élő katolikusok védnöke legyen. (Matuz 1990, 161–162)
- ² Egészen az antantnak a szorosok elleni offenzívájáig a török kormány nem tudta, hogy honnan várható a támadás, ugyanis komolyan felmerült egy esetleges kilíkiai partraszállás terve is.
- ³ Ezért tartják az örmények minden év április 24-én az áldozatok emléknapját.
- ⁴ Ezek közé tartozik többek között Guenter Lewy, Taner Akçam, Fuat Dindar, Justin McCarthy, Eric J. Zürcher, Bernard Shaw stb. Ettől jelentősen eltérő adatot ad meg Yusuf Halaçoğlu, aki az áldozatok számát 56 000-re teszi, valamint Vahakn N. Dadrian, aki 1 500 000 halottal számol.
- ⁵ Az elhurcolt egykori vezetők közül sokan kétségtelenül bűnösök voltak, míg egy részük, mint például Ziya Gökalp, csupán azért lett fogoly, mert a háború alatti kormányzatban szerepet vállalt, ugyanakkor a katonai akciókhoz semmi köze nem volt. 1921-es elengedésük után többen az *İkinci Grubu* nevű, Musztafa Kemal ellenzékéének számító pártban vállaltak kisebb-nagyobb szerepet. Részletesebben lásd: Şimşir (2008).
- ⁶ A török átmeneti kormány által indított vizsgálatok és katonai törvényszéki eljárások részletes leírását lásd: Akçam (2006).
- ⁷ Ahogy korábban már említettem, a halálos áldozatok száma kb. 600 000–800 000 ember között lehetett. A másfélmilliószám azért sem túl valószínű, mert mértékadó kutatások szerint a XIX. század fordulóján összesen ennyi örmény élt az Oszmán Birodalom területén.
- ⁸ Természetesen volt rá példa, hogy katolikus örményeket is kitelepítettek, valamint Isztambulból is vittek el örményeket, de ezen közösségek tagjai nagy részének nem esett bántódása.

Felhasznált irodalom

Adalian, Rouben Paul 1997: The Ramification in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University. *Revue du monde arménien moderne et Contemporain* 3.

- Akçam, Taner 2006: *A Shameful Act*. New York, A Holt Paperback,
- Armenian Claims and Historical Facts*. (1999) Ankara
- Bardakjian, Kevork B. 1982: The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In: Benjamin Braude – Bernard Lewis (Eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Vol. 1. The Central Lands. New York – London
- Dobrovits Mihály 2002: Örmények az Oszmán Birodalomban. In: *Örményország kincsei. Titkok az Ararátról*. Budapest, Hamvas Intézet
- Ganser, Daniel 2005: *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London
- Génocide Arménien: le scénario. Entretien avec Fuat Dündar. *L'Histoire* 341/Avril (2009) 19.
- Halaçoğlu, Yusuf 2001: *Ermeni tehirci ve gerçekler (1914–1918)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Halaçoğlu, Yusuf 2002: *Facts on the Relocation of Armenians*. Ankara, Turkish Historical Society Printing House
- Halaçoğlu, Yusuf 2006: *Sürgünden soykırıma. Ermeni iddiaları*. İstanbul, Babiali kültür yayıncılığı
- Hovannisian, Richard G. 1997: The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century. Edited by Richard G. Hovannisian. New York, St. Martin's Press
- Jelavich, Barbara 1996: *A Balkán története*. 1. kötet. Budapest, Osiris Kiadó
- Lewy, Guenter 2005: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*. Salt Lake City, *A Disputed Genocide*. The University of Utah Press
- Matuz József 1990: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Nagy Kornél 2002: Az örmény etnogenezis. In: *Örményország kincsei. Titkok az Ararátról*. Budapest, Hamvas Intézet
- Öke, Mim Kemal 2001: *The Armenian Question*. Ankara, Turkish Historical Society Printing House
- Şafak, Elif 2009: *Az isztambuli fattyú*. Budapest, Európa Kiadó
- Şaşmaz, Musa: *Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question*. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11028.pdf>
- Shaw, Stanford J. 2000: *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918–1923. A Documentary Study*. Vol. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Şimşir, Bilal N. 2001: *Az örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban*. Budapest, Terebess Kiadó
- Şimşir, Bilal N. 2008: *Les déportés de Malte et les allégations arméniennes*. Ankara
- Turan, Osman 1971: *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul
- Uras, Esat 1988: *Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul, Documentary Publications
- Walker, Christopher J. 1997: World War I and the Armenian Genocide. In: Richard G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century. New York, St. Martin's Press

Államcsőd Mozgalom

„*úgy cselekedni, mintha nem lenne állam*”
(C. W. Mills parafrázis)

Egyesek időnként úgy viselkednek, mintha nem lenne állam. Nem fizetnek meg adókat. Feketén vállalnak munkát. Számla nélkül vásárolnak. Stb. Vagyis úgy viselkednek, mintha nem lenne állam. Pontosabban: úgy viselkednek, mint akik nem akarnak tudomást venni az állam létezéséről.

Egyes államok időnként úgy viselkednek, mintha nem is lennének. Nem gondoskodnak az állampolgáraik létbiztonságáról: nem nyújtanak számukra védelmet és megélhetést. Nem gondoskodnak a biztosítottak egészségügyi ellátásáról. Nem fizetik ki a nyugdíjasok nyugdíját. Nem fizetik ki az állami alkalmazottak bérét. Stb. Az államok időnként úgy viselkednek, mintha nem léteznének. Pontosabban: olyan intézményekként viselkednek, mint amelyek nem tekintik feladatuknak az állampolgárral szembeni kötelezettségeik teljesítését. Vagyis ebben a vonatkozásban nemlétezőnek mutatják magukat.

Egyes államok időnként ténylegesen nem léteznek, mert összeomlanak.

* * *

Néhány könyv, film, újságcikk címe a legutóbbi időkből: *Összeomlás; Összeomlás után; Totális összeomlás a láthatáron; A gazdasági összeomlás elkerülhetetlen; Az összeomlás forgatókönyvei; A 2008-as összeomlás és következményei; Egy új kor hajnalát vagy az összeomlás végnapjait éljük?; Környezeti összeomlás és kiút.*

Manapság sokat lehet hallani, olvasni különböző összeomlásokról. Közöttük több olyan, nagyléptékű összeomlásról is, amelynek bekövetkezése a nem túl távoli jövőben várható. Némi túlzással: korunk a prognosztizált összeomlások kora. Viszont, ha valamilyen súlyos fenyegetettségről szóló jóvendülés nem pusztá riogatás, hanem az előregondolkodás igényével megfogalmazott aggodalom, akkor több vonatkozásban is hasznos lehet a komolyan vétele.

Az előrelátás egyik pozitív hozadéka, hogy segít elébe menni a bajnak, és mérsékli a várható katasztrófa pusztító következményeit. Sőt,

esetleg lehetővé teszi az elkerülését. A jövőre vonatkozó kalkulálás egy másik hozadéka: gondolatilag (de akár gyakorlatilag is) felkészíthet arra az esetre, ha valamilyen katasztrófa, összeomlás bekövetkezik, és az utána kialakult helyzetben kell cselekedni. Arra az esetre, amikor a többé-kevésbé előreláthatóan megváltozott körülmények között kell talpon, illetve életben maradni.

1. Jövendölések összeomlásokra

1.1. Planetáris összeomlás

Az utóbbi évtizedekben megszorodtak azok a jelzések, amelyek szerint az emberiség a pusztulásába rohan. Gyorsított ütemben éli fel a civilizációhoz szükséges nyersanyagokat és energiaforrásokat. Gyorsuló ütemben rombolja az emberi élethez szükséges természeti környezetet (szennyezi az ivóvízkészletet, a termőtalajt, a levegőt, a földi klíma radiális átalakulását idézi elő stb.). A felsejlő negatív jövő: az embermentes Glóbusz.

A Római Klub megbízásából 1972-ben készült könyv, *A növekedés határai* hozzávetőlegesen harminc évben számolta azt az időt, ameddig még meg lehet fékezni az emberiség önpusztítását. Utána a folyamat visszafordíthatatlan. Egy újabb figyelmeztetés szerint „A Föld lakossága drasztikus változások előtt áll: az afrikai kontinensről mintegy százmillió ember menekül majd Európába, a természeti csapások mindennaposá válnak, a bolygó átalakulása pedig megállíthatatlan lesz. Húsz évünk maradt, hogy tegyünk ellene valamit.” „A bolygó léte a tét. Csökkenteni kell az olajtámogatásokat” – riogat egy friss elemzés. Mások már jóval régebben ennél kategorikusabban fogalmaztak. Például Síklaky István 1990-ben. „Kevés az idő. Ha nem tiltják be hamarosan teljesen a kőolaj kitermelését, akkor nem lesz sem kommunizmus, sem kapitalizmus. Mert nem lesz emberiség.”

Milyen reakciók történnek ezekre az „ijesztgetésekre”?

– Vannak, akik egyáltalán nem ijednek meg. Sőt, viccelődnek az elemzők által emlegetett fenyegetéseken. Vagy arra hivatkoznak, hogy ez olyan veszély, amelyet technikai fejlesztésekkel biztonságosan el lehet hátrítani. Vagy úgy gondolkodnak, hogy „nem eszik olyan forrón a kását”: az ő életükben még nem következik be komolyabb katasztrófa. (És „utánunk a vízözön”.)

– Vannak, akik nagyon komolyan veszik az „ijesztgetést”, és megpróbálnak mindent megtenni a környezetpusztítás csökkentéséért – a maguk közvetlen hatáskörében. (Takarékoskodnak a termékekkel és nyersanyagokkal, csökkentik az energiafogyasztásukat, szakszerűen kezelik a veszélyes hulladékot, szelektíven gyűjtik, illetve újrahasznosítják a háztartási szemetet stb.) Mivel azonban a nagy környezetszennyezőknél

nem találkozni hasonló eltökéltséggel (nem csökken a légi közlekedés, a szénhidrogén-bányászat, növekszik az ipari szennyezés, a széndioxid-kibocsátás), a sok-sok kis – mégoly lelkes – takarékosági, újrashasznosítási stb. próbálkozás a Glóbusz szintjén „nem oszt, nem szoroz”. Az egyes tünetek orvoslására koncentráció gyakorlatilag a kiváltó okok megerősítését (újratermelését) eredményezi.

– Vannak, akik komolyan veszik azt a problémát, hogy látványosan megbillent az emberiség igényei és a Föld ellátó képessége közötti korábbi egyensúly. A földi klíma egyensúlyának megbomlását is komolyan veszik. Az egyensúly helyreállítását pedig az azt károsító termelés radikális csökkentésével kívánják elérni. (Mondhatni: a jelzett jövőt aktivitással próbálják keresztelni és elkerülni, a katasztrófát megelőző cselekvéssel elhárítani.)

1.2. A világgazdaság összeomlásának bizonyossága

1988-ban írta Guy Dauncey – *Összeomlás után* című könyvében – a következőket: „Előfordulhat, hogy Amerika képtelen lesz megküzdeni együttes külkereskedelmi és költségvetési deficitjével, a piacok pedig a menekülés mellett döntenek, valamelyik harmadik világbeli adósállam vezetést válthat, és teljesen megtagadhatja a további törlesztést, a japánok vagy az arabok úgy határozhatnak, hogy a dollárfolyam valószínű zuhanása miatt hirtelen kivonják pénzüket az amerikai bankokból, a hatalmas mértékben túlarazott japán, vagy tajvani tőzsde hirtelen összeomolhat, egy váratlan természeti vagy környezeti katasztrófa súlyos gazdasági következményekkel járhat. Hogyha a fenti események bármelyike bekövetkezne, az 1987. októberi megingásnál jóval komolyabb bukást idézne elő. Egy jövőbeli összeomlás recesszióhoz vezethet, mivel a befektetők kivárnák, amíg ismét biztonsággal tehetik pénzüket kockára, a termelők pedig visszafogják a termelést, hogy a túl nagy raktárkészletből eredő veszteséget elkerüljék. Ha rövidesen nem állnak rendelkezésre meghatározó világméretű megoldások, a recesszió válsággá mélyülhet, ahogyan az elbocsátások miatt a vásárlóerő tovább csökken, még jobban visszafogva a termelést. Azoknak, akik ebben a helyzetben képtelenek kifizetni nagy hiteltartozásaikat, bírói végzéssel kell szembenézniük (mennyi van most az Ön hitelkártyáján?), akiknek pedig nagyok az ingatlanterheik, birtokból való kizárással és kilakoltatással számolhatnak (mennyi jelzálogkölcsönt törleszt Ön havonta?). Hirtelen megemelkedne a munkanélküliek és a hajléktalanok száma.” Dauncey annak érdekében írja a könyvet, hogy a megjósolható „gazdasági viharra” szembeni menedékek megteremtésére ösztönözzön. Valójában azonban a helyzet sokkal súlyosabb a szerző által jelzettnél.

Korunk világgazdasági rendszerének motorja a növekedés. A rendszert a felhalmozás élteti. Létezésének, fennmaradásának elengedhetetlen

feltétele a gazdasági gyarapodás. E növekedés végső forrása a bérmunkán alapuló tőkés termelés. A termelés – a bérmunkásokat alkalmazó termelőtől szempontjából – profitszerzés céljából történik.

A rendszer objektív (azaz a szereplők szándékaitól független) logikája megköveteli, hogy a termelési kapacitások maximálisan ki legyenek használva. A létrehozott technikával szemben egyfajta „ellátási felelősség” áll fenn: a termelési eszközöket folyamatosan el kell látni táplálékkal. (A kihasználatlan termelési kapacitás: pazarlás.) Ugyanakkor a modern gazdaság többet képes termelni, mint eladni. A növekedési kényszerűség miatt állandósul a mechanikus tömegtermelésből fakadó túltermelés, ami – különböző formákban – periodikusan a felszínre tör.

A kapitalizmus – mint világrendszer – levétközhetetlen sajátossága: végtelen növekedési kényszer véges térben. A rendszer megoldhatatlan feladatra vállalkozik: a végesben akarja a végtelent. Ez a szisztéma – mivel gazdasági növekedés nélkül hosszútávon nincs kapitalizmus – logikai szükségszerűséggel kudarcra van ítélve. Elméleti bizonyossággal előrelátható a tőkés gazdaság elenyészése. Nem tudható, hogy pontosan mikor, nem tudható, hogy pontosan hogyan, de a növekedéskényszeren alapuló profitrendszer sem lépheti át a végső korlátait. Bizonyos határon túl nem reformálható.

A profitszerzés lehetőségei végesek: forrásai előbb-utóbb kimerülnek. Bekövetkezik valamiféle gazdasági „öngyulladás”, amely fölégeti magát a rendszert. (Az egyik – manapság népszerű – hipotézis szerint ez úgy megy végbe, hogy leállítják azokat az alapvető termeléseket, amelyeknél a piaci bevétel nem fedezi a megfizetendő környezeti költségeket: az államilag, illetve nemzetközileg előírt, kivetett adókat). Onnantól pedig más módon („összeomlás utáni” módon) kell, mert csak más módon lehet termelni és élni.

Áruhegyek és a négy tűzoltó (történelmi betét)

A tőkés rendszer működtetésében az egyik fő feladat a mértéktelen (vagyis fizetőképes vásárlói kereslet nélküli) tömegtermelés során keletkező áruhegyek „öngyulladásának” elkerülése, megakadályozása. A rendszer története – egyik metszetében – a túltermelést okozó növekedéskényszer miatti detonáció háritásának, minél későbbi időpontra kitolásának története. A háritás, halogatás fő eszköze egyfajta gazdasági „tűzoltás”, ami egyaránt kiterjed a „lángba borulás” megelőzésére és a „lángok” megfékezésére. A „tűzoltók” feladata: különböző rafinált módszerekkel eltüntetni az egyre halmozódó áruhegyeket. Újabb és újabb tűzoltási kísérlet – a kiváltó okok ismételt újratermelése, fenntartása mellett.

– Az államok különböző eszközökkel (jogszabályok, piacszabályozás, aktív tőkés szerepvállalás stb.) segítik a termelői profit képződését. Állami háttér nélkül a növekedésre alapozott gazdaság hamarosan megbénulna.

A tőkésállam az öngyulladásal fenyegetett profitrendszer tűzoltója. A piaci vásárlóerőt gyarapító munkáltatóként, megrendelőként, közvetlen vevőként segíti elő a túltermelés okozta piaci robbanás elodázását.

– A döntően a reklámtőke (valamint a rendszer működésében érdekelt adószedő állam) által fenntartott média is fontos szerepet játszik a termelői profit képződésében. Médiareklámok (sajtó, rádió, televízió, plakát, internet) nélkül az előállított áruk jelentős része nem találna vevőre. A média divatteremtéssel járul hozzá a termelői profit realizálásához: szerepe az eladáshoz nélkülözhetetlen vásárlói vágyak, tömegigény mesterséges felkeltése. Fő gazdasági szerepe – az adott rendszeren belül – az eladás lélektani hátterének, feltételeinek megteremtése, megszervezése. Ha elzáródnak a sűrűn változó vágyak felkeltésének (a vágytermelésnek) a csatornái, a rendszer megbénul. Ennyiben a reklám, az árupropaganda révén a média is a profitrendszer tűzoltója. A reklámozás akadályozása: a tőkés rendszer működésének hátráltatása.

– A kereskedelem gazdasági feladata: a felkeltett tömegigény kiszolgálása árutömeg helybehozásával. A kereskedőtőke az eladás térbeli megszervezésével járul hozzá az áruhegyek koptatásához. Ennyiben ő is a profitrendszer tűzoltója. A tömegtermelést is megfojtja, ha a kereskedelem valami miatt megbénul – például mert nyomasztóan megdrágulnak az áruszállítás költségei („többe kerül a leves, mint a hús”). A kereskedelem (forgalom) akadályozása: a tőkés rendszer működésének bénítása.

– A banktőke elsősorban pénz (korunkban jelentős részben fiktív, fedezet nélküli pénz) kölcsönzésével foglalkozik. Egyebek mellett arra ösztönöz, hogy a vásárló többet költson a jövedelménél. A bankszektor szerepe: annak elősegítése tömeges hitelezéssel, hogy a tömegtermelés áruit megvásárolják. A vásárlási hitelek nyújtásával a termelői profit realizálását támogatja. Ennyiben a bankszektor is a profitrendszer tűzoltója. Gyengítése a kapitalizmus gyengítése. A hitelezés megnehezítése, meggátlása: a tőkés rendszer működésének bénítása.

Bármelyik tűzoltó megsérülése, gyengélkedése, kiesése a rendszer öngyulladását eredményezheti.

1.3. Az államcsőd bizonyossága

Volt már olyan, hogy egy állam nem tudta törleszteni a külső adósságait (más államoktól, külföldi bankoktól, nemzetek feletti szervezetektől felvett hiteleit). Volt már olyan, hogy egy állam nem tudta visszafizetni a belső adósságait. Az általa kibocsátott államkötvények elvesztették az értéküket, eladhatatlanná váltak. (Ekkor azt is meg lehetett tapasztalni, hogy a magánvagyon számára az állampapírok nem adnak teljes biztonságot.) Volt már olyan, hogy egy államnak több volt a fizetési kötelezettsége, mint a bevétele, és emiatt az állami alkalmazottak hónapokig nem kapták meg a bérüket. (Ekkor közvetlenül megtapasztalható lett, hogy az

éhezés ellen az állami munkahely nem nyújt biztonságos védelmet.) Volt már olyan, hogy egy kormány zárta a bankbetéteket. A bankok egyik napról a másikra bezártak, az automaták sem működtek, és az ügyfelek nem tudtak a pénzükhöz jutni. (Ekkor közvetlenül megtapasztalhatóvá vált, hogy nem teljesen biztonságos a megtakarításokat bankban tartani.) Volt már olyan, hogy elvesztette az értékét valamelyik nemzeti valuta. Az elértéktelenedett nemzeti pénzért semmit sem lehetett vásárolni. Ez a pénz a szemébe vagy a régi pénzek gyűjtőihez került. (Ekkor közvetlenül megtapasztalhatóvá vált, hogy nem teljesen biztonságos a megtakarításokat pénzben tartani.) Volt már olyan, hogy egy vállalat csődbe ment. A részvényei elvesztették az értéküket. Az elértéktelenedett részvények a szemébe vagy a családi archívumba kerültek. (Ekkor közvetlenül megtapasztalhatóvá vált, hogy nem teljesen biztonságos befektetés a részénvásárlás.) Volt már olyan, hogy megtermelt áruk nagy tömegére nem akadt vevő. Gyárakat bezártak, dolgozókat elbocsátottak. Ezáltal a korábbi jövedelmek csökkentek, illetve teljesen elapadtak. (Ekkor közvetlenül megtapasztalhatóvá vált, hogy nem teljesen biztonságos a megélhetést munkabérré alapozni.)

Ami „volt már”, arról bebizonyosodott, hogy a bekövetkezése nem lehetetlen. Ezért nem teljesen kizárt, hogy előbb-utóbb ismét megtörténik, bekövetkezik.

Manapság lényegében minden állam el van adósodva. Kormányzataik olyan helyzetbe hozták őket, hogy saját erejükből fizetéseképtelenek. Általánosabb összefüggésben: önerőből működéseképtelenek.

A fizetéseképtelenség, működéseképtelenség rövidtávon különböző hitelekkel fedhető el. Újabb és újabb kölcsönfelvételekkel való piramisjáték folyik. A tartalmi fizetéseképtelenség felszínre kerülésének, a gyakorlati összeomlásnak elodázása, késleltetése történik.

Az eladósodott állam ki van kiszolgáltatva tőle független, és bármikor ellenségessé váló külső erőknek. Vállalásainak, kötelezettségeinek java része csak hitelekkel (vagy ami ennek egyik formája: államkölcsönökből, államkötvények kibocsátásával) teljesíthető. Ennek a kiszolgáltatottságnak az a kockázata, hogy a hitellánc előbb-utóbb elszakad. Hogy hosszabb távon a fizetéseképtelenség a felszínen is megjelenik. (A pénzügyi lufi kipukkad.) Bekövetkezik az államcsőd.

Ebben az esetben az állam nem tudja a külső adósságait törleszteni. Kellő bevételek (illetve további hitelek) hiányában nem tudja az alkalmazottait fizetni. Nem tudja az intézményeit működtetni. Az államhatalom összeomlik.

2. Összeomlás előtt

Előre látva az összeomlás (államcsőd) távlati bizonyosságát, államcsőd előtti állapotnak számít a mindenkori jelen. Államcsőd előtti állapotnak

tekinthető és akként kezelhető. Csak az a kérdés megválaszolhatatlan, hogy milyen távolságra van ez a jelen az összeomlás bekövetkezésétől. Két, alapvetően eltérő magatartás figyelhető meg azoknál, akiknek meggyőződése, hogy a fennálló rendszer hosszabb távon működésképtelen, és leváltásra (felváltásra) van ítélve történelmileg.

Az egyik szemlélet és magatartás az ún. válságot nemcsak a bukás esélyeként, hanem egyúttal új lehetőségek előtérbe kerüléseként (a fennállóval szembeni alternatívák felerősítőjeként) is értelmezi. Ezért az összeomlás előtti időintervallum lerövidítésére szavaz. E „szavazat” leadása két különböző módon történhet. 1. Az illető „magára hagyja” az államcsőd felé botladozó rendszert: igyekszik minimálisra csökkenteni a vele való érintkezést, és függetleníteni tőle az életét (ide értve a létfenntartását is). Valamiféle alternatív gazdálkodás, illetve társadalmi ellenhatalom kiépítésébe fog az állami fennhatósággal szemben. Teszi ezt mind az éppen aktuális, mind a hosszabb távú egyéni és közösségi (civiltársadalmi) önvédelem nevében és jegyében. 2. Az illető az összeomlás előrehozatalán, az összeomlás előtti időintervallum lerövidítésén fáradozik: nem csupán passzivitással, hanem tevőlegesen „pusztítja a rendszert”.

A másik szemlélet és magatartás az aktuálisan veszélyeztetett vagy éppen megvont polgári vívmányok védelmére összpontosít. Szóvá teszi az emberi jogok megsértését. Tiltakozik a demokrácia csorbítása ellen. Felhánytorgatja bizonyos intézkedések alkotmányellenességét. Harcol a média – állami-kormányzati beavatkozástól mentes – függetlenségéért. Fellép a dolgozók munkahelye és munkabére elleni támadásokkal szemben. Stb. Szervezkedik, aláírásokat gyűjt, demonstrál. Vallja, hogy a rendszer pusztulásra van ítélve, de – közvetlen, humánus megfontolásból – az éppen élő emberek védelmében, az ő napi érdekeiket képviselve, a pusztulásra ítélt rendszer „agonizálásának” meghosszabbításáért is cselekszik. Azt segíti elméletileg, és azt támogatja gyakorlatilag, hogy a rendszer minél tovább működjön az összeomlása előtt. (Bár tudja, hogy nem lehetséges, mégis a „régi módon” akar élni – hiszen úgy megszoktuk!)

3. *Összeomlás után*

Mit lehet tenni, ha a bekövetkező összeomlás után nincs lehetőség bér-munkát vállalni, és állami segélyezés sincs? Hogyan teremthető elő a megélhetéshez szükséges jövedelem? Mit lehet tenni, ha a bekövetkező összeomlás után elvész az állampapírok értéke, mivel az állam nem fizeti vissza? Mit lehet tenni, ha a bekövetkező összeomlás után nem tudjuk kivenni a bankokból a megtakarított pénzünket? Mit lehet tenni, ha a bekövetkező összeomlás után értékét veszti a hivatalos fizetőeszköz, és semmit nem tudunk érte vásárolni?

Sok tanulságos történelmi tapasztalat van azzal kapcsolatban, hogy miként viselkednek az emberek, amikor valamilyen megszokott rend összeomlik. Hogy miként viselkednek, amikor sem egy tekintély (személy, intézmény, szabály) nem mondja meg nekik, hogy mit cselekedjenek, sem pedig a szokásaik, beidegződéseik nem adnak erre nézve útbaigazítást. Ilyenkor – külső vezér vagy belső járszalag híján – arra kényszerülnek, hogy a saját lábukra álljanak és a saját fejükkel döntsenek. Az egyik tipikus válasz szerint az egyén – a fennmaradása érdekében – megküzdi a többiekkel. A küzdelemből vagy nyertesként, vagy vesztesként fog kikerülni. A másik tipikus válasz, hogy egyének összefogva, egymással együttműködve próbálnak „kimászni a gödörből”. Az önkéntes együttműködés, az önszerveződés, a közös öntevékenység módszerét vetik be a nehézségek enyhítése, illetve a helyzet megoldása érdekében.

Klasszikusnak számító tapasztalatokat főképpen a tartós háborúzások, illetve a nagyobb gazdasági válsághelyzetek következményei kínálnak. Ilyenkor egyes országokban megrendül az államhatalom és szétesik a közigazgatás. Ekkor többnyire az figyelhető meg, hogy a felsőbb hatalom és külső útmutatás nélkül maradt emberek maguk látnak hozzá a létfeltételeik megteremtéséhez, az életük megszervezéséhez, helyi együttélésük, együttműködésük kialakításához.

Megmutatkozik, hogy az emberek élni akarása erősebb az államnál (áthidalja az állam hiányát), és ennek az élni akarásnak elengedhetetlen eleme, kelléke a hol szűkebb, hol tágabb együttműködés. Kiderül, hogy központi politikai irányítás nélkül is létrejönnek kisebb-nagyobb társadalmi kapcsolatrendszerek, közösségek. Bebizonyosodik: állam nélkül is lehet élni. Vagyis az életnek nem elengedhetetlen feltétele az állami-politikai központosítás.

Volt már olyan, hogy a felbomlott állami közigazgatás helyébe különböző népi bizottságok léptek. Volt már olyan, hogy az államilag szentesített tulajdonra alapozott termelés helyett maguk a dolgozók működtették az általuk birtokba vett üzemeket, gépeket. (Lásd a 2002-es foglalatásokat Argentínában.) Volt már olyan, hogy az állami pénzt különböző helyettesítő eljárások (pl. helyi fizetőeszközök vagy a közvetlen csere közösségei) váltották fel.

4. „Állam nélkül” az összeomlás előtt

Schmitt Jenő Henrik XIX. század végén megjelenő lapjának *Állam nélkül* volt a címe. Korunkban sokan vannak, akik alkalmanként úgy viselkednek, mintha nem lenne fölöttük (ezért nem döntené és cselekedne helyettük) állam. Tapasztalva, hogy államuk nem lát el feladatokat, megpróbálnak – részben vagy egészében – „állam nélkül” élni (gondolkodni és cselekedni). Tapasztalva, hogy államuk nem védi meg őket (nem teszi lehetővé a megélhetésüket), arra fanyalodnak, hogy megpróbálják önmagukat

megvédeni és saját maguk gondoskodni az életükről, a megélhetésükről. A rendszerről, a rendszer hivatalos szabályairól, előírásairól részlegesen leválva, azokat figyelmen kívül hagyva intézik bizonyos ügyeiket, kezelik egyes problémáikat. Vagyis állam nélkül, az állami gondoskodástól (és beavatkozástól) mentesen oldanak meg hagyományosan állami (illetve állami közvetítésű) feladatokat.

Esetükben részleges „rendszerelhagyás” történik. Önvédelmi, önfenntartási okok miatt a rendszerről való különböző lekapcsolódásokra kényszerülnek. Mivel ez az önvédelem többnyire nem magányosan, hanem csoportosan, másokkal összefogva, együttműködésben történik (mert így esélyesebb a sikerre!), a közösségi önvédelmek legkülönfélébb változatai kezdenek kialakulni, megformálódni.

Ezek az önvédelmi rendszerelhagyások a hivataloshoz képest alternatív értékrendek, alternatív életmódok, alternatív gazdálkodási, szocializációs, politizálási, társadalmasodási formák csíráinak képződését is jelentik. Minden esetlegességük és sokféleségük (pluralitásuk) ellenére az állammal szemben valamiféle civiltársadalmi mást és másként képviselnek. Mindez a társadalomszerveződés megkettőződésének tendenciáját hordozza: az államtól jól megkülönböztethető civiltársadalmi az önszerveződését.

Észre kell azonban venni, hogy ami a résztvevők oldaláról tekintve elsősorban pusztán önvédelem, az az államrend nézőpontjából polgári engedetlenség, civil ellenállás, a fennálló rendszert sértő, sőt támadó magatartás. Innen tekintve az államtól függetlenedő civil társadalmasodás nem az egyéni túlélés pusztán eszközeként, hanem ellenalternatíva szerveződéseként, hatalmi konkurenciaként jelenik meg, egyfajta gazdasági-társadalmi ellenhatalom képződésének, megszerveződésének fenyegetéseként. A jelzett folyamatok során – mondhatni – tendenciájában valamiféle kettős hatalom jön létre. Békeidőben.

5. „Összeomlás után” az összeomlás előtt: Államcsőd Mozgalom

Világszerte számos olyan társadalmi kísérlet létezik, amely különböző összeomlások veszélyére adott gyakorlati válasznak is tekinthető. Látványosan növekvő számban vannak, akik a gazdasági növekedéssel szemben előnyben részesítik az életben maradási, a fenntarthatóságot. Ez a beállítódás az illető egyéneket és csoportokat részlegesen leválasztja a fennálló rendszerről, és másfajta, alternatív értékrendek, életmódok kialakítására ösztönzi őket. Elemzők a köølaj utáni korszakba való átmenetnek több száz különféle gyakorlati változatát tartják számon. (Például az Egyesült Államokban mintegy háromszáz települést összekapcsoló Átmenet Hálózat [Transition Network] szerveződött.)

Tapasztalatok szerint az emberek jelentős része előrelátó módon cselekszik. Ösztönösen vagy tudatosan úgy (is) viselkedik, mintha már

bekövetkezett volna az államcsőd. Felkészül, tréningezik rá. Sejti, illetve tudja, hogy hosszabb távon nem számíthat az államra és intézményeire. Sejti, illetve tudja, hogy hosszabb távon mindent maguknak az egyéneknek (mint civil polgároknak) kell elvégezni, megoldani. Csak az lesz megcsinálva, amit ők – egymással együttműködve – megcsinálnak, megoldanak.

Egyesek arra a várható helyzetre készülnek föl, hogy nem lesz (illetve nem működik) hivatalos pénz, ezért pénzhelyettesítő eljárásokat alakítanak ki. Ezen az alapon helyi csereköröket, cserehálózatokat szerveznek.

Egyesek arra a várható helyzetre készülnek föl, hogy nem lesz állásuk, nem lesz jövedelmük, ezért elkezdenek önfenntartóvá, önellátóvá válni.

Egyesek arra a lehetséges helyzetre készülnek föl, hogy nem lesz elég pénzük az élelmiszerek megvásárlására, ezért belefognak élelmiszerek termelésébe.

Egyesek arra a lehetséges helyzetre készülnek föl, hogy nem lesz (illetve nem lesz számukra megfizethető) energiaszolgáltatás, ezért elkezdenek saját maguk is energiát termelni. Stb.

Tevékenységük nyomán valamiféle Államcsőd Mozgalom bontakozik ki. Az illetők – ösztönösen vagy tudatosan, spontánul vagy szervezeten, egyénenként vagy másokkal összefogva – e mozgalom résztvevőiként viselkednek. Gyakorlatuk, tapasztalatuk a prognosztizált összeomlást követő időszakban lehet kulcsfontosságú, amennyiben esélyt ad a túlélésre, a fennmaradásra.

Vannak, akik lépéseket tesznek az élelmiszer-önellátás (családi, kisközösségi, helyi önellátás) felé. Vannak, akik lépéseket tesznek az energia-önellátás (családi, kisközösségi, helyi önellátás) felé. Tágabb összefüggésben úgy is fogalmazhatunk: készülnek az államcsődre. (Vagy ahogy más, elméletileg általános perspektívában, szélesebb horizonton felsejlik: a rendszercsődre.)

Keleti Éva Visszapillantása

„... egy életen át a fotográfia bűvöletében lenni, ez az én történetem.”

A mottó a művész önéletrajzából való, s híven tükrözi máig tartó lelkesedését hivatása iránt. Keleti Éva 2011-ben ünnepelte a nyolcvanadik születésnapját nagyszerű tárlattal a Budapest Galériában s több mint kétszáz oldalas kétnyelvű albummal. A tárlat és az album is a *Visszapillantás/Flashback* címet kapta.

Keleti Éva az ELTE fizika-kémia szakos hallgatójaként került gyakornoknak a Magyar Fotó Állami Vállalathoz 1951-ben. Félbehagyta az egyetemet, s a nagy generáció (Langer Klára, Reismann Marian, Hollenzer Béla, Sándor Zsuzsa, Vadas Ernő, Papp Jenő, Botta Ferenc) tagjaitól tanulta a szakmát. 1956-ig a Magyar Fotónál, majd utódjánál az MTI-Fotónál dolgozott riporterként.

1976 és 1989 között az Új Tükör című képes hetilap képszerkesztője lett, majd az Europress fotóügynökséget vezetni (kisebb megszakításokkal) máig.

Aktív fotográfusként az 1950-es évektől a rendszerváltozásig örökölte meg a folyton változó, alakuló, néha előre, néha inkább hátralépő Magyarországot. A klasszikus hírügynökségi fotós munkát igazán nehéz időkben kezdte. Bár a témaválasztást és a riportok szakmai megformálását is szigorú szabályok közé szorították az 1950-es években, ő is – mint kollégái közül a legjobbak – igyekezett a legtöbbet kihozni a munkájából. 1956-tól riporter tevékenységének fő területe a kultúra lett. Meghatóan szép, meghökkentően bravúros táncképeken át, a színházak világának édes-bús örületéig, a színészek millió arcának, igaz és eljátszott gesztusainak megörökítéséig vezetnek el bennünket képei. S még tovább. Ugyanis írók, költők, festők, zenészek, filmesek és még politikusok is a lencséje elé kerültek. Jobbára úgy, ahogy még sohasem láttuk őket. De nemcsak Örkénytől Ránki Dezsőig, hanem Alfonzótól John Steinbeckig szinte mindenki, aki számított az elmúlt öt évtizedben.

A halálosan beteg színészről, Timár Józsefről készült fotóját a Nemzeti Színház előtt szoborként láthatjuk viszont. A Latinovits–Ruttkai házaspárt megörökítő képsorozata írókat ihletett meg, ezek a képei mára már afféla kultfotókká váltak. Páratlan arcképcsarnokot tudhat a magáénak a hazai kultúra évtizedeiből, az idelátogató számos világhírességet is sorra fényképezve.

A fotográfus Keleti Éva a fényképezésen túl is tud valamit. Előtte kitarultak az otthonok ajtóit, s ő szinte családtagként kerülhetett egészen közel amúgy gyakran zárkózott modelljeihez. Mi a titka? A türelem, a szakmai odaadás, az empátia, az ember tisztelete. Egész alkotói pályája erről vall.

1989 óta nem fotografál aktívan, de a magyar fotográfiai közélet meghatározó alakja. Magyar és nemzetközi zsűrik és testületek tagja, elnöke.

Több kiállítást szervezett (1956-os forradalom, Magyarország a Duna gyöngye, Yousuf Karsh, Robert Capa, Kinyílt fiókok), s könyveket szerkesztett és társszerkesztett (Elfelejtett képek, Várkonyi László, Vadas Ernő, valamint a Film, Színház, Muzsika és a Riportművészet sorozat).

Számos díjjal ismerték el munkáját: 1975: Balázs Béla-díj; 1987: érdemes művész; 1997: Arany Tulipán-díj (World Press Photo); 1999: életműdíj; 2000: Magyar Művészetért; 2002: A Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje; 2005: Táncsics Mihály-díj, 2007: Aranytoll; 2008: Prima Primissima Díj; 2011: Táncsics Mihály Életmű Díj.

A budapesti Dagály Strandon, 1954

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; 4: Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; 5: Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; 6: Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; 7: Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; 21-22: Szociálpolitika. Gyermekvédelem, Jugoszlávia; 23: Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; 24: Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; 25: Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; 27: Információs társadalom, média, alapítványok; 28: A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; 29: NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; 30: Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; 31: Ökológia, Kína, alkotmányozás; 32: Osztályok, nemek, etnikumok; 35: Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; 36: Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; 37: A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; 38: Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; 39: Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; 40: Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; 42: Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; 44: A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; 45: Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; 46: Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; 47: A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; 49: Gyermekek nyomora, NATO-bűnök Európában; 50: Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? 51: Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; 52: A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; 53: A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; 54: Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; 56: Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; 57: A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; 58: Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; 59: Új világrénd? Államszocializmus-vita; 60: India. József Attila. Lukács-tanítványok; 61: Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; 62: Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; 64: EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; 65: József Attila. II. világháború; 66: József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; 67: Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; 68: Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; 69: „Világréndszerezőben”. Forradalom és szervezet; 70: Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; 71: Civil mozgalmak. Kína alternatívái; 72: 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; 73: Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; 74: Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; 75: Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; 76: A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; 77: Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; 78: Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; 79: Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet, önkritika; 80: Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; 81: Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; 82: Háború Gázában. Osztály és nemzet; 83: Politikai iszlám. Bolivari forradalom; 84: G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; 85: Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. 86: Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; 87: Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; 88: Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; 89: Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; 90: Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; 91: Wallerstein világréndszers-elmélete. Munkásosztály.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Round table

Péter Farkas: On the sources of the world system analysis

Wallerstein defines the world-systems analysis in fact as a historical-social discipline developed after the World War II. But actually the capitalism theory elaborated by Marx and Engels was unquestionable a “world-systems” theory, which can be proven by many citations. They even studied the consequences of the surviving pre-capitalist relations. Nevertheless, the role of the world-systems analysis should be highlighted in understanding the present global capitalism as a unified system..... 5

György Wiener: The approach to history in the world-systems analysis of Wallerstein

1968 mass movements played a determining role in the emergence of this new-leftist school of thought of the most significant scientific importance. These movements rejected both the bourgeois society and the state socialism. Nevertheless, the background for the world-systems analysis was set by the emergence of a new era of the capitalist world economy and theoretical problems as well. The Marxian and world-system analysis approach are different to the falling rate of profit, because the first bases it on the expropriation of surplus labour and the latter on oligopolistic price setting..... 15

László Vigh: Why capitalism is a world-system or why the world-system is capitalist?

The world-systems analysis theory of Wallerstein can be regarded in fact as an alternative way of thinking to the capitalism theory of Marx or partly of Lenin. This article examines how this type of approach provides a real alternative in understanding the laws of motion and the development of capitalism 28

Analysis

Ramón Grosfoguel: Transmodernity, border thinking, and global coloniality - Decolonizing political economy and postcolonial studies

Postmodernism as an epistemological project still reproduces a particular form of coloniality. A decolonial perspective requires a broader canon of thought that would require taking seriously the epistemic insights of critical thinkers from the global South. How can a “critical border thinking” that envisages a “transmodern world” moves us beyond Eurocentrism? 39

Culture

Szabolcs Benedek: **Apocryphal Beatles**

As it also happened at their time, many would like to present Beatles as a group of kindly smiling lads, maybe feather-brained but definitely nice. Just the opposite, this music, including its cultural and social context, is – sometimes indirectly but often openly - about rebellion and protest or even more about creating a better world full of love, not hungry for money and missing exploitation 71

History

Jürgen Kocka: **History and the social sciences today**

The well-known German social scientist examines tendencies in the development of historical research in relation to historiography and other social sciences (economic science, sociology, politology) and concludes that the distance between them increased again in the second half of the 20th century. Nevertheless, a horizon for a new cooperation is emerging now, which is gradually getting into practice. Scientific methodological problems are deeply embedded in the process of fighting for social alternatives 89

Variations on a theme

Aron Schneer: **Holocaust and genocide** – What is general and what is specific?

The article examines the question how specific the holocaust was and how can it be compared to other genocides – the fate of Armenians or the German repression of soviet peoples also resulting in millions of victims. According to the author, the specificity is that the holocaust was not limited to one country only, as it happened in Turkey before, and offered no escape for the Jews, while it offered the chance for collaboration for other citizens of the Baltic states and the Soviet Union 107

Dóra Frey: **The Auschwitz Protocols** – A still little known historical document

The article presents the origination of the so-called Auschwitz Protocols and its reception, as well as its influence on later literature and historical memory. The protocols also question the responsibility of the ruling Hungarian elite in the tragedy of the rural Jews in Hungary, since this document was presented to the Hungarian leaders including the circles of Horthy..... 123

Laura Csonka: **Ghettos in the occupied area of the Soviet Union**

This study reveals an area of the holocaust, which is less discussed in the scientific literature in Hungary. The Nazis set up ghettos in the occupied soviet areas immediately. The author presents the conditions of establishing these ghettos, their way of operation and movingly depicts their life: the hardships facing inmates, and what could they achieve concerning education and health care 137

Associations

Maciej Melon: **The way of Poland established an ethnically homogenous nation state** – remarks to the “Golden Mine” by Jan T. Gross..... 158

From fact to fact

Gábor Fodor: **The extermination of Armenians in Turkey during World War I**

The coexistence of Christian minority nations and the majority Muslim population in the area of the Ottoman Empire suffered from bloody conflicts, after the nationalist movements started to emerge in the Balkan at the end of the 18th century influenced also by the intervention of great powers. The problem known as the Eastern Question, also involved the Armenian question, which received more weight in the second half of the 19th century, leading to the lethal politics of deportations in 1915 killing hundreds of thousands of people 164

Flipside – a different view

László Tütő: **Default Movement**

Some people are preparing for establishing self-supply of food and energy for their families, smaller or larger local communities. We could interpret it on a broader horizon that they are preparing for the state default or looking at it from a more general approach for the system defaulting 178

Faces

Éva Keleti - a flashback by Klára Szarka 188

Cover image: Students of mine, 1954. Éva Keleti's photo.

92. szám (2011. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

E számunk írásai tartalmilag igen különféle témákba sorolhatók. Szinte mind-egyiket összeköti azonban, hogy a tőkerendszer, a kapitalizmus alapvető ellentmondásait feszegetik, amelyek az emberi élet végső kereteit érintik. A holokausztól a világválságig, a menekülés társadalmi-termelési lehetőségeitől a kulturális ellenállásig sokféle és differenciált elemzéssel találkozik az olvasó. Folytatódik a vita a wallersteini világrendszer-elméletről. Most induló fotórovatunk Keleti Éva fotóművészetét mutatja be. Tárgyszavakba foglalva a lapszám cikkeit, az alábbi fogalmakat ajánljuk: Auschwitz, gettó, államcsőd és világrendszer, gazdasági összeomlás, Beatles, világválság, posztkolonialitás, menekülés az állam és a tőke szorításából.

„Azt hiszem, sokáig kitértünk az elől, hogy komolyan elmélkedjünk egy posztkapitalista jövő kulturális következményeiről [...]. Feltételezzük, és magam is igaznak hiszem, hogy *kívül maradván az egyenlőség világán nem lehet szabadság, és kívül maradván a szabadság világán nem lehet egyenlőség*: mi következik ebből a kultúra, a művészetek és a tudomány területén? Az a szabadság világa, ahol ki-ki a saját érzéseit követi? Az az egyenlőség világa, amelyben mindannyian ugyanazokat az egyetemes értékeket tesszük magunkévá? [...] Gondolom nem véletlen, hogy az elmúlt 10-15 évben olyan széles körű vita folyt a »kultúra« kérdéséről. Ez onnan ered, hogy *szétesett a XIX. századra jellemző, a politikába és a gazdaságba mint a társadalmi fejlődés, és ezen keresztül az egyéni felszabadulás színtereibe vetett kettős hit*. Néhányan visszatérnek Istenhez, mások egy »kultúrára«, vagy egy »identitásra«, vagy valamilyen más, realiztikus illúzióra tekintenek, mely támaszuk lehet helyzetük javításában. Én szkeptikus vagyok azzal kapcsolatban, hogy egy letisztított egyetemes kultúrán keresztül rátalálhatunk a mi utunkra. De épp ennyire szkeptikus vagyok ateinketben is, hogy egy nemzeti vagy etnikai vagy bármilyen más partikuláris kultúra több lehetne, mint egy egyszerű mankó. [...]

Azt hiszem, »utópiánkat« arra lenne a legjobb alapozni, hogy *fizikai, biológiai vagy társadalmi szinten lehetetlen hosszán tartó egyensúlyt létrehozni*. Tehát soha nem lesz szilárd szabadságpárti, egyenlőségpárti világunk. De elérhetünk egy olyan világrendszert, amely szerkezetében a szabadság és az egyenlőség felé mutat. Nem vagyok igazán biztos abban, hogy milyen is lehet ez a struktúra. De akármilyen legyen is, hiszem, hogy bensejében mindig ott lenne az állandó tendencia mind a szabadság, mind az egyenlőség visszafordítására, felforgatására. [...] A szabadságot és az egyenlőséget tagadó tendencia elleni harc módja kulturális rész-entitások: művészetek, tudományok, identitások teremtése és újratemtése lenne; mindig újaké (melyek gyakran régieknek tartják magukat), amelyek társadalmiak (inkább, mint individuálisak); olyan partikularizmusok teremtése vagy újratemtése, amelyeknek bevallott vagy be nem vallott céljuk az, hogy újra meg újra felemléjék a szabadság és az egyenlőség egyetemes valóságát.”

Immanuel Wallerstein
Eszmélet 6. 65-66.

E számunk szerzői

Benedek Szabolcs – József Attila-díjas író (Budapest)

Csonka Laura – történész egyetemi hallgató, ELTE (Budapest)

Farkas Péter – közgazdász, MTA Világgazdasági Kutatóintézet (Budapest)

Fodor Gábor – turkológus PhD-hallgató, történész, ELTE (Budapest)

Frey Dóra – jogász, történész PhD-hallgató, ELTE (Budapest)

Grosfoguel, Ramón – szociológus (chicano/latino kutatások), University of California, Berkeley (USA)

Kocka, Jürgen – történész, az összehasonlító társadalomörténet-írás egyik megalapozója, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (Németország)

Melon, Maciej – filozófus PhD-hallgató, Varsói Egyetem (Lengyelország), a *Res Publica Nowa* c. folyóirat munkatársa

Schneer, Aron – történész, Jeruzsálem (Izrael)

Szarka Klára – szakíró, fotótörténész, Szellemkép Szabadiskola (Budapest)

Tütő László – filozófus, az Eszmélet alapító-szerkesztője (Budapest)

Vígh László – közgazdász, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Wiener György – alkotmányjogász, politológus (Budapest)